

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF KYRGHYZ REPUBLIC

NATIONAL CENTRE OF MANAS STUDIES
AND ARTISTIC CULTURE

THE «MEERIM» INTERNATIONAL
CHARITABLE FOUNDATION FOR
SUPPORT OF CHILDHOOD AND MATERNITY

СЕРЕМОНЬ БЛАГОСЛОВИЯ

THE 29-TH VOLUME OF
«EL ADABIATY» (PEOPLE'S LITERATURE)
SERIES

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

АЙТМАТОВ Ч. Т. — башкы редактор
АКАЕВА М. Д.
АКМАТАЛИЕВ А. А. — башкы редактордун
орун басары

БОЛЖУРОВА И. С.
ЖЕЕНБАЕВ Ж. Ж.
ЖАЙНАКОВА А. Ж.
КАКЕЕВ А. Ч.
КАРЫШКУЛОВ А. К.
КЕБЕКОВА Б. К.
КЫРБАШЕВ К. К.
ИШИМКАНОВ К. К.
МУСАЕВ С. М.
ШАРШЕНАЛИЕВ Ө. Д.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

МАНАСТААНУУ ЖАНА КӨРКӨМ МАДАНИЯТТЫН
УЛУТТУК БОРБОРУ

ЭЛ АРАЛЫК «МЭЭРИМ» КАЙРЫМДУУЛУК
ФОНДУСУ

КААДА-САЛТТАР АК БАТАЛАР

«ЭЛ АДАБИЯТЫ» СЕРИЯСЫНЫН
29-ТОМУ

КРУИАсынын корреспондент-мүчөсү,
филология илимдеринин доктору, профессор
АБДЫЛДАЖАН АКМАТАЛИЕВДИН
жалпы редакциясы астында

*Баш сөзүн жазгандар Н. БИЙСАЕВА,
М. ӨМҮРБАЙ уулу*

*Түзгөндөр: А. АКМАТАЛИЕВ, К. КЫРБАШЕВ,
М. ӨМҮРБАЙ уулу, Ө. ШАРШЕНАЛИЕВ*

Бишкек — 2003

ББК 82.3 (2Ки)

К — 12

К— 12 Каада-салттар. Ак баталар / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында; Баш сөзүн жазгандар Н. Ыйсаева, М. Өмүрбай уулу; Түзгөндөр: А. Акматалиев, К. Кырбашев, М. Өмүрбай уулу, Ө. Шаршеналиев. Кырг. Улут. И. А. ж.б. — Б.: «Шам», 2003. — 400 б. — («Эл адабияты»).

ISBN 9967-10-123-1

«Бул китеп кыргыз элинин руханий маданиятын, философиялык көз караштарын, улуттук өзгөчөлүктөрүн аныктай турган элдик каада-салттарга жана баталарга арналды.

Элибиздин аң-сезимине, турмушуна белгилүү мыйзам, норма катары сиңип калган улуттук каада-салттарыбыз кыргыз баласын төрөлгөндөн баштап өмүрү өткөнчө коштоп жүрөт. Ал эми ак тилек, таза пейил менен айтылган баталар келечекке жарык нурун чачып, үй- бүлөнүн түбөлүктүү болушуна ишеним туудурган.

Сунуш этилген материалдар бүгүнкү күндө актуалдуу проблемалардын бири. Андыктан каада-салттарды жана баталарды жалпы окурмандарга сунуш кылабыз.

Басмага Манастаануу жана көркөм маданияттын Улуттук борборунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынган.

Рецензенттер: педагогика илимдеринин доктору Н. Ишекеев, филология илимдеринин кандидаты А. Кадырмамбетова

4702300500

К ————— 2003

ББК 82.3

(2Ки)

М 455(11) – 2003

© Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору.

© Эл аралык «Мээрим» кайрымдуулук фондусу

ISBN 9967-10-123-1 «Шам» басмасы, 2Ш © Кыргызполиграфкомбинаттын

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН КААДА-САЛТТАРЫ

Кыргыз элинин калыптануу процесси өтө татаал жана эки миң жылдан ашуун убакытка созулган. Кыргыз эли этнос болуп калыптангандан бери тарыхтын татаал жолунан басып өтсө да, улут катары өзүнчө өзгөчөлүктөрүн сактап, бүгүнкү күндө өз маданиятына, руханий байлыгына ээ көз карандысыз эгемендүү мамлекетке айланды.

Өзгөчөлүктөр дегенибиз эле ошол улуттун тили, дини, каада-салты эмеспи. Башка элдерден кыргыздар бай маданий мурасы жана өзүнө гана тиешелүү каада-салты менен айырмаланат. Ата-бабаларыбыз илгертен өзүнүн турмуштук түшүнүктөрүн, дүйнө таанымын билдирген элдик каада-салттарды, үрп-адат, ырым-жырымдарды жаратты. Бирок эгемендүүлүккө ээ болгонго чейин учурунда айрым саясий көз караштардын таасирине кабылып, бир топ өзгөрүүлөргө, жаңыланууга дуушар болду.

Көз карандысыз мамлекетте жашап жаткан ар бир кыргыз атуулу өз элинин тарыхын, маданиятын билип, үйрөнүп, улутунун бай маданий мурастарын сыймыктануу менен жаш муундарга калтырып, сактап калуусу зарыл. Бүгүнкү күндө кыргыз элинин коомдук өнүгүшүнүн бардык этаптарын көркөм чагылдырып, улуттун маданиятын анын ичинде каада-салттарды өзүндө сактап келген «Манас» баш болгон элдик оозеки чыгармачылыгыбыз.

Каада-салт, үрп-адат, ырым-жырымдар жөн жерден пайда боло койгон эмес. Кандай гана эл болбосун анын каада-салт, үрп-адаттары коомдук жана үй-бүлөлүк мамилелердин пайда болуп, өнүгүшүнөн, адам баласы өзүн-өзү таанып, айлана-чөйрөсүн курчап турган сырдуу дүйнөнү аңдап, жашоодогу кайгы жана кубанычты түшүнө баштагандан тартып пайда болот.

Үй-бүлө жөнүндө, андагы мамилелер жөнүндө түшүнүк пайда болгондон кийин, аял-эркектин мамилеси, ата-эне менен баланын мамилеси жөнүндөгү түшүнүктөр урмат-сый, адеп-ахлак, жүрүм-турум нормаларынын келип чыгышына алып келген. Булар, «..илгертеден бери эле турмуш-тиричиликтин мыйзамына айланган жол-жоболор, түшүнүктөр, көз-караштар элдин аң-сезимине бекем орноп келген»¹. Бирок убакыт өткөн сайын ар бир элдин

¹ Акматалиев А. Тандалмалар. — Б., 2002, 160-6.

салты коомдук турмуштун бир көрүнүшү катары, коом менен бирге өсүп-өнүгүп, улуттук аң-сезимдин өнүгүшүнө байланыштуу түп нускасын сактаса да өзгөрүп, жаңыланып келген.

Демек, ар бир улут өзүнүн улуттук мүнөзүнө, дүйнө таанымына жараша турмуш-тиричилигин жөнгө сала турган каада-салт, ырым-жырымдарына ээ.

Кыргыз элинин өзүнө мүнөздүү салт-санааларын үйрөнүп, билиш үчүн коомдогу үй-бүлөлүк мамилелерге токтолуу зарыл. Себеби ар бир кыргыздын Үй-бүлөсүн баштан аяк ар кандай ырым-жырым, үрп-адат коштоп жүрөт. Баланын төрөлүшүнөн тартып, аны тарбиялоо, эрезеге жеткирип, үйлөнтүп-жайлантаып, өзүнчө энчи бөлүп берүү, андан ары орун-очок алып, акыры о дүйнөгө сапар алышында түрдүү каада-салттар күнүмдүк турмуштун мыйзам-ченемдүү көрүнүштөрү катары кабыл алынып калган. Таалим-тарбиялык мааниси зор бул каада-салттар кыргыз элинин маданиятынын бир жагын көрсөтө алат.

Адам баласын коштоп жүргөн ар кандай ырым-жырым, салт-санаалар ар бир үй-бүлөдө өзүнүн талабына ылайык тигил же бул деңгээлде кеңири колдонулат. Кыргыздарда үй-бүлөнүн жаралышы этнос болуп калыптанып, уруулук түзүлүштөн баштап мамлекеттик деңгээлдеги үй-бүлөлүк мамилелердин түзүлүшүнө чейин эле болгондугун тарыхый маалыматтардын негизинде биле алабыз. Демек, кыргыздарда үй-бүлөлөр уруулук түзүлүштө жашап, аймакташ болуп тууган-туушкандык мамилелер түзүлгөн мезгилден баштап пайда болгон десек болот.

Кыргыздардагы уруулук түзүлүш үй-бүлө жана нике мамилелерине өзүнүн терең таасирин тийгизген. Илгертеден эркек адамдар малдуу гана бай болбостон, балалуу дагы болуш керек деген түшүнүк болгон. Кыргыз элинде баласыз үй-бүлө, үй-бүлө деп эсептелген эмес. Ошондуктан элибизде «Балалуу үй — базар, баласыз үй — мазар» деп бекеринен айтылбаса керек.

Кыргыздарда телегейи тегиз үлгү боло турган үй-бүлө катары көп балалуулар эсептелген. Өзгөчө эркек балалуу болбой калган адамдар өзүн абдан бактысыз сезип, кыз баласы болсо да «артымда калган туягым жок, менин тукумумду уларым жок» деп зар какшап өткөн. Ушул идеологияны кармап келген айрым түшүнүктөр, балалуу болууга болгон аракеттер ар кандай ырым-жырым, үрп-адат менен коштолгон. Ошондой эле алар элдик оозеки

чыгармачылыкта кеңири чагылдырылган. Төрөбөс аялдар үй-бүлөдө укугу жок болуп, абдан чоң кыйынчылыктарды башынан өткөрүп, айрым учурларда өмүр бою басынып, кээде турмушу трагедиялуу аяктаган. «Бээ туумайынча байтал аты калбайт, катын туумайынча келин аты калбайт», «Туубаган катындан улактуу эчки артык», «Куу баш бол- чу жигитке туубас катын жолугат» сыяктуу макалдар жөн жеринен чыкпаса керек. Ошентип, үй-бүлө курса да, балалуу болбой, эртең бакытка тунган күндөр болор деген үмүт менен төрөбөгөн аялдар мазарларга барып, ар кандай ырым-жырымдар жасаган, ыйык жерлерге зыярат кылуу менен, жер-сууга да тайынышкан.

Боюнда бар аялдарга өзгөчө камкор мамиле көрүлгөн. Алар оор жумуш жасабаган, карындагы баланын аман-эсен төрөлүшү үчүн ар кандай ырым-жырымдарды колдонушкан. Бүбү-бакшы, эмчи-домчуларга кайрылып, ар кандай жардамдарды алышкан. Төрөгөнгө чейин жана андан кийин да албарсты басууга каршы чоң аракет менен күрөшүп, бала төрөлгөнчө абдан убара болушкан.

Төрөт кырсыксыз өтүшү үчүн бүбү-бакшылардын, молдолордун бирин чакырышкан. Кур дегенде анын камчысы, бычагын алып келип коюшкан. Баланын жарык дүйнөгө келиши үй-бүлөнү зор кубанычка, бакытка бөлөгөн. Баланы эң биринчи колуна алып, киндигин кескен аял «киндик энеси» деп аталган. Ошол эле киндик эне жакшы каалоо-тилек менен:

Бисмилла! Кайгы куулду,
Бөбөк-бакыт туулду.
Байлык нуру балбылдайт,
Кыз бекен же уулбу?
Кырк жылкысың кыз болсоң,
Урматыбыз уул болсоң.
Киндик энең мына мен
Оозантайын толгонсоң —

деп сары май менен ымыркайды оозанткан. Баланын ата-энесине, тууган-туушкандарына жынысын айтып, сүйүнчүгө козу, улак, акча тыйын алып өз ырымын жасашкан. Жаңы төрөлгөн ымыркайды кырк күн өткөндөн кийин кыркын чыгарып, чачын алдырат.

Бала төрөлгөндөн бир нече күндөн кийин ат коюу салтына өзгөчө маани берилген. Ат коюу — үй бүлөдө маанилүү окуяны билдирип коюлган ат баланын келечегине таасирин тийгизиши керек болгон. Мал союлуп, эл чакырылып, ат коё турган аксакал кишиге өзгөчө сый көрсөтүлүп, колунда болгонун тартуу кылып, ат койдурушкан.

Баланын төрөлүшүндө жана чоңоюшунда өзгөчө мааниге ээ үрп-адаттардын бири — тушоо кесүү.

Бала үчүн аянбаган ата-эне колунда бар нерсени пайдаланып, бар даам-татымын жайып-жазып, ала жипти баланын бутуна байлап, там-туң баскан баланын андан аркы кадамы ишенимдүү болсун деп, келечеги кең болсун деп ырымын жасашкан. Баланы күлүк тайга салыштырып, ичтеги таза каалоо-тилектери эл арасында ыр түрүндө да айтылып келген:

Бир күнчүлүк байгеден,
Озот экен тай күлүк.
Кыштагына береке,
Кошот экен тай күлүк.
Тайтай бөбөк, тай күлүк,
Айхай бөбөк, хай күлүк.
Эч ким али көрө элек,
Мөөрөйлөргө жетелик.
Тамтаңдап жүр кишиче,
Тушовдуңду кеселик.
Тай-тай бөбөк, хай күлүк...

Маанисинде кичинекей баланын кийинки жашоосуна жарык нурун чача турган жакшы каалоо тилектери, ата-эненин, жакындардын чоң үмүтү бар.

Баланын төрөлгөнүнөн баштап, там-туң басып чоңойушу, эрезеге жетип, аман-эсен өсүп жетилсе, ата-эненин бактысы эмеспи. Балага ата-энеден ашкан мээрман адамдар жок. Өзгөчө эненин мээримине эч нерсени салыштырууга болбойт да.

Эненин балага болгон мээрим, сүйүүсү бешик ырлары аркылуу зор эмоционалдык күч менен берилген.

Үй үстүндө ырдаган,
Үркөр кызы болбосун.

Тыңшай койчу ыйлабай,
Таң чолпону жолдошуң,
Өбөлөр-лөрө-лаай,
Алле, балам, уктагын,
Өбөлөр-лара-лаай.
Берешендер ой кылдык,
Бешикке бөлөп той кылдык.
Белек-бечкек көп келди,
Берекеге тундурдук,
Өбөлөр-лөрө-лаай,
Алле, балам, уктай гой,
Өбөлөр-лөрө-лаай.

Энелер балдарын соороткон, эркелеткен кездерде аларга арнап чексиз сүйүүсүн, мээримин, каалоо-тилектерин билдирген «бешик ыр», «бөбөк ырларды» жаратышкан.

Эркек балдарды үч жаштан жети жашка чейин мусулманчылык парз деп сүннөткө отургузушкан. Анда дагы өз мүмкүнчүлүктөрүнө жараша колунда барлар чоң тойго айландырышкан.

Адам баласы жарык дүйнөгө келгенден баштап, өмүр жолунда жашоо шартына, диндик ишенимдери-территориялык жактан айырмачылыктарына, Дүйнөгө болгон көз карашына, ой жүгүртүүсүнө карабастан, эрезеге жетип үй-бүлө курууга кадам таштайт. Бул жашоонун мыйзамы, тукумунун уланышы. Ошондуктан өмүр жолундагы үйлөнүү, үй-бүлө куруу салтына ар бир улут өзгөчө маани берет.

«Турмуштун башатын жалпы адамзат үчүн мыйзамдуу көрүнүш болгон кыз, жигиттин баш кошуусу түзүп, өз аймагында коомдук-социалдык, турмуштук-этнографиялык мамилелерди камтып, юридикалык гана эмес, магиялык касиетке да ээ», — деп жазат Б. Кебекова².

«Үйлөнүү үлпөтү — бул адам баласынын келечегинин эң негиздүү башаты жана муундарды тарбиялоонун булагы. Үйлөнүү үлпөтү — бул ата-бабадан келе жаткан жакшынакай салттын жыйындысы. Үйлөнүү үлпөтү — бул кары-жашы

² Кебекова Б. Каада-салт ырлары. — Бишкек, 2001, 11-б.

дебей, замандаштардын бардыгынын жан дүйнөсүнүн майрамы, салтанаты, көңүл куштарлыгы, бейтааныш, тааныш адамдардын бири- бирине шоола чачуулары, ак тилектери, каалоолору, ниеттери. Үйлөнүү үлпөтү — бул наристенин жарык дүйнөгө келгенинен бой жеткенге чейинки даярдык, бул эки жаштын оттуу коломтосу, эки тараптын түбөлүк кол кармашуулары»³ — деп А. Акматалиев болочоктогу үй-бүлөнүн ары кубанычтуу, ары бактылуу келечеги үчүн болгон ишенимдүү, жоопкерчиликтүү алгачкы кадамы катары үйлөнүү үлпөтү адам баласынын өмүр жолундагы зор мааниге ээ этап экендигин белгилейт.

Ошол себептен үйлөнүү үлпөтү ар бир элде өзгөчө мааниге ээ болуп, ата-эненин, жакындардын милдетине айланган көп кырдуу ырым-жырым, үрп-адат менен коштолуп, өзгөчө шаан-шөкөт менен өткөрүлөт. Ар бир элде үйлөнүү үлпөтү өзүнө мүнөздүү элдик каада-салт менен өткөрүлсө да, алардын максаты бир- эки жаштын келечеги үчүн кам көрүү, тукумунун уланышына шарт түзүү.

Кыргыз элинде да үйлөнүү үлпөтү Орто Азиядагы элдер менен жалпылыкта мазмуну бирдей, бирок аталышында айрым өзгөчөлүктөр менен төмөнкү этаптардан турат⁴.

1. Кудалашуу (бел куда, бешик куда, кыз тандоо, жуучу жиберүү, кеңешме, сөйкө салуу, калың төлөө, кошумча, кийит кийгизүү ж.б.).

2. Күйөөлөө (жар көрүшүү, токмок салуу ж.б.).

3. Кыз тою (кыз оюн, төшөк талашуу, өпкө чабуу, такыя салуу, кыз кыңшылатуу, көрүшүү ж.б.).

4. Келин тою (бет ачар, нике, отко киргизүү, энчи ж.б.).

Куда-сөөк күтүү, кудалашуу кыргыз элинин турмушунда өзгөчө мааниге ээ болгон. Туугандык байланыштардын ичинен биринчи кезекте аталаш, андан кийин энелеш туугандар негизги орунда турса, дагы бир эң жакын туугандар катары — куда-сөөк эсептелген. Куда-сөөк болгондон кийин жамандык жакшылыкта колдоо көрсөтүп, жоокерчилик заманда бири-бирине жардам берип, тыгыз карым-катышта, байланышта болушкан. Ошондон улам бойго жет-

³ Акматалиев А. Тандалмалар. — Бишкек, 2002, 243-б.

⁴ Акматалиев А. Тандалмалар. — Бишкек, 2002, 243-б.

кен кыз, эрезеге жеткен уул эки санаалаш адамдын, эки уруунун, эки элдин, ал тургай эки мамлекеттин башын бириктирген ынтымактын данакери болгон.

Кудалашууда ата-эненин ою чечүүчү орунда турган. Кудалашуунун ар кандай формалары кездешсе да (бел куда, бешик куда, кайчы куда), «кудалашуунун эң орчундуусу жана кеңири тараган түрү — балдардын биологиялык, психологиялык жактан калыптануу мезгилине туш келет. Албетте, ата-энелер балдары бой тартканга чейин кыз тараптагыларды иликтеп, көз салышып, байкашып, чарбалык даярдыктарын көрө билишкен»⁵.

Бойго жеткен балага «кыз тандоо» көп учурларда «кыз оюндарда», «түнкү оюндарда» болгон. Мына ошол жерлерде көңүлдөрү бири-бирине төп келишип, көпчүлүк жаштар табышкан. Үйлөнүү үлпөтү көп кырдуу ырым-жырым, жөрөлгөлөрдөн туруп, максаты болочоктогу үй-бүлөнүн түбөлүктүү болушуна шарт түзүү болгон.

Шартына жараша көңүлүнө толуп, жактырышкан эки жашты баш коштуруу максатында кыздын жерине жуучу жиберүү — салт. Жуучулардан кийин эки жаштын ата-энеси салтанаттуу түрдө кудалашышкан. Кудалашкандан кийин эки тарап тойго камылга көрүп, той болгончо бир нече жолу жолугуп, той шартын макулдашкан.

Күйөөлөп барганга чейин кыз тарап кыздын себин камдап, күйөө тарап калың жыйнап, кошумча топтоп, кийиттерин, белек бечкектерин камдашкан.

Үйлөнүү үлпөтүнүн биринчи бөлүгү — күйөөлөө. Күйөөлөп баруу ата-бабабыздын эң эски салттарынын бири. Жигит ата-энеси, жеңелери, жолдошу менен барат⁶. Күйөө кызды алып кетүүгө, кыздын үйүнө түшкөн күндөн баштап кыз узатууга арналган ар кандай оюн-тамаша, ырым-жырымдар башталган. Кыздын жеңелери ар кандай шылтоолорду айтышып, күйөө тараптан ар кандай белек-бечкектерди алышкан. «Жеңкетай» алуу, «эшик ачаар», «көшөгө ачаар», «бет ачаар», «төшөк салаар», «бут тартаар» сыяктуу ар кандай ырым-жырымдарды жасоо менен той салтанаты ого бетер шаңдуу өткөн.

«Куржун сөгүү» ишке ашырылып, андагы ар кандай белек-бечкектер, кийим-кечектер тиешелүү адам- дарга тапшырылган. Келген кешикти алдын ала

⁵ Ошондо, 253-б.

⁶ Акматалиев А. Үйлөнүү үлпөт салты жана ыры. — Бишкек, 2000, 53-б.

ата-энеге ооз тийгизүү менен алардын ак батасын алышкан. Андан соң жаштардын тели-теңтуштары, айылдаштары жана күйөө жолдоштору, жеңелердин жол баштоосу менен ар кандай оюн-зоокторду баштаган.

Эки жашка арналган улак союлуп, анын өпкөсү «садага» чабылган. «Түндүк көтөрүүгө» ар кандай ырым-жырымдарды жасоо менен кыз-күйөөнүн ак өргөөсү тигилген.

«Үйлөнүү үлпөтүндө күйөө баланын урматына өткөрүлгөн оюн-зооктордун ичинен кыз оюну өзгөчө орунда турат. «Кыз оюну деген — бул жаштыктын толкуп турган деңизи, алыска сапар алуучу кемеси, келечек тагдыры үчүн, бүлбүлдөгөн кыял үмүтү. Кыз оюну деген — бул ар кимдин уялап жүргөн сезимин билдирүүнүн эң оңтойлуу да, жооптуу да жолу. Кыз оюну — кыз жигитке данакер шылтоо»⁷, — дейт А. Акматалиев. Ошондуктан оюнга кыз оюнун көрүүгө ашыккан, дилгирленген айылдагы селкилер, жигиттер чогулушуп, кыз оюну шаңдуу өткөн.

Жаштардын оюн-зооктору тойго өзгөчө көрк берип, айрым жаш селкилердин, бойго жеткен бозойлордун сезим отун жандырып, алардын келечегине жарык нурун чачкан.

«Токмок салуу» оюну өзгөчө шаң менен өткөрүлгөн. Суу жоолукту эшип, токмок жасалат. Оюнга келген жаштар бардыгы катыша алат. Оюнду башкарууда кыздын тың жеңесинин, күйөө жолдоштун ролу чоң болгон.

Оюн баштан аяк жаштардын ыр-күлкүсү менен коштолуп, алым сабак айтышып, чымчыкейлерди бири-бирине ыргытып дуулдап турушкан. Жеңе баштап токмокту күйөө жолдошко салат. Күйөө жолдош токмокту колго алып төмөнкүдөй ырлардан ырдайт:

Аркаңда шуру чач мончок,
Ар качан көрсөм көңүл ток.
Айткан менен зарланып,
Айылда сиздей асыл жок.
Шакек салган колуңуз.
Мынакей сиздин жолуңуз.
Айып көрбөй жеңеке,

⁷ Акматалиев А. Үйлөнүү үлпөт салты жана ыры. – Бишкек, 2000, 53-б.

Жар көрүшүп коюңуз,

— деп, өзү каалаган кыз-келинге токмок салып, оюн андан ары улам ыр менен коштолуп улана берет.

Келин-кыздар биринен сала бири токмок салып, ыр ырдалып, көңүл куунак болуп, бири-бирине алдыртадан ички сезимдерин билдиргенге мүмкүнчүлүк алышкан.

«Жар көрүштүрүү» же болбосо кыз оюнунун негизги максаты — кыз өбүү деп коюшат. Токмок салынган кыз-келин өйдө болуп, бет маңдай турган жигит менен, колун кайчылаштырып беттен өбүшүп жар көрүшөт. Эл арасында жар көрүштүрүүдө, токмок салууда айтылган ырлардын бир топ варианттары сакталган.

Билерик салган колуңуз,
Мынакей сиздин жолуңуз.
Өйдө туруп Күлайым,
Чоп эттирип коюңуз.

Оюн-зоок, той-тамаша аяктагандан кийин кыздын «себин» — кызга берүүчү атайын арнап жасалган оокат, кийим-кечектерин келген элге көрсөтүп, күйөө тараптагылардан «көрүндүк» алышкан. Кыз узатуу аземи аяктаган кезде кыз ата-энеси, туугандары менен коштошкон. Жеңелери, энеси, эжелери кошок кошуп узатышкан.

Жеңе менен «кыз» бири-бирине ынак болот эмеспи. Андыктан, кызды узатууда жеңенин ролу чоң болгон. Кыз менен жеңенин көрүшкөнүндөгү ырлар да элдик оозеки чыгармачылыкта бир нече вариант менен кездешет.

Кайнатаңдын эшиги, Чаап койгон тактадай. Өз атаңдын эшиги, Сабап койгон пахтадай.

Ак учук бердим, саптап ал, Кудажый, ак шумкар бердим, таптап ал. Көк учук бердим, сактап ал, Кудажый, көк шумкар бердим таптап ал, — деп кызды кайненеге табыштап, андан кийин кете турган кызды өз акыл-насаатынан кур калтырган эмес.

Байпар бир маасы кийип жүр,
Байбичелик сүрүп жүр.
Кепич бир маасы кийип жүр,
Келинчелик сүрүп жүр.

Сай жагалай от жакса,
Жалп этирбей өчүргүн.
Жаман-жакшы кеп өтсө,
О кыз жан, күлкү менен кечиргин.

Мындай «көрүшүү» ырларында, маанисинде, жаш келиндин келечегине тынчсыздануу, ага акыл-насаатын айтып, барган жеринен бак айтып, ырыска шерик бүлө болсун деген үндөштүк бар. Эненин да, эженин да, жеңенин да тилеги ошол.

Андан ары келин тою күйөөнүн айылында өткөн. Өз шартына жараша никеси кыйылып, энчи бөлүп берип, өзүнчө түтүн булатып, айыл арасы, тууган арасы дагы бир үй-бүлө менен толукталган.

Адам баласы жашап өткөн өмүр жолунда чексиз бакытка батып, кубанычы мелт-калт болуп, телегейи тегиз жакшылыктардын күбөсү болот эмеспи. Баланын төрөлүшү, үй-бүлөнүн жаралышы бул — жашоонун, турмуштун эстафетасы. Ал эми өмүр менен бирге өлүмдүн катарлаш жүрүшү бул — турмуштун — философиясы.

«Дүйнөгө түркүк болчу эч ким жок...» деп айтылгандай, адам баласы түбөлүк жашабайт. Адам баласынын өмүр жолундагы оор жоготуулар, жакын адамдарынан айрылуу жашоонун, турмуштун таттуулугун сездирип, тирүүлүктө өрнөктүү өмүр сүрүүгө үндөгөндөй.

Өмүр суусу түгөнүп, жүрөгү сокпой калган адамды «көз жумду», «дүйнөдөн кайтты», «каза болду» деп өз ырым-жырымы менен узатуу — тирүүлөрдүн ыйык парзы.

Сөөк коюу салты — бардык элдерде кездешип, ар кандай ырым-жырым, адаттар менен ишке ашырылат. Ал эми ошол каада-салттар ар бир элдин диндик ишенимдерине байланыштуу өз алдынчалыкка ээ.

Кыргыз элинде керээз айтуу өзгөчө мааниге ээ. Керээз — өлүм алдында жаткан адамдын жашап өткөн өмүр жолуна сарээсеп салып, мурунку, кийинки жашоосунун маңызы, мааниси жөнүндө тынчсызданып айткан акыркы сөзү. Керээз айтууга ар бир адам акылуу, ал эми аны аткаруу анын артында калган бала-бакырасынын, тууган-туушкандарынын милдети. Айтылган керээз оор жоготууга учурап мүңкүрөп отурган адамдардын жашоосуна кандайдыр бир жарык шоола чачып, үмүтүн жандырат.

Коомдун жашоо-шартына байланыштуу керээз кээде жалпы журтка, урууга же болбосо жеке үй-бүлөгө багытталып айтылган. Көпчүлүгү өлгөн адамдын коомдогу ордуна жараша болгон. Айрым айтылган керээздер көркөм поэтикалык формага өтүп, эл арасына таралып кеткен. Керээз айтылгандан кийин өлүм алдында жаткан адам жеңилдене түшөт. Ар бир сөөк ээси өз дараметине жараша кара ашын өткөрүп «Үчүлүк», «жетилик» күндөрү куран окуткан. Аруу жууп, ак кепиндеп мусулманчылык парзынан кутулган. Жакын адамынан айрылган туугандар, жакындардын күйүтү күчтүү болуп, каралуу жесир, жетим калган кыз-келиндер жүрөгүндөгү кайгы-муңду, орду Юлгус жоготууну көөдөнүн тээп чыккан жоктоо, кошоктор менен берген. Маанисинде терең философиялык ойлор камтылган бул поэтикалык саптардын болушу мыйзамдуу көрүнүш. Көкүрөктөгү күйүттү жөн гана сөздөр менен эмес муңдуу үн кошулган ырлар менен берүү эл арасында кеңири тараган.

Каралуу жесирдин аза күтүүсү бир жылга, кээде андан да ашык мезгилге чейин созулган. Жесирдин карасын алуу төркүнү тарабынан ишке ашырылган. Берилген «аштан» кийин «аза күтүүгө» бир аз чек коюлган.

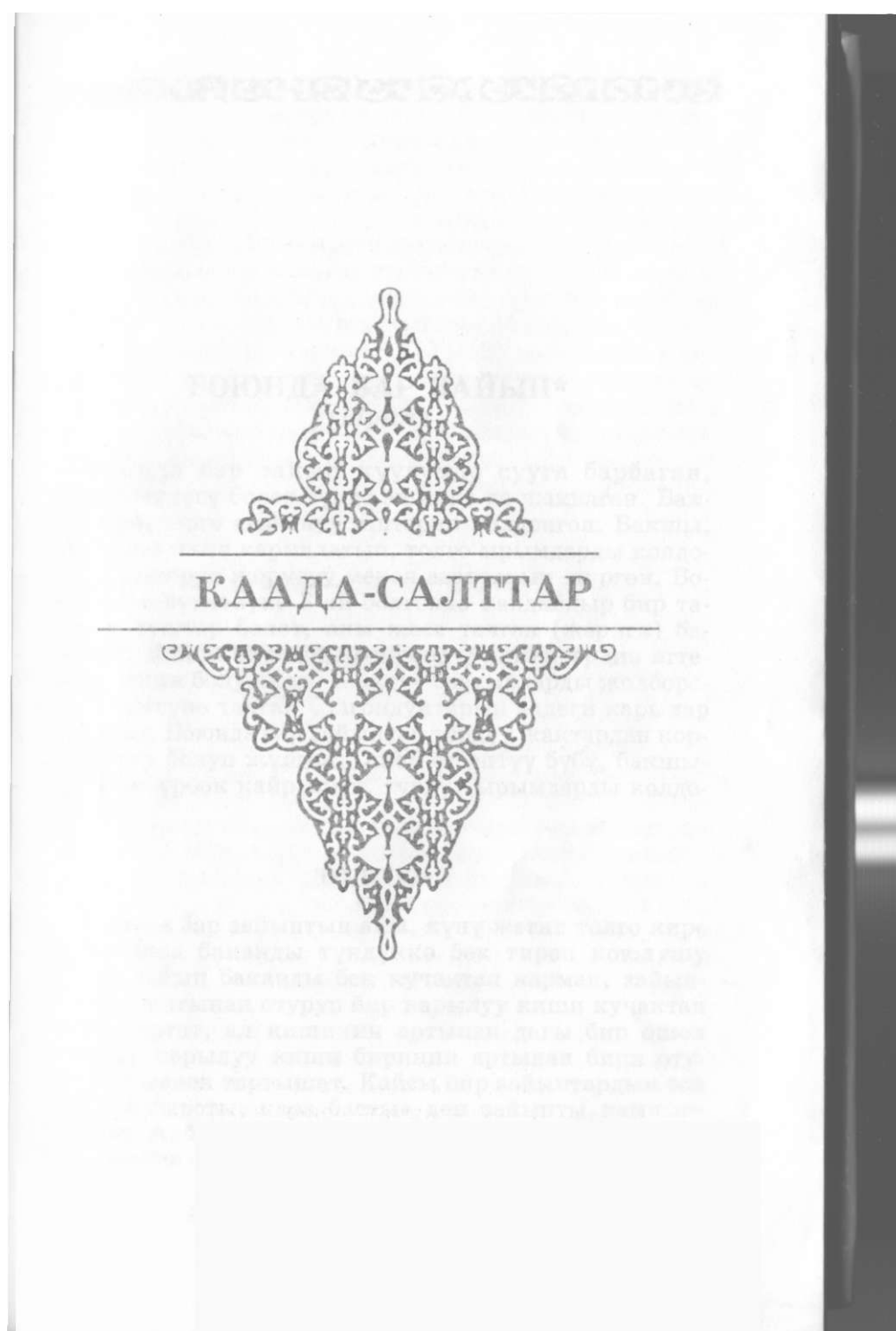
Каада-салттар алгач бүтүндөй эл тарабынан аткарылып, жалпы журтка тиешелүү болуп, ага коллективдүү түрдө көңүл бөлүнгөн болсо, кийинчерээк ал жеке үй-бүлөнүн айланасында топтоло баштаган. Натыйжада ар бир үй-бүлө өзүнүн бала-бакырасын, үй-бүлө мүчөлөрүн тарбиялоодо каада-салттарды өзүнүн турмушунун, жашоосунун мыйзамы, нормасы катары пайдаланылып, чакан үй-бүлөнүн ынтымагын, биримдигин, адеп-ыйманын сактоого аракет кылган.

Ошондуктан, байыртадан аң-сезимибизге сиңип калган ата-баба салтын жок кылууга мүмкүн эмес. Албетте коомдук аң-сезимдин өнүгүшү менен, цивилизациянын тепкичи менен улам жогорулаган сайын айрым салттык жөрөлгөлөр адамзаттын акылына сыйбай калышы мүмкүн. Бирок аларды такыр эле четке кагып салсак, өз каада-салтын чанган түркөй улутка айланмакпыз.

Бүгүнкү күндө элдик каада-салттарды үйрөнүүдө тарыхый-этнографиялык, археологиялык, ал тургай элдик оозеки чыгармачылыктын, акындар поэзиясынын жана профессионал адабиятыбыздын мааниси чоң. Себеби, уюткулуу элибиздин аң-сезиминин түпкүрүндө орун алган, жашоо турмушубузда белгилүү мыйзам, норма катары кабыл алынган элдик каада-салттардын

таалим-тарбиялык, философиялык мааниси терең. Ошондуктан бул түзүлгөн «Эл адабияты» сериясынын дагы бир тому элдик каада-салттарды үйрөнүүгө, билүүгө, өз элибиздин маданиятын, дүйнө-таанымын түшүнүүгө чоң жардам бермекчи.

Нурзина Ыйсаева

БОЮНДА БАР ЗАЙЫП*

(Ырым)

Боюнда бар зайып күүгүмдө сууга барбаган, мүмкүнчүлүгү болсо түндө эшикке да чыкпаган. Бакшы, бүбүлөргө сыйынуу иштерин колдонгон. Бакшы, бүбүлөргө ичин кармалатып, толго ырымдарды колдонуп, түштөрүн жорутуу менен азаптанып жүргөн. Боюна бала бүткөнүнө 3 ай болгондо кандайдыр бир тамакка куштар болот, аны жесе талгак (жериги) басылган. Кайсы бир зайыптар берү, кийиктердин эттерине талгак болушкан, даңктуу баатырларды жолборс-тун жүрөгүнө талгак болгондуктарын элдеги карылар айтышат. Боюнда бар зайыптар түрдүү жактардан коркунчулуу болуп жүргөн. Ошол себептүү бүбү, бакшыларга көбүрөөк кайрылып, түрдүү ырымдарды колдонушкан.

ТОЛГОО⁸

Боюнда бар зайыптын айы, күнү жетип толго кире баштаганда баканды түндүккө бек тиреп коюлушу төрөчү зайып баканды бек кучактап кармап, зайыптын арт жагынан отуруп бир карылуу киши кучактап бекем тартат, ал кишинин артынан дагы бир ошол сыяктуу карылуу киши биринин артынан бири отуруп күч менен тартышат. Кайсы бир зайыптардын эси оосо, «албарсты, кара басты» деп зайыпты камчыга алышат. Албарсты дегендин чоңдугу 5—6 жашар кыздай, ыраңы сары, чачы менен эмчеги жерге сүйрөлүп жүрөт. Бул албарсты ар бир жерде болуп, түн ичинде үйлөргө келип, бошураак, кайратсыз кишилерди басып эсин оодарат жана үйлөрдүн жанына кичинекей от жагып да кетет. Бул албарсты төрөп жаткан зайыптын өпкөсүн сууруп алып кетип, сууга салып жиберсе зайып өлөт. Сууга көтөрүп бара жатканда куучу келип калса албарстыны кууп, «сал эле сал» деп кый- кырып айдап келип өпкөсүн кайта салдырып, зайып кайта тирилет. Бул албарсты эч бир кишилердин көзүнө көрүнбөйт, жалгыз гана куучуга көрүнөт.

⁸ * Инв. № 117, 1980-ж. Жыйнаган Ы. Абдырахманов.

Талаада мал багып жүргөн малчылар албарстыны кокусунан кармап алып токмоктогондо, албарсты бардык билген дубасын үйрөтүп, андан кийин бу киши куучу болуп калат, бу куучу жүргөн жерге албарсты бир да жолобой качат. Кайсы жерлерде албарсты бар экендиги куучуларга ачык белгилүү болот. Төрөп жаткан зайыпты кара же албарсты басканда куучуну чакырып барган киши «баатыр» деп барат, өз атын айтып чакырса анда куучунун күчү кетет. Албарстыны киши кармап алганда албарсты эки эмчегин кайра эки ийнине арта салса, кишини албарсты жеңип өлтүрөт. Ийнине арта сала албай калса киши жеңип, анда албарсты кадимки кишиче жалынат экен. Каны бир аз токтоп жаткан кишилер да «мени түндө албарсты басты» деп ишенет. «Албарсты басат» деген ишеним азыр да толук жоюлган жок. Куучулар өздөрү келбестен камчыларын берип жиберсе да албарсты качат. Албарстылар көк улак болуп кубулуп журтта жатканында кармап алып өңөрүп бара жатканда ал-барсты кишиче сүйлөгөндө чочуп кетип кое берген кишилер да болгон. Бул сыяктуу ишенимдер талаадагы кыргыздарда эң көп болгон.

БАЛА ТӨРӨЛГӨНДӨ*

Бала төрөлгөндө айылдагы эркек, зайып, бала-чакалар баланын ата-энесинин камдап жүргөн май, куруттарын жентек деп жешет. Келген кишилер «бешик бооңор бек болсун» деп алкыш сөздөрдү айтып келишет. Баланын ата-энеси да «айтканың келсин» деп жооп айтат.

Сүйүнчү — төрөлгөн бала эркек болсо атасы жана ага жакын дос туугандары сүйүнчү беришет. Баланын киндигин кескен зайып балага киндик эне болот. Келгендерге жентек берилет.

Баланын кыркын чыгаруу — эркек жана кыз бала төрөлгөнүнө кырк күн толгондо баланын энеси бүтүн айылды кыдырып кырк курак сурайт, жыйнап келген майда чүпүрөктөрдөн курап көйнөк тигип, аш-тамак даярдап айылдагыларды чакырып даам берет. Муну баланын кыркын чыгаруу деп айтылат.

Баланын чачын алдыруу — бала төрөлгөндөн бир нече күндөрдөн кийин эркек жана кыз баланын чач-тарын алдыруу да, бир жашка толгондо кыз баланын кулагын көзөтүү да жакын досунун өзүнө, зайыбына аш-так, жана буюмдар алып барып чач алынып, кулак көзөтүлөт. Анда да мал энчилеп берүү, кийимдер берүү адаты болот.

Бешик той — бала төрөлгөндөн бир нече күндөн кийин баланын атасы мал союп, элди чакырып той берет да, бир аксакал кишиге алдына артыкча табак тартып, колунан келсе чапан кийгизип, ат мингизип, балага ат койдурут.

Эскертүү: кыз балага андай ырымдар кылынбайт.

Жентек — жаңыдан бала төрөлгөндө ата-эненин куда, достору жентектеп мал, чапан, тамак алып келишет. Айылдагы жакын зайыптар да жентектеп тамак алып келишет- Баланы көрүүгө келгендер көрүмдүк берип көрүшөт.

Баланы асыроого берүү — балдары токтобой жүргөн адам жаңы төрөлөрү менен баланы башка бирөөгө тез берип жиберет. Бир топ күн же бир нече ай, же бир нече жылдан кийин мал, бычак, шибеге ж.б. темир-тезектер берип, баланы кайта сатып алат. Мындай ырымдар кылынган 'балдар көбүнчө токтоп да калат. Элөөсүз калсын деген ырым менен балага эң жөнөкөй аттар да коюлат. Мисалы: Бокчу, Күчүк жана башкалар.

Баланын тушоосун кыркуу — бала чала же там-туң басып калган учурда тамак даярдап, зайып менен балдар чогулушуп ичип-жешип, баланын бутун ак, кара (ала жип) жип менен тушоо сыяктуу бууп, балдарды жарыштырат. Чыгып келген балага мөөрөй көп берилип, андан кийинки балдарды да куру койбой беришет. Чыгып келген бала жипти (тушоону) кыркат. Бул тушоо кыркуу деп аталат.

Сүннөт той — эркек бала 3—5—7 жашка чыккан- да малдар союлуп, эл чакырылып сүннөт тою берилет. Кудалар, достор кошумчаларын кошушат. Тойго кел- ген зайыптар да мүмкүн болушунча дасторконго тамак ороп келишет. Кайра дасторкондору куру кетпестен тамак оролуп берилет. Тойлордо ар түрдүү оюн- тамашалар болот: ат чабуу, көкбөрү тартуу, эр эңишүү, балбан күрөшүү, бирок эр сайыштырылбайт. Тойдо жээндер чүйгүн табакты жээн аяк деп алып алат. Жээн түрдүү жактан эркелик кылат. Мисалы, аттардан да кармап алган ж.б.

Кыргыздар эркек баланы артыкча жакшы көрүп сүйгөн. Артымда тукум калса деп тырышкан. Кызды тукум дебеген, бирөөнүн бүлөөсү деген.

Кол адалдатуу* (чочок кестирүү) — колдон келишинче балбан күрөштүрүп, эр эңиштирип атып той берет. Жок дегенде бир союш соет. Билген устат кишиге баланын колуна жото жиликти карматып (устага коюлган жасалуу табактын жото

жилигин), көзүн ак жоолук менен таңып, устатка колдон келишинче кол байларым деп берип ыраазы кылып туруп, анан кестирет.

Ырымы жок. Көк чүпүрөктү күйгүзүп туруп баса берет. Бала өзү турмайынча тургузуу керек эмес. Айыкканда өзү туруп кетет. Аралаш эле тамак бере берет.

Илгери төрөбөгөн аялдар бала отургузгандагы кесиндисин ырым кылып жеген учурлар болгон экен.

Баланы атка мингизүү — эркек бала 4—5 жашка чыкканда баланын ата-энеси айырмачын, тердик, токумдарын камдап, баланы кунанга мингизип, кой, тай союп бышырып жана да кадырлуу кийит чапандардан алып бир досунун үйүнө алып барат. Бала түшкөн досу балага кадырлуу малдарынан энчилеп берип чыгарат.

Мурут серпүү — эркек бала кара мурут болгондо мал союп, ат коштоп атасынын бир досуна барат. Ал досу да жигиттин мурутун серпип, ат мингизип, тон кийгизип сыйлап чыгарат.

АЙТЫМДАР*

ООЗАНТУУ АЙТЫМЫ

Бисмилла! Кайгы куулду,
Бөбөк-бакыт туулду.
Байлык нуру балбылдайт,
Кыз бекен же уулбу?
Кырк жылкысың кыз болсоң,
Урматыбыз уул болсоң.
Киндик энең мына мен,
Оозантайын толгонсоң.
Келди бөбөк бакырып,
Калктын баарын чакырып.
Айхай, бөбөк, ыйлаба,
Апакеңди кыйнаба.
Оң чеңгели арбаят,
Оомат учтап келгенби,
Сол чеңгели барбаят,

Соогат уучтап келгенби.
Мээлегенсийт кастарды,
Көзгө атар мергенби?
Душманды сая тургансыйт,
Теңирим чындап бергенби.
Өзүм кесип киндигин,
Түбөлүккө бек түйдүм.
Ырыскылуу киши бол, Эсен-аман жүргүнүң.
Орошон болуп оку ай,
Ой, теппегин кокуй ай.
Оозантайын эмесе,
Оң ууртуңа сары май,
Жут жута гой, чочубай!

1951-жылы Жампа-Шалы кыштагындагы Ашырбу энеден жазылып алынды. Калмурат Рыскуловдун чогулткан материалдарынан.

ТУШОО ТОЙ*

(Тушоо кесүү ырымы)
Эмчегин берген энебиз,
Өсүп келет денебиз.
Бут калчылдап баса албай,
Каз-каз деген эмнебиз?
Басууга бала талпынып,
Күндөн күнгө артылып.
Бутун шилтеп басууга,
Энесине асылып.
Кагылайын каз туруң,
Дени соо бат туруң.
Шилтеди бутун эки-үч,
Басканда кирет бутка күч.
Балага боору эзилет,
Тушоо тою берилет.
Ала жин бутка байланды,
Ат, кунан алыс айдалды.

Биринчи маара жакындап,
Экинчиси такымдап.
Тең келатат баарысы,
Бут куйрукка шакылдап.
Биринчини карасаң,
Таманы куйрукка тиет жаркылдап.
Тушоо кесер шамшаарды,
Камдап турган атасы.
Тушоосун кести баланын,
Арты жетип бүтө элек,
Арыштап келет жөтөлөт.
Аталары жүгүрүп,
Балдарын сүрөп көтөрөт,
Байгелерин алышты,
Жай-жайына тарашты.
Тушоо кесер той болду,
Өз алдынча зор болду,
Маалында басып кете албай,
Кээ бир бала кор болду.
Дени таза соо бала,
Маалына жетпей жүгүрөт,
Энеси менен атасы,
Кубанышат сүйүнөт.
Кестирүүгө тушоосун,
Жетине албай күтүнөт.
Шар жүгүрүп баласы,
Шаттанат анын атасы.
Маңдайында баласы,
Маана кылат апасы.

САЛБИЛЕК АЙТЫМЫ*

Отургузуп алдыма,
Балтырыңдан кармайын.
Салбаңдатып бутуңду,

Салбилек кылайын.
Баба сөзүн арнайын,
Эл ишине жараган,
Элпек болгун ылайым!
Сал-сал билек, салбилек
Санжырага шаң билек.
Тили чыгып чулдурап,
Бешикке жатпас болуптур.
Буту басып жорголоп,
Эшикке жатпас болуптур.
Окшоп куду кишиге,
Тешикке жатпас болуптур.
Сал-сал билек, салбилек,
Жанжыргалгалай билек,
Сайрайт куду булбулдай,
Күүсүн тыңшап кан билек.
Сал-сал билек, сал билек,
Сары майга мал билек.
Журтта күчүк калыптыр,
Барып алып кел билек.
Кунан койду сой, билек,
Куйругуна той, билек.
Калкка камкор боло гөр,
Кежирлигиң кой, билек.
Чыңырып катуу ыйлаба,
Чатагыңды кой, билек,
Сар аселге мал, билек,
Сөзү ширин бол, билек.

1948-жылы Ак-Там кыштагындагы.

Абды Кудайберди уулунан жазылды.

ТУШОО КЕСИШ АЙТЫМЫ

Тай-тай күлүк, тай күлүк,
Кайдан келе жатыры?

Ат жетпеген алыскы,
Жайдан келе жатыры.
Тай-тай бөбөк, тай бөбөк,
Айхай бөбөк, ай күлүк.
Кадам сайын калтаңдап,
Басат экен тай күлүк.
Жаактарын жарбаңдап,
Ачат экен тай күлүк.
Тай-тай бөбөк, тай күлүк,
Айхай бөбөк, хай күлүк.
Бир күнчүлүк байгеден,
Озот экен тайкүлүк.
Кыштагына береке,
Кошот экен тайкүлүк,
Айхай бөбөк, хай күлүк.
Эч ким али көрө элек,
Мөөрөйлөргө жетелик.
Тамтаңдап жүр кишиче,
Тушовуңду кеселик.
Тай-тай бөбөк, тай күлүк,
Айхай бөбөк, хай күлүк.

1988-жылы Орозбай

Жолдош уулунан жазылды.

КЫЗДЫ БЕШИККЕ БӨЛӨГӨНДӨ АЙТЫЛУУЧУ ЫРЫМ ЫР*

Разакан үчүн алган бешик,
Кыз чоңоюп арткыча болсун кешик.
Уктасаң былкылдаган жоргого окшоп,
Ээ, кызым, жылуу жатып дем ал көшүп!
Бир кезде окугандар айта жүрсүн,
Атасы Сооронбектин сөзү дешип.
Табигат өмүрүңдү узун кылсын,
Бактылуу бол, барктуу бол, эркин өсүп!

1958-жылы жыйналган.

КАЗ-КАЗ ТУРГУЗУП ТӨЛГӨ САЛУУ АЙТЫМЫ*

Бахх, бисмилла жытыңдан!
Бешиктен чечип алайын.
Эки бутуң эпейтип,
Төлгө кылып салайын.
Колтуктап казказ тургуздум,
Күл, күлүп кой, таалайым!
Оомат бизде бек болсо,
Оң бутуңду көтөргүн!
Олорго оосо ак сүйлөп,
Сол бутуңду көтөргүн!
Каз-каз тургун, каралдым,
Бактыбызга жаралдың!
Дайында эки бутуңа,
Дайым ак-тик билдирсин.
Душмандарбы же бизби,
Жеңээр экен кимди ким.
Каз-каз тургун, бөбөгүм,
Калыс тургун өбөгүм!
Быйыл уруш басылса,
Оң бутуңду көтөргүн!
Кастар касты жактырса,
Сол бутуңду көтөргүн!
Казказ тур, жаным, каралдым,
Сөз түшүнүп, так тургун!
Жарбаңдаган каралдым,
Жыргалыма жаралдың.
Оомат бизде турбайбы,
Оң жак бутун көтөрдү,
Өсөсүң жетип баралың.
Оң жак бутун көтөрдү,
Өрттөнгөн согуш басылат.
Атасы келип аскерден,

Баласын алат асырап.
Каз-каз турдуң, каз турдуң,
Кадамдашка баш бурдуң!

АЗАН ЧАКЫРЫП АТ КОЮУ АЙТЫМЫ

КАЙЫРМА

Аллов акпар, аллов акпар, аллов акпар,
Баарыңарда хак бар,
Алпейим дайым сактаар,
Теңирим давлет берди,
Ааламга адам келди.
Айыл калаа сүйүнчү-үү!
Арыштар кадам келди.
Кең пейилге давлет берди,
Касиети бассын жерди.
Көлөкөсү тапсын шерди,
Азан айтып атын коем,
Теңир берген затын коем.

*1948-жылы Ак-Там кыштагындагы Молдомусабай Абды уулунан жазып
алынган. Калмурат Рыскуловдун чогулткан материалдарынан.*

КАЙЫРМА

Теңсингенден теңир берди,
Алакчылабай кеңир берди.
Уул болсо жоодон сактаар,
Эне эмизген сүтүн актаар.
Атаандашпай дайнын табаар.
Атасынын мээнет кайтаар,
Алдына дулдул тартаар.
А кыз болсо кырк жылкы,
Кийиз жасап, үйүн жабаар.
Энесинин ишин алаар.
Гүлдөй жайнап сайма саяар.
Уул бекен, кыз бекен, ким болду экен?
— Уул экен! Уул экен! Уул экен!

— Уул бекен? Ким дейбиз атын? Көрүнчү бачым!

КАЙЫРМА

Анакей отун келди,
Эмесе атын коем,
Отун алып баксын элди.
Пата тартам, отурчу:
Аты болсун Отунчу.
Айыл калаа сүйүнчү-ү!
Оо, Отунчу! Отунчу!
Отунчу! Аты болду
Отунчу, Калк сабына кошулчу!
Өзү берген Теңир сактаар,
Оомийин аллов акпар!

КАЙЫРМА

Аллов акпар, аллов акпар, аллов акпар,
Баарыңарда хак бар.
Алпейими дайым сактаар.
Теңирим давдет берди,
Ааламга адам келди.
Айыл калаа сүйүнчү-ү!
Арыштар кадам келди.

БЕШИК ЫРЫ

Алдей, алдей ак бөпөм,
Асти катув ыйлаба.
Апкелейин буламык,
Апакеңди кыйнаба.
Өбөл өрө-лөрө-л аай,
Алле балам, уктагын,
Өбөлөрө-лөрө лаай!
Алле-алле тентегим,
Абдан өттү жентегиң.
Анча катув ыйлаба,

Айчырайлуу элпегим.
Өбөл өрө-лөрө-л аай.
Алле балам, уктай гой,
Өбөлөрө-лөрө-лаай.
Үй үстүндө ырдаган,
Үркөр кызы болбосун,
Тыңшап койчу ыйлабай.
Таң чолпону жолдошуң,
Өбөлөрө-лөрө-лаай,
Алле, балам, уктагын,
Өбөлөрө-лөрө-лаай.
Берешендер ой кылдык,
Бешикке бөлөп той кылдык.
Белек-бечкек көп келди,
Берекеге тундурдук.
Өбөлөрө-лөрө-лаай,
Алле, балам, уктай гой,
Өбөлөрө-лөрө-лаай!

КУТ КУЮУ*

Кыргызда мындан 70 жыл мурда ар үйгө бир кут куйдуруп багын сынап көрүү, аны үйдө сактоо адет өңдүү болгон.

КУТ КУЙГАНДА АЙТЫЛГАН ЫРЫМ

Бодур, бодур турган кой турбайбы.
Арбайып-сарбайып турган төө турбайбы.
Тумтуйган, тумтуйган жылкы турбайбы.
Бүрчүйгөн-бүрчүйгөн баланын чочогу турбайбы.

Сулайман (Ырыскул) Талас Нилди Уу төрдө, 1923-жыл, август айы.

ТӨЛГӨ ЫРЫ

Байгамбардын бал төлгөсү,
Падышамдын дал төлгөсү,
Сен таштык кылба,

Мен жаштык кылбайын.
Ачык айтып, айра сүйлө,
Мен уятка калбайын.
Максатына жетер болсо,
Мээнет-чемен кетер болсо,
Төлгө ташым төп түш,
Оң жагыма көп түш.

УЧУКТОО ЫРЫ

Учук болсоң учуп чык,
Кагын болсоң качып чык,
Түн учук болсоң түн менен чык,
Таң учук болсоң таң менен чык.
Учкул десең уларга бар,
Уңшуйган мында эмиңең бар?
Кызыл десең табылгынын учуна бар,
Кыйшайган мында эмиңең бар?
Сулуу десең кытайдын кызына бар,
Сумсайган мында эмиңең бар?
Кайт, учук, кайт! Көч, учук, көч!

АЛАС-АЛАС

Арча жалын алас-алас,
Ар балаадан кылгын калас.
Көөнө жыл кетти,
Жаңы жыл келди.
Айдан аман кыл,
Жылдан эсен кыл.
Адамдын жашы,
Аргасын чайчы,
Көңүлдүү болсун,
Көлдөрдөй толсун.

КҮРДҮ ЫРЫ

Күрдү, күрдү, күрдү чык,

Атаңдын сугу, энеңдин сугу,
Эжеңдин сугу.
Сук, сук, сук болсоң чык,
Аруудан болсоң чык,
Аштан болсоң чык,
Оттоң болсоң чык,
Кайыптан болсоң чык.
Суудан болсоң чык,
Тилден болсоң чык,
Көлдөн болсоң чык.
Көзү жамандын көзү менен кет,
Тили жамандын тили менен кет,
Дили жамандын дили менен кет.
Караңгы түн менен кет,
Кара көмүр менен кет.
Эски тегирмен менен кет,
Эшиктен үйгө кирбей кет.
Кайдан бүттү жаман сук,
Күрдүмдүн күчү сууруп чык.
Бузук десең Бурулга бар,
Буюккан бул байкушта эмнең бар?
Бузулган эски тамга бар,
Өңү кара, көзү көк,
Орою суук жанга бар.
Айлыбызга батпаган,
Арамза, чуут байга бар.
Үзүлбөй куюн ойногон,
Суу акпаган жарга бар.
Сары суусу каймактай,
Сасып жаткан сазга бар.
Чык, чык күрдү, чык күрдү,
Сендей тоюнбасты ким көрдү?
Кашык салып жей элек,

Каймагың эле бир челек.
Кол башындай калбаптыр,
Кудай урган куу соргок,
Койбой аны жалмаптыр.
Өлгөн сындуу өлсөчү,
Үзүктөй эле көмөчү.
Өлүп кеткен бул соргок,
Бир тиштем да койбоптур.
Ошол үчүн бул тойбос,
Оорулуудай онтоптур.
Төө телкинин бөйрөгүн,
Туурап жедиң тойбодуң.
Туурдуктай беш нандын,
Бир да бирөөн койбодуң.
Кагын болсоң кагып кет,
Чемен болсоң чыгып кет.
Баш оору болсоң басып кет,
Аш оору болсоң сен чубут,
Таңга жетпей өлүп кет.

БЕЛГИ ЫРЫ

Мени жамандасаң,
Кара жер тамандап кал.
Кара өгүздү минип,
Кара чаар жылан камчыланып,
Өлүмүңө минип барайын,
Өкүрүп барып калайын.
Айгыр минип азаңа барайын,
Жакшылап калсаң,
Оюн, күлкүңдүн үстүнөн чыгып калайын.
Дагы жамандап калсаң,
Кара эшекти минип,
Кайгырып барып калайын.
Бээ минип бейитиңе барайын,

Топоз минип бейитиңе барайын,
Топоз минип топурагыңа барайын.

ӨТКҮН АЙТЫМЫ

Өткүн-өткүн өтүп кет,
Өйүз сувун кечип кет.
Өсүп калды буудайым,
Ого барбай безип кет.
Өтүгүңдү чечип кет,
Биздин шакты калкала,
Бакылдыкын талкала.
Кара өткүн өтүп кет,
Кара сувду кечип кет.
Кылкан тартты арпабыз,
Качкын, барбай безип кет.
Кара тоонуң чечип кет,
Долу болсо талкала,
Дыйкан данын калкала!

КҮН КҮРКҮРӨГӨНДӨ АЙТЫМ

Күркүрө, күнүм, күркүрө,
Тоголоном көркүңө.
Күркүрөгөн күчүңө,
Жер айрылып чөп чыксын.
Чабалышпай ыкшысын,
Чалгысы тийип балдарга,
Чамынышып иш кылсын,
Таш үстүнө чөп чыксын,
Тамшанып журт кеп кылсын.
Күркүрө, күнүм, күркүрө,
Тоголоном көркүңө.
Күркүрөгөн күчүңө,
Желин айрылып сүт чыксын.
Булак болуп көп чыксын,

Керилип жүргөн келиндер,
Саай албай ыкшысын,
Бышыралбай баашысын.
Кырмычыгы көп болсун,
Кыздар кырып жеп койсун.
Күркүрө, күнүм, күркүрө,
Тоголоном көркүңө.
Күркүрөгөн күчүңө,
Арпа, буудай чайпалсын,
Айылым көрсүн пайдасын.
Жүгөрү конок чайласын,
Журтум көрсүн пайдасын.
Тарув-конок чайласын,
Тең көрөлү пайдасын.
Коондор койдой жайнасын,
Балдар көрсүн пайдасын.
Дарбыздар таштай жайнасын,
Тең көрөлү пайдасын.
Күркүрө, күнүм, күркүрө,
Тоголоном көркүңө.
Күркүрөгөн күчүңө,
Жер айрылып чөп чыксын,
Желин айрылып сүт чыксын.

АЙ ЖАҢЫРГАНДАГЫ АЙТЫМ*

Ай көрдүм, аман көрдүм,
Айдын мунарынан,
Жердин кучагынан, жегилик дан,
бир кыштык саман көрдүм.
Жесирге жемиш,
жетимге жеңиш,
жөөвгө улов,

* Кызыл-Суулук кыргыздардын оозеки чыгармачылыгынан.

жалкоого мээнет,
жалгызга эрмек,
иштерманга кут,
сараңга жут,
ушакчыга ув,
ак ниетке тув,
баарыга кайыл заман көрдүм.
Айдан аман,
жылдан эсен бололу.
Келерки ушу күнгөчө
өсүп-өнүп тололу.
Бакылга тар, бапырга бар ай бол,
Оомийин обловакпар!

ҮРӨН СЕПКЕНДЕГИ АЙТЫМ

Мына септим уучтап: жылув жерден конуш тап. Бу — жетим-жесирге, мунусу карып-мискинге, бу — ач-арыкка, мунусу — алсыз карыпка. Булары — курт-кумурскага, мунусу — сурамчыга, а бул тилемчиге. Булары — саламчыга, Калгандары: сизге, бизге, мага. Бабадыйкан жолдошум, баардык ишти оңдосун. Бардык жерде колдосун, жар болуп жылоосун. Эми быягын мен билемин: сугатың өксү болбосун, өңгөндө арам чөп койбосмун. Арыгың кенен чабылат, тилегим жөн, өн, үрөнүм, өн! Береке бек байласын, Бердик Бабадыйканга, Бириң миңдеп чайласын!

КЫЗ БЕРГЕН*

(Кыз көрүү, тандоо)

Баласы 15—16га чыкканда (андан мурун дале) баланын атасы кыз көрө баштайт жана кыздын ата-энесине да карайт. Башка уруудан ала берет, өз уруусунан канча ата өткөндөн кийин кыз алышарын билбейт, бирок жакын туугандар кыз алышпайт дейт. Ар кайсы кызды, ата-энесин, үй-жайын карап туруп баланын атасы бирөөн жактырат да, теңтуштары аркылуу айттырат (жаш болсо айтпайт). Эгер балага жакпаса өзүнүн оюндагы кызды айтат, атасы макул

болсо же атасы каалаганга баласы макул болсо, кээде атанын эле ою менен, бирине (кызга) кудалашмак болот.

Баланын атасы жакын көргөн 1—2 жакшыны (көбүнчө өз тууган уруусунан) жиберет. Буларды жуучу дейт. Булар тим эле (эчтекесиз эле) сүйлөшүүгө барат. Кыз атасы макул болсо эч калың бычпай эле кабарын айтып келет.

Жуучу түшкөн жер макул болсо баланын ата-энеси куда түшөт.

КУДА ТҮШҮҮ

Баланын ата-энеси жакын тууган уруктарына, куда- сөөк, таяке, жээндерине кеңеш салып, куда түшөр күнүн болжошот.

Куда түшкөнгө чейин баланын ата-энесинин жакындары өздөрүнүн кошумчаларын алып келе беришет: мал жетелеп келет, акча кошот, эртең барар күнү союш да союп келишет. Көкбөрүгө улак да камдайт. Төө баштаган тогузду даяр кылат, кудурети келсе 100 кой, акча да камдашат. Эртең барабыз деген күнү союштарын союп бышырып, боорсок, өрүк, мейиз толгон тамактарды даярдап, бардыгын баланын атасынын үйүнө жыйып, каптарга, куржундарга салып оозун тиктирип коет. Алып баруучу малдарын да чогултуп, короосуна камап коюшат.

Союш: тай, кой, козу.

Эртең менен баягы кошумча кошкон жакын тууган-урук, таяке-жээн, куда-сөөктөрү болуп, жакындары чогулуп жөнөмөк болушат.

Союштун (тойдун) эттерин, боорсокторун башка куржунга тигип, капка салып, кебез байлаган малга жүктөйт. Төө баштаган 9дан төөнүн маңдайына, эгер төө болбосо анын ордуна алып бараткан мыкты аттын (күлүк, жорго же улакчы аттын) көкүлүнө кебез байлайт. Баланын энеси атайылап жасаткан сонун (күмүш) сөйкөнү алып алат, мындан башка эч кандай кийим-кече (кийит) алышпайт.

Улакты айылы жакын болсо үйдөн муздап, алыс болсо жакындаганда муздап башын кесип, бутун тизеден кесет да (ичеги кардын албай) өз жигиттерине өңөртүп алып жөнөшөт. Чабендес (улакчы, көкбөрүчү, көпкөрүүчү) жигиттери кошо жөнөйт.

Кыздын ата-энеси жуучуга макул дегенден тартып эле камына баштайт, айрыкча кудалар кайсы күнү келип түшөрүн уккандан кийин (күн мурун кабарлашып макулдашат) союшун, кийитин ж.б. камдап, атайлап үй көтөрөт.

Аларга да жакындары мал алабыз деп, ичик, кымкап жана башка кийим-кийиттер кошумча алып келишет. Айылдан камданып, аттан тандап минип алдынан тосуп чыгышат да, айылга жакындаганда көкбөрүнү тартыша баштайт. Улактын башын балдар тартып калышат, тай-тулак, кунан минип алышат.

Кудалар (баланын жагы) болсо баягы жөнөгөн салтанаты менен эле барып түшө беришет. Кыздын жагы (кудалар) аттарын алып, жакшылап күтүп туруп алышып көтөргөн үйгө кийирип, эркек көп болсо аялдарды башка (бошоткон) үйгө кийирип колдон келгенинче аябай сыйлай беришет.

Көпкөрүдөгүлөр (көкбөрүдөгүлөр) болсо бала жак бир жаат, кыз жак бир жаат болуп тартышып, кайсы жагы болбосун кыздын атасыныкына алып барып таштоонун эле аракетинде болот. Анткени эки жактын мөөрөйүн, кадырын көтөрүүчү көкбөрү болуп эсептелет. Башка көпкөрүлөрдөй мооку (кумар) кангыча тарта беришпейт да кайсы колунан келген, алы жетип, аты жараган жактын жигиттери алып келип кыздын атасыныкына таштайт.

Улак таштаганга баланын атасы да, кыздын атасы да соорун (байге) берет.

Көкбөрүгө келгендердин калганы (жакындары) калып, башкалары чайланып алып эле кетип калышат. Кыз жактын жигиттери кетет, өтө жакындары гана кызмат кылууга калат. Куда түшкөндөн кийин эле кыздын ата-энелери аларды чайланып, дасторкон жайып коюп, айыл-апасындагы жакын байбичелерди кап сөксүн (той сөксүн) деп чакырат. Алар бир нерсе (көбүнчө жоолук, көйнөктүк) алып келип кап- тын кулагына илип туруп, анан капты сөгөт да ооз тиет. Дагы келгени дагы ошентет (сөгүлүп бүткөн болсо да эле салт боюнча сөккөн болот). Анан капты ачып, кап сөккөндөрүнө көтөрүшүнчө (учаларын, мүчөлөрүн) карчыга, жамбаш алып коюп, боорсоктон кошуп, кетерде көтөртөт. Айыл-ападагы элди чакырып, тойду тартат да таратат. Ошол эле кезде кыз атасынын төрүндө, жасалган үйдө, көшөгөдө өзү да жасанып кийинген кыз-келин, теңтуштары менен отурган болот. Кыз-келиндер, жакындары тойдун (кызга тиешелүүсүн) төшүн, керчөөсүн, жүрөк, бөйрөк, шыйрагын жейбиз деп келип жыйналган болот. Аларга жогорку саналгандарды тартат. Алар комуз кагып отурган болот.

Андан кийин кыздын кайын энесине кыздын жеңелери «кыз көрүңүз» — деп келишет. Ал сонун жасаткан күмүш сөйкөнү, үч төрт жүз сом акча алып барат да

кызды бетинен өбөт, сөйкөнү салат — «сөйкө салды» — деп атайт, акчаны көрүндүк деп кудагыйына берет, кудагыйы ошондо отурган аял, кыз-келиндерге бөлүп берет.

Кудалар эрте келген болсо козу союп түштөндүрөт. Кечинде союшка тай, кой же козу союп, келген кудаларды аябай сыйлап коноктоп кондураат. Куда, кудагыйлар болуп сүйлөшүп отурушуп жатышат. Эртең менен абдан жакшылап сыйлап чайлайт.

Тамактан кийин көтөргөн үйгө кийит кийгизүүчүлөрдүн баарын чогултуп, кыздын ата-энеси, ага-туугандары менен чогуу кийитти көтөрүп алып барышат. Атасына атасы нооту ичик, кымкап көйнөк дагы ушу сыяктууларды кийгизет. Кыздын энеси баланын энесине түлкү ичик, шайы көйнөк жана бир чачпак салат.

Калган кийимдерди (кымкап, бейкасам, көйнөк, жоолук, кур, 10—15 жакалуу кийим) куданын алдына коет. Куда ошо жерде эле бөлүштүрүп берет, эгер жетпесе чогуу ороп бөктөрүп кетип, барганда дагы кошуп ар кимисинин ылайыгына карай (алыс-жакынына, кошумчасына карай) бөлүштүрүп берет.

Кийитти кийгизгенден кийин баланын ата-энеси туруп, эки колун бооруна алып, үч жолу эңкейип кулдук урат, анда кыздын ата-энеси: «ырыс-кешиктүү болсун, ыймандуу болсун бүлөөң, кудай тилегиңерди берсин» — деп алкышташат. Анан аткарышат. Алар (кудалар) кеткенден кийин кыздын атасы кошумча кошушкан өзүнүн жакындарына келген калыңдан бөлүштүрүп берет. Мал берчүүсүнө мал, кой берчүүсүнө кой, акча кылып ыраазы кылат. Ушинтип таратып тынчып калышат.

Баланын ата-энеси да үйлөрүнө барып ылайыгына карай тон, көйнөк, жоолук ж.б. кылып кийиттен бөлүштүрүп берип таратат.

АТ УКМАЙ

Эртесиби, 2—3 күндөбү, көп кечээндөтпей чукул эле, баланын атасы ат жетелеп, үч тууганын ээрчитип алып келиндин атын угам деп барат. Аларга козу союп түштөнтөт.

Кыздын ата-энеси күйөөнүн атын угабыз деп келгенде атасына гана кийит кийгизет.

Алыс болсо конуп кетет, жакын болсо келген күнү эле конок болуп кайта кетишет.

КЫЗ АТАСЫН ЧАКЫРУУ

2—3 айдан кийин кыздын ата-энесин эшик-төрдү көрүп кетсин деп баланын ата-энеси чакырат. Ал тууган-уругунан эки-үч киши ээрчитип алып барат.

Баланын атасы кыз атасын атайы бошоткон үйгө кийрип союш (тай, кой, козу) союп, аябай сыйлайт. Алыс болсо кондураат. Анан аткараарда: «кур кетпеңиз» — деп ат тартуулайт. Ал атты минбестен жетелетип жиберет, узатат.

КАРМАП ЖЕЧҮҮ

Бул ырым салты бир эле жолу болот. Баланын атасы көчүп баратканда, кыздын айылы жолдо болсо, айылдан бир билерман жеңеси — жашап калган аксакал аял уюштуруп, айылдагы келин-кыздар кармашат: Тай кармаса — кой берет, уй кармаса да кой берет, кой кармаса койдун өзүн берет да, баланын атасы жактан бир-эки жигит көч үстүнөн эле кыздын айылына келип, «кармап жечүү жесеңер кийитиңерди киели деп келдик» — дешет. Кыз тараптагылар ал жигиттерди сыйлап туруп тай болсо — тон, кой болсо — көйнөк, жоолук беришет.

КҮЙӨӨЛӨӨ (КҮЙӨӨЛӨТҮШ)

Күйөө болчу бала бир жылдан кийин күйөөлөп барат. Күн мурун кыз атасына баланын атасы кабар кылат. Күйөө жеңке тайына 30—40 кез кездеме (кез), малдан кой, бээ, уй, тай жана акча алып жөнөйт. Ырчы, комузчу теңтуштары менен барат. Күйөө кошчусу бирөө гана. Ошентип 3—4 жигит жөнөйт.

Бала күйөөлөп бармак болду деп кабар угуп, (бала атасы жиберген кишиге) макул болуп күнүн болжогондон тартып кыз атасы камынат. Күйөөгө бир сыйра кийим кече: көйнөк, дамбал, кемсел, тебетей (суусардан) ж.б. , күйөө жолдошко көйнөк-кече, ырчы, комузчуларга да белектерин камдап, келерге жакын атайы үй көтөртөт. Айылдагы кыз-келиндер да камданышат.

Күйөө келип бир, бир жарым чакырым жерге түшөт. Жолдошторунун бири келип, күйөө келди деп кабар берет.

Айылдагы кыз-келиндер тосуп барышат. Алар жакындаганда күйөө ордунан туруп баш урунат (жүгүнөт). Анда жеңелери: «кудай жалгасын, бай бол» деп алкашат. Күйөөнүн атын балдар минип чаап да кетет, же «күйөөнүн аты менен күл ташыйт» кылып пайдаланышат. Күйөөнүн жолдоштору ат коштоп да келишет. Күйөө күүгүм талашта келет. «Күүгүмдөтүп келгидей күйөө белең» Деген элде макал бар. Күйөөнүн канжыгасындагы жанбаштыгын чечип, андагы

бөйрөк, шыйрак, керчөө жана ушу сыяктууларын алып чогулуп жешет. Күйөө, күйөө жолдоштор жана кыз жактан барган кыз-келиндер баары чогуу жөө келишет да баягы атайын көтөргөн үйгө киришет. Анан жакшылап чайланат, кыз-келиндер алып келип чай беришет.

Шыкалашуу — бул шыкалашуудагы максат — күйөө, кыздын кимиси мурун көрсө, ошол өктөм болуш керек деген ырым боюнча кылынат. Көбүнчө кыз мурун көрүп коет. Анткени — күйөө кайын ата, кайын агаларынан уялып, түн кирсин деп жатып кийин калып калат.

Жеңелери келип жеңкетай доолай башташат: «Калыңсыз болсо да, каадасыз кыз болбойт» дешет.

Аларга 30—40 кез кездеме, 100дөн сом (илгери бир баш кой, кочкор — 5 сом эле) акчаны жеңеси аркылуу кайын эненин колуна өткөрөт. Ал жакшы санаалуу абысын-ажындарын жыйнап алып, жеңкетайды «кашык салганга кашык сал» деп, мен жеңкетай жеген абысындарыма берем деп, өз билгениндей кылып, кездеме, акча бөлүштүрүп таратат. Конок камын кылып союп (тай, кой) аракеттерин кыла беришет. Күйөө, күйөө жолдош ырчы, комузчулар менен келин-кыздар шыңкылдашып ойноп отура беришет. Анан жеңелери жүз көрүшүүнүн аракетине кирише башташат. Көтөрүлгөн үйгө күйөө кирип отурганда, балдыздардын бардыгы (кыздар), колуктудан чоңу да эле балдыз аталат, күйөөдөн жогору отурушат, жакындары жакын отурат. Келин-кесектер (катындар) маңдай жакка жана (оң) төмөн жакка отурушат. Улам жаңы кайын эжелерге, аял (чоң жеңеге) келсе эле күйөө баш урунуп турат. Эгер күйөө манап болсо, анын күйөө жолдошу баш урунат да, күйөө өзү ордунан туруп гана зыңкыйып туруп анан отурушат. Кол таштап бир гана ! эңкейип баш урат — күйөө же күйөө жолдош.

Күйөө жолдошту абдан тандап, өтө тың жигиттен алат.

Жеңелерден да бирөө өтө тың болуп, башчылык кылат.

Күйөө, күйөө жолдош чөк түшүп отурушат. Бузса жеңелери келип күйөө жолдошту тизеге чапкылап : отургузушат.

Жеңкетайды мурун башкы (башчы) жеңеси эле ; бөлүштүрүүчү, кийин гана энесине жеткирип, энеси бөлүштүрүүчү болду.

Кыз, жигиттер ойноп отурушкандан кийин этке чейин күйөө жолдош «кызды алып келгиле» — деп жеңелерди шаштырат. Акыры эт бышкыча кызды жасап

туруп жеңелери алып келишет, анда баары ордунан турушат. Кыз келатканда «эшик ачар» деп дагы алат, «жүз көрүштүрүүсү» деп дагы алышат да кызды күйөөнүн жогору жагына отургузушат. Күйөө кыз бир-биринин тизесин басып отурууга аракеттенишет, анткени өкүм болгусу келет. Кыз келгенде дагы чай алып келишет. Аны аксакалдата эки-үч жеңесине берип, анан күйөөгө сунат, ал кызга сунат, кыз тың (мыкты) болсо эки, үч ууртап «келиңиз» — деп кайра сунат. «Шилекей алышат».

Кулак чоюу — көбүнчө күйөө жолдоштукун чоюшат, күйөөнүн кулагын кээде гана эркелетип чоюмуш болуп коюшат.

Кыз, жигит отурган кезде, ага чейин жана кийин кайын эне, кайын эжелери шыкаалап кетип турушат...

Чай ичилгенден кийин бат эле кызды кайра алып кетишет. «Каным дат», бааша ойноп шап алышат, билектерин кызартышат. Күйөө жолдош кыз-келиндердин шакек, билериктерин утуп алат. Анан бир уйкуда кыз-келиндер да тарап, өтө жакындардан гана үч-төрт келин, кыз менен калат. Бир табактык болуп калышат. Анан эт алып келет, аны кызсыз эле жешет. Анан жатышат. Ал күнү кызды жаткырышпайт. Таң атат. Дагы жыйналып оюн-күлкү кылып «Каным дат» ойноп, ыр, комуз болуп тамаша менен отурушат. Күйөө жолдош тың болсо кечке чейин кызды дагы бир эки жолу алдырып келтирет.

Жеңкетай алгыча жеңе, анан күйөө жолдош өктөм болсо, кеч курун кызды алып келет да кайра алып кетпейт.

Ойноп чымчылашып отурушат. Жеңеси кызды «биз дале ошенткенбиз» деп күйөө бала менен кол кармаштырып, жакын отургузуп көндүрүп үйрөтүп көнүктүрөт, үйүр алып калышат. Жатаар мезгилде жеңе, балдыздар кызды эшикке алып чыгышат, күйөө күйөө-жолдошу менен да эшикке чыгат. Келиндер төшөк салат да «төшөк салар» алышат, анан «коюнга саларын» алышат.

Күйөө жолдош да башка үйгө кетет. А да жеңелерден бирөөн таап алган болот. Ырчы, комузчулар да жөн жатышпайт. Күйөөнү жеңеси коштоп келип жаткырат. Кызды алып келет, кыз ыйлайт, бирок бизди уят кылба, баарыбыз ушинткенбиз деп көндүрүп күйөө баланын койнуна салып берет да жеңеси өзү жанына жатат. Кыз көшөгөдө күйөөнүн ар жагына кереге жакка жаткырылат.

Мында күйөө кызга тийбейт, жөн эле жатат. Эртең менен турушуп ошол (көтөргөн) үйдө эле чогуу отуруп калышат. Чайланат, анан жеңе, балдыздар кошулуп бир сыйра кийит алып келип кийгизет.

1) тебетей (суусар, түлкү, көрпө) тукаба тыштап (кызыл, жашыл); 2) сайма топу; 3) көйнөк дамбал менен; 4) кемсел (баркут) шымы менен; 5) белине саймалуу жоолук, бет аачы; 6) чырмаган ычкыр. Ушуларды кийгизет. Күйөө жолдошко көйнөк, жоолук бет аачы. Ырчы, комузчуга да ошо сыяктуу.

Ошентип, ошо күнү эле күйөө баланы атказышат. Атказганда жеңе, балдыздар аттарды коштотуп алып жөө айылдан алыс узатып чыгып анан күйөөнү атказышат.

Андан кийин келип-кетип күйөөлөп жүрө берет. Кийинки келишинде жеңелерине гана союш (тай, кой, козу) өңөртүп күйөө жолдошу менен гана келе берет. Эртеси, эки күндөн кийин кете берет. Кийит да бербейт. Жеңелери эле ычкыр, бет аачы жана ушу сыяктуу сыйлыктарды беришет. Күйөөлөп жүргөндө колуктусу да топу сайып, ычкыр чырмап, бет аачы сайып ж.б. сыйлыктар берип турат.

Күйөөнүн белеги милдеттүүрөөк түрдө: күмүш жаак комуз (ооз комуз) атыр, самын, билерик, шакек, сөйкө жана ушул сыяктуу нерселерден белек алып келет. Ушул тартип менен эки, үч жыл күйөөлөп жүрүп алышчу.

Кыз кууду — айбашы күнү күйөө жолдошу менен бир козу айттык алып жеңелерге келет, конуп эртеси аттанып кетет. Түшкө чейин аш-тойдо, көпкөрү байгеде болуп, анан түш ооганда келин-кесек, кыз-кыркын, жигит-жалаң чогулуп эки жаат болуп: жигитке, кызга ар кимиси өз жагынан аттарды тандап мингизишип (көбүнчө кызга түзүгүрөөк ат мингизишет) кызга ак барпы бейкасам, же башайы чапан, башына кундуз же суусар («суу бөрү» — абысын) тебетей кийгизип, белин жоолук менен курчап, жеңеси атказып, а да атчан бир жигитке коштотот.

Болжоп марасын белгилеп үч мартаба куудурат. Жеткенде токтойт, жетпесе үч жолу кыз куулат.

Жетпесе мөөрөй кыз жактыкы, жетсе камчы менен кыздын оң ийнинен артылта аттын соорусуна чейин сылап кетет — мөөрөй жигит жакка өтөт. Ар айт сайын ушундай оюн болуп турат.

Тамаша үчүн жаш келиндерди дале куудурат.

Эки, үч, төрт жылдарга чейин ушинтип жооп сураш, мал салуу, калың бычуу, күйөөлөш, кыз куудуруш жана ушул сыяктуулар менен өтөт.

Жооп сураш — жигит атасы мал жетелеп, туугандары, аксакалдар менен келет да, «малым бүтпөсө да күнүм бүттү, эми эки баланы кол кармаштырып коелу» дешет.

Аларды коноктоп сыйлашат, өз айылындагы туугандары менен дагы аксакалдарын жыйнап мал салышат: 30—40 кара мал, 100 кой жана башкалар. Аксакалдар эптешип «Алтын шилекейиңерди чачкыла, ыгыңарга карагыла» дешет. Бирок ошол бойдон кетишет.

Чара көтөрүп келүү — баланын атасы дагы тапкан малын алып, кой союп, чара көтөргөнүм деп келет, эки жак аксакалдар да болот. Анан өткөндөрдү эске алышып, дагы эмне мал берерин жана качан, эче жумадан кийин (өргөө көтөрүп) той союларын такташат. Ошого чейин калың да, камылга да бүтөт.

Өргөө көтөрүү — малы бүтүп, баарын камдап алып кудалар болжошкон күнү келишет. Эртең жума деген күнү, же жума, же эки-үч күн куда, кудагый менен күйөө келип жатат, келчүүлөр да кошо келет. Өргөөнү тигет, ичи-тышын аябай жасайт (төтөгө, үзүктүн этеги). Үй жасаганда жүгү менен кошо жасайт. Шайы, башайылап көп колдонулат. Желбоого бусурман кымкап илет. Ошентип өргөө көтөрөт. Өргөө көтөргөндө төө, ат, бээ берип көтөртөт. Жигиттин ата-энесинен ошентип түндүк көтөрөр алат. Муну «өргөө көтөрөр» деп да атайт. Өргөө көтөргөндө кудагый илинген кым- капты кийип кетет.

КУДАЛАШУУ*

Кыргыз элинде кудалашуу көбүнчө эки киши дос болушуп ысыксырашып лсүрүп балдары эң эле жаш кезинде кудалашат.

Кудалашуу: эркек баланын атасы алдуу киши болсо бир тогуз мал менен кыз атасына куда түшөт. Баш аттын башына, көкүлүнө тутам кебез байланат. Бул кишинин (куданын) досу, кудасы бирден бодо кошумча кылышып, куда болушуп бирге барышат. Зайыптар да кудагый болушуп, малдар союп бышырып барышат, кыз атасы да мал союп, аш тамак даярдап, эл чогулуп тоюн жешет. Кыз атасы да тогуз малга тогуз чапан кийит кийгизет. 2—3 тогуз мал менен куда түшүлсө, анда кыз атасы да ошол санда баалуу ичик, дейилде, кымкап тондордон катыштырып кийит кийгизет. Мал кошумча кошкондор да бирден чапан алышат.

«Күйөөнүн аты ким?» — деп кыз атасы жагы сурайт. Күйөөнүн аты айтылып бир атты күйөөнүн атасы бермекчи болот. «Кыздын аты ким?» экен деп уулдун атасы жагы сурап, кыздын аты айтылып, кыз атасы бир чапанды бермекчи болот. Уулдун атасы куда менен көпчүлүктүн алдында ордунан туруп кыз атасына карап, эки колун бооруна алып «кулдугум бар» деп баш иет. Кыз атасы: «кулдугуң кудайга» деп жооп кайтарат. Жалпы көпчүлүк бата кылып куданы аткарат.

Кыргызда кайсы бирлери уулу, кызы бойго жеткенде кудалашат. Мындай учурда көбүнчө күйөө кызды көрүп жактырганда гана, аталары кудалашат.

XIX кылымдын 60—70-жылдарына чейин күйөө кызды ала качуу деген бир да болбогон. Эгер кокустан бир ала качуу боло калса, эки айыл же эл жасоо курашып жылкы алышып, эр өлүшүп чоң калба чыккан.

Кызга куда болууга арачы болуп баруучу киши «жуучу» деп аталат.

Элчиликке өлүм жок,
Жуучулукка кордук жок —
деген ылакап сөз бар.

Эскертүү: Кудалашууда өз теңине карап кудалашкан. Мисалы: бай, жарды ж.б. дегендей. Кызда эрк болбостон атасы билген. Кыз — буйлалаган төө болот деген да, кызды атасы тилеген күйөөгө берген. Кудалашкандан кийин өлүм өлсө, балалуу болушса кошумча, аса-бата, жентектери үзүлбөстөн болуп турат. Күйөөнүн атасы кыз атасына ар жылы кышында согум деп мал берет.

Күйөөлөп баруу (жүз көрүшүү) — күйөө менен кыз чоңойгондо күйөө кызга күйөөлөп бармакчы болуп,

жанына бир күйөө жолдош алып, мал коштоп, койдун этин жана жер жемишти куржунга салып күйөө жолдош байланат. Күйөө кайын атасынын айылына барып кабакка түшүп отурат. Күйөө келиптир деп кабар болгондо айылдан эки бала келип күйөөлөрдүн аттарын минип чаап айылга барганда, айылдагы зайып балдар келишет. Күйөө ордунан туруп баш урунат. Күйөө жөө басып барат. Келин-кыздар күйөөнүн үстүндө оюн-тамаша кылып отурушат. Караңгыда кызды алып келип үйдүн тешигинен күйөөнү шыкаалатып кызга көрсөтөт да кайра алып кетет. Кайын жеңелери күйөөдөн жүз көрүшүү деп бул алат да, кызды күйөөнүн үстүнө киргизип бирге тамак жедирип отуруп, кызды

кайра алып кетишет. Кыздын ата- энеси да күйөө баланы шыкаалап көрүшөт. Эртеси күйөө менен күйөө жолдошуна чапан кийгизип аткарат.

Үй жанына баруу — күйөө жолдоштору менен малдарын коштоп барып кабакка түшөт. Зайыптар баягыдай күтүп алышат. Күүгүмдө күйөөнү кайын атасынын үйүнө алып барып, тешиктен шыкаалатып кайын ата, кайын эне бардыгы таанытылат. Зайыптар мында да көрүмдүк алат. Күйөөнү мейман үйүнө алып келип, кызды да алып келип, жеңе зайыптар «жеңе- тайыбызды» бер деп доолап алышат, кыз менен күйөөнү бирге жаткырышат. Бирок кыз күйөөгө көңүл салбайт.

Эскертүү: мындан кийин күйөө канча келсе да кызга чындап катыша албайт.

Такыя саюу — күйөө мал жетелеп, жолдоштору менен баштагыча барат да, баштагыдай күтүлөт, бирок мында эл көп чогулат. «Такыя» деп типтик кылып, төбөсүн асыл буюмдар менен тыштап, бермет, шурулар бастырган, кыз муну кийип, такыянын үстүнө шөкүлө кийип кыз кашкайып отурат. Зайыптар, кыз, келиндер кыздын жанында толуп «бек отур» дешет. Күйөөнүн жанында азаматтар толуп «түз сая көр!» дешип отурушат. Күйөө колуна бир узун таяк алып шыкаалап туруп такыяны саят. Жаза сайып калса күйөө «комутта калдым, кайта саям» дейт. Бир комут ат берүүгө милдеттенет да жана да саят, эгер сайбайм десе сайбай эле коет.

Кыз куудуруу — айтта күйөө малдар жетелеп келип күйөөлөп жатат. Эл эн көп чогулат. Адегенде «шайтан мойнун сындыруу» делип бир зайыпты күйөө жолдошко куудурат. Андан кийин күйөө жактын кадиктүү бир атын кыз жак жыгып алып кызга мингизип, күйөө кыз жактан бир атты кадыр салып сурап алууга акылуу. Бир киши кызды коштоп чыгат да; күйөөгө куудурат. Жетсе күйөө кызды камчы менен далыга бир сылап өтөт. Жетпей калса дагы кууым десе, бир ат берүүгө милдеттүү болуп кууйт.

ТҮНДҮК КӨТӨРҮҮ

Чал жыгар — кудалар кыздын атасынын үйүндө жатканда абышкалар келип «чал жыгарымды» бер деп сурашат. Аларга күйөө атасы бир ат берет, бербесе өздөрү жыгып алышат.

Укурук байтал — түндүк көтөрүү болуп жатканда «укурук байталды бер» деп жылкычылар келгенде, күйөө атасы жактан аларга да бир жылкы берилет.

Орок кой — «орок коюбузду бер» деп дыйкандар келишет. Аларга да күйөө атасы тараптан 2—3 кой берилет.

Өргөө жабар — кыздын үйүн тигерде «өргөө жабарыбызды бер» — деп зайыптар келишет, аларга мал берилет.

Бардык ымыр бүткөндөн кийин түндүк көтөрүлөт, башкача айтканда, кыздын үйү тигилет. Бул учурда кыздын атасы өзүнүн бир жакын адамына эрик берилет, ал киши өзү каалаган бир малды же буюмду салып алат. Баканга кебез байлап түндүккө тиреп коюлат. Түндүк көтөрдү алган киши бир кадырлуу тонду желбоого алып келип илип коёт.

Кызды атасынын үйүнө, чыгдандын жогору жагына, жүктүн бурчуна көшөгөгө отургузуп, башына дейилде, кымкаптан жаап, зайыптар үн тартып кошот, ар үн таштаган сайын кыз кыңшып турат. Кошкондо ар түрдүү жактарын, мисалы: куданын жакшы, жаман кылыктарын жана өздөрүнүн кызматтары айтылат жана кызга үгүт-насаат айтылат. Күүгүмдө күйөө менен кызга жана күйөө жолдошко кийим кийгизет да, тигилген үйгө алып кирип, бир малды садага деп союп, башын түндүктөн чыгара ыргытканда, эшиктеги күтүп тургандардан баш колго тийген киши ошо малдын этин бүт алат, жер жемиштер да чачылат.

Кыз ойнотуу — кыздын атасы — кыз ойноторду берсин деп кудага айтат. Куда бир ат, же төө берет. Кыз атасы өзүнүн бир жакын адамынын үйүнө алып барып ойнотот.

Токмок салуу — калың чүпүрөктөн бурап, эшип жасалат, ал токмок деп аталат. Оюн баштоочу келин токмокту бир жигитке алып салганча жигит тура калып келин экөө жар көрүшөт, жигит мактоо менен ырдайт. Токмокту келин күйөө жолдошко салып, көрүшүп, ырдагандан кийин күйөө менен кызды тургузуп жар көрүштүрөт. Күйөө үчүн күйөө жолдош ырдайт. Күйөө тарабынан бир жигит, кыз тарабынан бир келин оюнду башкарып, токмок салдырып ырдатып, жар көрүштүрүп кыз оюнду башкарат. Токмокту уурдаткан жигит ырдоого милдеттүү болот. Оюн арасында кыздар жигиттерди токмок менен урат. Оюн таң атканча болот. Оюн бүткөндө кыз ойноткон үйдүн ээси кыз менен күйөөгө жана анын жолдошуна тон кийгизет.

Кыздын себин жыюу, жаюу — кыздын атасы кызына бере турган жасалагаларын, мисалы: жууркан, килем, идиш-аяктар ж.б. үйдүн тышына жыят, кийитке берген чапандарды арканга керип илет, калк көрөт.

Жүк көрүү — кыз атасы жүктү, үптү санап көрсүн дейт. Күйөө жактан бир киши төө же ат жетелеп келип байлап жүктү санап көрөт да бир кадырлуу буюмду алып кетет.

Чара көтөрүү — куда бир малды союп бышырып чарага салып, бир атты жетелеп кыз атасына алып келет. «Каптын түбү, карындын кагынчыгы барбы?» деп сурайт. Кыз атасы даярдап койгон тогуздаган чапанды кийгизет.

Толгоо табак — кызды эртең аткара турган күнү кыздын ата-энеси: «толгоо табагыбызды берсин» деп отуруп алат. Куда бир малды союп бышырып, бир атты коштоп барат. Кыз атасы да чапан кийгизип батасын берет.

Тойдо табак тартуу тартиби — түндүк көтөрүлгөндө тойго малдар союлуп, эти элге тартылат. Учаны элдин аксакалына тартат.

Кыз, күйөө жаткызуу — эртең аттанат деген түнү күйөө менен кызды жаткырат. Көп жууркан төшөктөрдү төшөп жакшылап төшөк салат. Чыныгы күйөө менен кыздын кошулуусу мына ошондо болот. Жаткыра алдында күйөөдөн кыздын бир жеңеси «жеңге салар» деп алат. Күйөө жагынан жана кыз жагынан да бир топ зайыптар көшөгөнүн башынан «бол-бол!» — дешип, күйөөнү шаштырып турушат. Ошо замат эле чырак жарык болуп көрүлөт. Иш ак болсо кайын энелерге сүйүнчү барылат. Иш ордунда болбосо, күйөө кетем деп айта баштайт, арага кишилер түшүп, тартуу тартылып жарашат. Балким кийин жаман көрүү да ошондон болот.

Эртеси кызды аткарат. Кыз атасынан каалаган атты минип кетет. Кызды үйдөн аткарып жөнөтүп бир аз жерге барганда, кызды аттан түшүрүп, бетин жуудуруп кайта аткарылып жөнөтүлөт. Кыздын башына шөкүлө салат. Жасалгаларды төөлөргө жүктөп, каркыраларды сайып, төө жасалгаларын да окшотуп жасап, килем жабылат.

Төшөк талашуу — жерди терең казып, төрт арканды катар эшип чубалтып таштап коет. Бүтүн эркек бир тарап, жалаң зайыптар бир тарап болот. Эркектер ат менен келип арканды бошотуп жулуп кетүүгө аракет кылат. Зайыптар суунун боюнда туруп, күл, улпактар менен эркектерге карай чачып, колдоруна тийгендерди сууга салып жыгат, зайыптарды эркектер да сууга салуулар болот. Аркан кээде жери менен омкорулуп кеткен учуру да болот. Эркектер жулуп кетсе кыз атасы бир нече чапан журтка берет. Зайыптар жулдурбай токтотуп калса, күйөө атасы зайыптарга бир тогуз мал берет.

Той берилип, кызды жөнөтүп жатканда күйөө жагындагылардын бирөө кыз атасынан бир баалуу буюм- ДУ уурдоого акылуу. Келин кайын атасынын айылына жакындаганда аттан түшүп жөөлөп, алдынан тозуп барган эркек, ургаачылардын бардыгына жүгүнүп бетин басып келет. Келиндин атын бир бала минип чаап айылга келет. Келиндин үйүн тигет. Келинди көргөнү келгендер күйөөсүнө «куш боо бек болсун» деп айтышат.

Отко киргизүү — келинди алып келген күнү кечинде күйөөнүн атасы мал союп айылдагыларды чакырат. Аш-тамактарды ичип-жеп болгондон кийин келинди кайын атасынын үйүнө киргизмекчи болгондо, эшиктин алдына туура ак чүпүрөк жайып коюлат, эң алдынан 3—4 зайып жүгүнүп кирет. Келиндин башына шуру шөкүлө, маңдайына бир кадырлуу ак жоолукту илип койгон болот. Келин жүгүнүп кирет, бир адам тура калып жоолукту жулуп алат, отко май салган болот. Отургандар: «алдыңды мал, аркаңды бала бассын» — деп, толгон алкыштарды айтып алкашып турушат. «Келиндин жүзүн жакшылап көрөлү» дешкендер «башыңды өөдө көтөр» деген сөздөрдү айтып чуулап турушат. Келин чарчаганча жүгүнүп көшөгөгө кирет. Кайын ата менен кайын энеси келинге мал энчилеп жана казан- аяк, туткуч, ж.б. беришет.

Келин эрте туруп бүтүн айылдын түндүктөрүн үч күнү тартат. Келин жаңы келгенде кайын атанын куда, достору аш-тамак, мал да алып келишип, куттукташат. Аларга куру койбостон буюмдардан берилет. Келин келгенине үч күн болгондон кийин кайын атасынын үйүнө кызмат кыла баштайт. Келинди кайын агалары да чакырып отко киргизишет.

Күйөө качуу — күйөө кайын ата, кайын энесине көрүнбөй качат. Башкалардан качпайт.

Келин качуу жана тергөө тартиби — келин кайын ата, кайын агалардан качат, тергеп атынан бир да айтпайт. Алардын караандарын көрбөйт. Аларга алда кайдан жүгүнгөндө алар алкайт. Келин кайын жеңе, кайын эже, кайын сиңди, кайын инилерди аттарынан бир да айтпай тергейт. Мисалы: Чоң акем, Мерген акем, Уста акем, Ортончу акем, Кичи акем, Аалынын атасы, Зайнаптын энеси, Чоң уул, Ортончу уул, Кичи уул, Ортончу бала, Кичине бала ж.б. Отунду деген кайын агасы болсо аны Термечик, кара болсо — ымырт, ж.б. лар менен тергеген.

Келин көрүү — Куда, достор мал союп келин көрүүгө келишет, аларга келиндин буюмунан берилет.

Өкүл ата — келинди кайын атасынын үйүнө отко киргизип жатканда, күйөөгө да, кызга да өкүл ата Дайын кылынат.

Күйөөгө кыз атасы жагынан өкүл ата дайындалат. Күйөө мал берет, өкүл атасы тон кийгизет. Келинге уул атасы жагынан өкүл ата дайындалат, өкүл атага септен берилет, өкүл ата мал энчилеп берет. Келин өкүл атасына төркүлөп да барып мал алат.

Келиндин тартиби — жаңы келген келин эң уяттуу болот. Кайын ата, кайын эне жана сакалдуу киши, сакалдуу зайыптарга бутун сунбайт, аркасын салбайт, шак этип сүйлөбөйт, сылык жүрүштөр менен жүрөт, кайын агалары үйгө келгенде көшөгөнүн ичинде туруп да жүгүнөт.

Төргөөлөр — кыргыз аялдары кайын ата, кайын эне жактын туугандарын жана балдарын, кыздарын тергешет.

Кайын атасын — ата, кайын энесин — эне, кайын агалары бир канча бөлсө, аларды ар башка: чоң, ор- тончу, кичүү акем же Аалынын атасы, Зууранын атасы деп, кайын агаларынын аялдарын да чоң, ортончу, кичүү жеңем, же Жанектин энеси, Ажардын энеси деп тергелет.

Кайын аганын эркек, кыз балдары тергелбейт.

Акелерин: бий аке, уста болсо — уста аке, чебер аке, мергенчи болсо — мерген аке, молдо болсо — молдо аке деп тергеген.

Кайын инилерди: чоң уул, ортончу уул, кичине бала деп тергелет да, алардын аялдары тергелбейт. Кайын атасынын бир туугандары жана жакын туугандары бардыгы аялдары, балдарына чейин тергелип, кайын ага, кайын жеңелердин бардыгына жүгүнөт жана качат. Алар алкыш айтат: бай болгула, эркек балалуу болгула, теңир жалгасын ж.б. деп алкайт.

Кайын эненин эркек бир туугандарын — чоң, ортончу, кичи таякем, аялдарын таа жеңем, кыздарын тай эжем деп тергеп, таякелерден да качып, жүгүнөт.

Тергей тургандар аты Бокбай болсо бок деген сөздү тезек деп, кара болсо — ымырт деп, Термечик болсо — майда отун деп, Балта болсо — чоң керки деп, Сүтүкө болсо — саамал деп, Жылкыбай болсо — улуу баатыр деп тергеген. Ошондой заттарды да өз атынан айтпастан тергеген. Келин эч убакта төргөөчүлөрдүн үйлөрүнө жүгүнбөй кирбеген жана үйлөрүнүн төрүнө өтпөгөн.

Тергөөлөр эркектерде бир да болбогон. Күйөөлөр кайын атанын төрүнө чыгып отурбайт. Келиндер эч убакта тергөөчү ата, кайын ага, таякелерге бутун жылаңайлак жана жылаң баш, тамактарын көргөзбөгөн. Кайын ата менен кайын агалар эч бир убакта жаман сөз айтып ачууланбайт. Алар келинди силер ушундай болсоңор экен дегендей үлгү көрсөтүү менен сылык мамиле кылышат.

Төркүлөө — кыз келин болуп күйөөсүнө келген- ден кийин эки жыл өтмөйүнчө атасыныкына барбайт. Эки жылдан кийин төркүлөп барат. Кыз төркүлөп барганда ата, эне, туугандарына кийимдер, мал союп, тамактар алып, бир ат жетелеп барат. Төркүн да кызды бүт кийгизип, кайын ата, кайын эне, балдарга чейин кийимдер даярдап кыздын энчисине малдар берип, каалаган ат, төөлөрүн берип жана мал союп көп тамактар бышырып куржунга толтуруп ат, төөгө жүктөп берет. Муну келиндин кешиги деп талап желет. Кыз мындан кийин атасыныкына ар дайым бара берет, бирок эркек балдардай энчи кыздарга берилбейт.

Ажырашуу — кыргызда күйөөгө берген кызын эң катуу себепсиз чыгарып алуу деген иштер бир да болбогон. Себепсиз кызын бузуп чыгарып алса, анда «бата бузду, бул батага учурайт» деп эл чур деген. Узак өтпөстөн бата бузган киши чоң зыянга учурап бир башы жок болгон. Бата бузуп, баш ачуудан эң катуу корккон. Аялдын күйөөсү өлүп калып, туугандарынан башка алары болбосо гана аялдын башы ачылган.

КУДА БОЛУУ*

Илгерки убакытта арадан жети ай өтпөй куда болууну мыйзамчылыкка санабай турган экен. Жана ак сөөк менен кара сөөк куда боло алуучу эмес экен. Алардын бирине бири намыс кылган себеби куда болбой жүрүп кийинки убакытта жигитке же болбосо малга карап куда боло берүүчү экен.

Куда болууда бирөө куда болмокчу болсо, өзүнүн айлы арасындагы элге-журтка кадырман кишини кыз атасына жиберип соз салат. Куда болордо асты жүз жылкы, арты тогуз кара менен куда болот. Ошол жүз жылкыны айдап баргандар он-он беш же жыйырма киши болот. Кыз атасы үч-төрт эли казы чыга турган бээни союп, жадырап-жайнап күтөт. Кудаларды ошол күнү кондуруп, эгерде айылы алыс болсо үч-төрт күн кондуруп, мурунку союлган бээнин эти түгөнүп кетсе дагы бир бээ союп конок кыла берет. Келген кудалар канча болсо ошончо кийит деген нерсе берет. Алар мына булар: тогуз дейилде (күмүш

чапан), тогуз Кокон кымкап (баасы жүз койлук), тогуз булгун ичик (кундуз катарлуу нерсе, өңү кара күрөң тартып кубулуп турат. Жүнү кайсы жакка эңсейткен ошол жакка кадимкидей болуп төгүлүп турат), баасы жүз койлук, тогуз бучкак ичик (түлкүнүн бучкагы) баасы отуз кой чамасында, тогуз нооту чапан, бирөөнүн баасы бир ат, тогуз бейкасам чапан, бирөөнүн баасы беш кой, тогуз бачайы чапан, баасы үч кой. Бир анжыян топу (күйөөгө арнап бергени).

Бир мата же болбосо он кез болотнай, аны жыртып ошол жердеги отурган элге жүз аарчы чамасында айрып берет (аны актык деп атайт).

Кийитти кийгенден кийин тура калып күйөөнүн атасы «келин баланын атын айт» дейт. Анда куда: «жолуна эмне айтасың» дегенде күйөөнүн атасы бир төө же болбосо бир жакшы ат айткан соң кыздын аты баланча деп айтат. Андан кийин кыздын атасы «күйөөнүн аты ким» деп сураганда тигилер «жолуна эмне айтасың» деп сурайт. Анда бир кымкап, болбосо башка бир нерсе болсун деп айткан соң күйөөнүн атын айтып берет. Ошону менен келген кудалар ал жерде мал кеспестен кете берет. Эгерде келип калышса ошол кеп кылган жагы уят болуп калат. Ошону менен кыз, күйөө бойго жеткен соң күйөө баланы күйөөлөтүп жиберет. Күйөөнүн алып барганы: бир айгыр баштаган он байтал жана бир жакшы жорго болсо, чаап жүргөн бир жакшы ат алып барат. Андан башка жеңкетай дегенине бир ат алып барат. Ошол күнү кызды күйөөнүн жанына алып келип, эл жаткыча жанына отургузуп, андан кийин алып кетет. Кыздын жүз көрүшөрүнө бир байтал болсо, марттык кылса бир ат берет. Эртеси коюнга салар дегени болот. Ага бир бээ берет. Ошол түнү кыз, күйөө ынтымак менен түндү өткөрөт. Эки-үч күн түнөп, кетерге жакын кыздын жеңеси бир кой союп, күйөө, кызды чакырып конок кылып отуруп: «күйөө бала, сени таңам» деп айтат. Ошол жерде таңгандыгына бир ат берет. Атты алган соң бир тай союп ат жеткен жердеги кыз-келин жана жигиттердин бардыгын алып келип оюн салат. Оюнду таң атканча ойнотуп күндүн мурду менен таратат. Кыз атасы күйөөнү бир сыйра кийиндирип жана күйөө деолдош болуп келген жигиттерге да бир кийимден кийгизип жиберет. Ошол сый менен күйөө бала үйүнө кетет. Бир далай убакыттан соң кудагый барат. Чамасы жыйырма жылкы, бир төө алып барат. Кудагый барып эки-үч күн конуп кайтарында үстүнө кымкап, башына элечек ороп тогуз түрлүү кийим берет. Кудагый дагы ошончолук сый менен үйүнө кетет.

Эми кыздын ата-энеси кудага барганда эч нерсе алып барбастан куру эле барат. Кудажый, кудаларды бир нече күнү кондуруп, кайтарында чамасы 200—300 кой, 40—50 жылкы, 2—3 төө, бир жорго, бир күлүк ат, анын бала-бакырасы келген болсо аларга дагы ат миндирип узатат. Андан кийин кызды алар убактысы келген соң, 3—4 киши менен айгыр баштаган тогуз байтал жана бир жорго айдап барып жооп сурайт. Малым бүтпөсө да каадам бүттү, келин болсо бойго жетип калды. Кана эмне аласыз? — деп, сураганда, кыз атасы жүз жылкы, беш жүз кой, тогуз жорго, төө баланча күлүктү, андан кала берсе кыз атасы нече агайын болсо, ошончо ат мингизесиң, жана бир күң, бир кул бересиң. Ушул айтылгандардын чыпчылгасын коротпостон бересиң — дейт. Ошону менен куда үйүнө барып бир бээнин этин бышырып, бир бээнин этин чийкилей, куйкалаган 4—5 ирик, үч соку кант, куржун башы өрүк, мейиз, кап-кап боорсок кылып, тогуз төөнүн жүгүн түшүрөт.

Жыгач ташы барып түшкөндөн кийин жанаат элин, катын-калачтарын чакырат. Катындар жыйналып келип куржундун оозун сөгөрдө, ак сакал байбиче ат байлап ырымын кылып сөгөт. Андан башкалары алы келгенче жол айтып сөгүшөт. Ошол сөккөн катындар өз ою менен түрлүү даамдардан алат. Кыскасы тогуз төөнүн жүгүн тогуз катын сөгөт. Чара кулак (той качан болот деген сөз) дегенде бир тай союп, этин чоң чарага салып куда кыздын атасына көтөрүп барат. Аны жеп болгон соң, кыз атасы «ишиңди илгери кыл, түндүгүңдү көтөр» — деп уруксат берет. Түндүк көтөрөрдөгү ырым-жырымга бергени төшөк каптарына бир тай, жылкычыга (жылкычы деп жылкы кайтарган кишини айтат, айылдагы уландардын ала турган милдети) бир бээ ушул ырым-жырымга берилгенден кийин, тоюна эки бээ, он аша кой, он бут чамасында күрүч менен той кылат. Тойду жеп болгон соң, «Төшөк талаш» деген оюн болот. Ал мындай: катындар бир жаат, эркектер бир жаат болуп, катындар эки орундун ортосу бир саржан чамасында кылып казып, эки ортосун көзөйт. Ошол көзөнөктөн алты арканды кошуп эшет. Дагы бир учун жогорку айтылган тешиктин көзөнөгүнөн өтпөй турган чоң ташка байлап, кептелтип коет. Ошол кептелген жаккы ороого топуракты толтуруп, катындар үстүнө олтуруп алат. Жан жагына күлдөн төгүп таштап, аркандын чубалжыган учун эркектердин колуна берип, жанындагы күл менен ура баштайт. Ошол убакытта эркектер жанына күч келип тартып кетсе мөрөй эркектердики болот. Эгер тарта албай калса мөрөй катындардыкы болуп

бир төө, болбосо бир бээ алып тынат. Катындар алдырып жиберген болсо, эркектер эч нерсе бербей кетет. Айтмакчы: катындар ор казып жаткан кезде тогуз табакка эт жасап, эң үстүнө акча коюп катындарга алып барып «төшөк талашуу» дегенди коюңуздар деп өтүнүч кылып суранат. Эгер катындар макул алып койсо койду. Койбосо ошол табакты эркектерге алып барып жардам сурашат.

— Катындарга алып барсак болбой «төшөк талашмак» болду. Ошого бир жардамдар болобу — деп, өтүнүч кылган соң эркектер макул алат. Алды менен жөө-жалаңдап тартат. Ага болбой бара жатса ат менен да тартууга болот.

Ошону менен кызды эртеси бир жакшы ат мингизип чыгарат. Анын ээр токумун күмүш менен саймалаган, тегерегине бүтүн кундуз кармаган жүгөн-куюшканга чылк күмүш жапкан үй шайманы бүт беш төөгө артуу жууркан-төшөктөн тартып тогуз килем, түлкү ичик, тогуз дейилде, тогуз Кокон кымкап, тогуз ноот кымкап, тогуз бейкасам, тогуз букар бачайы, андан башка жөн чапандан сансыз. Анын үстүнө эркек балалуу күң, кул жумшап берет. Атказууда кыз кыңшылатуу деген болот. Кызга дейилдени чүмкөп коюп, кыздын энеси, эжелери, жеңелери жана башка катындар кызга узатуу кошогуң айтышат. Ал мындайча болот:

Ойдо жылан октолот,

Жаныкем —

Сенин олутуң жаман жоктолот.

Кырда жылан октолот,

Жаныкем —

Сенин кылыгың жаман жоктолот.

Ичигиң калды иргеде,

Менин ичегим жаман бирге эле.

Көйнөгүң калды иргеде,

Жаныкем —

Көңүлүм жаман бирге эле.

Жүк үстүндө айнегим,

Сүт үстүндө каймагым,

Таарынбагын тайлагым,

Таарынбагын ардагым —

деген өңдүү кошокторду ар кайсы катындар ар түрдүү айтып кошот. Анын жакын агайын туугандары жана инилери ыйлап-сыктап узатышат. Ошону менен бир жакын жеңеси куданыкына чейин ээрчитип барат. Андан кайтарда «сүт акысы» деп бир төө жана бир ат жетелетип жиберет.

КЫЗ БЕРҮҮДӨГҮ АДАТТАР ЖӨНҮНДӨ*

Бойго жеткен кыздын кайын энеси биринчи жолу көргөндө: кайнене эшиктен кирип келгенде кыз ордунан тура калат, бирок жүгүнүү иши болбойт, качан келин болмоюнча. Кайнене кыздын бетинен өөп көрүшөт.

Кызды алаарда жыгач жүктөөр тою болот. Кыз атасы «өргөө көтөрөр» деп атайы колунда барлар өргөө деп боз үй жасап элким жерге тигип коюучу. Ал өргөөнү көтөрүп тиккен күнү бир кой союп башын бышырып түндүктөн ыргытат, эшиктеги балдар аңдып туруп талашып ала качышат.

Эт жеген эл «өргөөң куттуу болсун, өрүшүң жайык болсун» деп бата беришет. Кызды узатаарда жалаң гана «өргөөнү» бербестен жууркан-төшөк, алтыкат, шырдак баштап, керек болгон боз үйдүн сарамжалын толук берет.

Колунда бардар адамдар «жайып» берет. «Жайып» бергендин мааниси — 2—3 аркан керип туруп ошого толтура дүнүйөнү жайып элге көргөзүп, кыздын өзүнө жасалгалуу токулга менен бир ат мингизип берүүчү.

Кыздын жасалгасынын түрү болсо бөйрөмчөсүндө мергендин күпсүрү сыяктуу эки бетин саймалаган баштык байлап коюучу, жибектен боо тагып, анын ичине ийне, шакек салат. Ал кезде чөнтөк жок болучу.

Ал эми кыз оюн башталарда кыз атасынын буйругу менен айлындагы жакын көргөн адамынын үйүнө кыз оюн өтүүнү дайындайт. Ал үйгө күйөө «кыз ойнотору» деп бир нерсе алып барат. Кыз оюн бүткөндө кыз оюн өткөргөн үй кийит берип узатат.

Эгер күйөө кыз ойнотор бербей калса күйөөнүн атасы жагын кыз кыңшылатканда кыздын төркүнү тараптагылар:

Өрдөк моюн кызыл ат,

Өйдө чапсак желген жок.

Өйдөсү жок кайын атаң,

Өргөө жабар берген жок.

Кылыч моюн кызыл ат,

Кырга чапса желген жок.
Кылыгы жок кайтанаң,
Кыз ойнотор берген жок...
деп ырдан кордоп жиберүүчү.

*Каламкаш Суранчиева 66 жашта
Өйдөчекти (саяк) уругу, Дөдөмөл колхозу.*

КЫЗ ОЮН*

Илгери кыздууларга уулу барлар куда болуучу. Кыз үчүн калың мал берүүчү. Күйөө колуктусун күйөөлөп келип, алып кетүүчү. Той-тамаша, кыз оюн болуучу. Күйөө колуктусу менен бир үйдө болуп, анын жанында күйөө тараптан күйөө жолдоштор, кыз тараптан кыздын жакын жеңелери, ошол айылдын кыз-келиндери, боз балдар, жигиттер олтурушчу. Кечинде кыз- оюн баштоочу. Кыз оюнду баштоо үчүн 1—2 жигит үйдүн эшигинен 15—20 метр алыс жерден ырдап жай басып, кыз-күйөөнүн үстүнө кирүүчү. Бул шарт аткарылгандан кийин кыз, күйөө баш болуп, кыз-келиндер, боз уландар жалпы эшикке чыгышат да үйдөн 100—150 метр окчун барып, күйөө жигиттер менен бөлүнүп бир тарапта, алардан 15—20 метр аралыкта колукту, кыз-келиндер менен бөлүнүп бир тарапта олтурушчу.

Кыз оюнду баштоо алдында оюн башкарган келиндер токмок деген дагы бир нерсени шарт кылып күйөө тараптагы жигиттерден эки же үч жигитти токмокко жатуу үчүн чакырышат, ал жигиттер кыз-келиндер тарапка келишет.

Оюн башкаруучулар жигиттерди жаткырып, үстүн чапан, тон менен жаап коюшат. Оюн башкаруучу келиндер келген жигиттер экөө болсо, эки келинди же үчөө болсо үч келинди токмок уруга чыгарышат, алар токмок менен ар бир жигитти тарсылдатып үчтөн урушат. Мурунтан жигитке өчү бары токмокко жаткан жигитти катуу уруу учуру да болот.

Токмок — элечектин ээк алгычын же келиндердин башына салынуучу жоолуктарын чыйратып туруп, аны эшип койгон жана анын ура турган учуна тапса таш, кесек топурак, сөөк, таппаса аялдардын артындагы чач учтугун (сөлкөбайларды же сандыктардын, эшиктердин кулпуларынын ачкычтарын) салып туруп түйүп койгон нерсе.

Уруп бүткөндөн кийин «токмокту чечкиле» деп баягы жигиттерди урган келиндер токмокту жигиттерге беришет. Жигиттер токмокту алышып күйөө

тарапка барышат да ошол тараптан токмоку колун алып ыр ырдап, кезегинде токмоку эңкейип жерге бир уруу менен жай басып келиндерге келишет, токмоку оюн башкарган аялга (келинге) беришет. Ал келин токмоку алат да түйүлгөн нерселерди чечет, кийин жигиттерге токмок менен урган келиндерди алып келишет. Токмокко жаткан жигиттер өздөрүн Урган келиндерди кээлери бир бетинен, кээлери эки бетинен өөп кайташыт. Ошондон кийин ырдоочуларга жол ачылып оюн башталат. Эми ар бир жигиттер, боз балдар өздөрүнү каалаган кыз-келиндеринин атын атап ырдап колукту тарапка жай басып бирден барышат. Оюн башчы аялдар ырдап барган жигиттерге өзүнүн атын атап ырдап барган кызын же келинин колунан кармап тургузуп алып келет, жигит аны же бир бетинен, же эки бетинен өөп алып кайра өзүнүн тобуна келет. Айкалышып өбүшүүлөр да болот. Эми башкалары да ушундай жолдор менен ырдап бара беришет. Менин көзүм менен Чүй боорунан көргөн кыз оюндарым ушундай. Элден укканыма караганда илгери, илгери кыз менен жигиттин ортосуна чапанды узунунан салып таштап, кызды жигит эч жерин чапанга тийгизбей туруп өптүрүүчү экен. Эгер жигит бир жерин чапанга тийгизип койсо, анда кызды оюн башчылары жигитке өптүрбөй, кайра ырдатчу (штраф салуучу) экен. Кыз, жигитти айкалыштырып да өбүштүрүүчү экен. Айкалыштыруу — оң кол менен оң кол кармашат, сол кол менен сол кол кармашат, жигит кыздын оң бетин өбө турган болсо, кармашылган сол колдорду төмөн түшүрүп, кармашылган оң колдорду жогору көтөрөт да эңкейип барып кызды өбөт, кармашылган оң колдорду төмөн түшүрүп, кармашылган сол колдорду жогору көтөрүп, жигит эңкейип барып сол бетти өбөт.

Жигиттер 5—6 жолу ырдашып барышкандан кийин күйөөнү 5—6 жигиттер ортого алышып каз-катар турушат да колуктусу тарапка ырдашып, жай басып жөнөшөт, бара жаткан жигиттер кыз-келиндерге жет-кенче кез-кезде жүгүнүшүп (салам салышып) барышат. Булар жеткенден кийин оюн башкаруучу келиндер күйөөнү колуктусунун жанына олтургузушат да жигиттерге бирден-бирден кыз-келинди алып келишет, ар бир жигит өзүнө арналып алынып келинген кыз-келинди өбүшөт да артына кайтышат. Мындан кийин да жигиттер ырдап барууну уланта беришет. Ырды көп билгендер көп ырдашат, аз билгендери аз ырдашат, ал эми ыр билбегендерине же үнү жаман болуп уялып, корунуп ырдай албагандарына ыр бил-гендери алар үчүн ырдап барып кыз, келин өптүрүшөт.

Ошол учурда ыр билбеген жигит ыр билген жигитти жандап катар басат. Оюн ушул абал менен узун түндөрү түн ортосуна чейин, кыска түндөрү таң аткыча созулуп барат.

Моңолдор уруусунан Бокчу деген кембагал киши кызын күйөөгө бермекчи болду. Кыздын күйөөсү менен бирге кудалары келишти, Кыз, келиндер кыз оюн курмакчы болушту. Болжол менен 15—20 чакты гана уландар чогулушту.

Кыз-күйөөнү кыз оюнга чыгаруу үчүн эшиктен үйгө ырдап келүүгө же кедей кызы болгондуктанбы, же ырдоодон уялгандыктанбы, же ыр билбегендиктенби эч кимиси макул болушпады.

Аялдар «Жанжигит сен ырдап кир» дешип калышты. Ошол мезгилде мен 8—9 жаштагы кезим эле, макул болуп, энемден, элден үйрөнгөн төмөндөгү ырларымды ырдап үйгө кирдим.

Алтымыш атан, алты атан,
Айдай келди кайнатаң.
Алты атанга пул жүктөп,
Бергени жатат өз атаң.
Жетимиш атан, жети атан,
Жетелей келди кайнатаң.
Жети атанга пул жүктөп,
Бергени жатат өз атаң.
Суу жээгинде сүтүкөн,
Сүтүкөн кайдан толду экен?
Сүрүп-сүрүп мал берген,
Кайнатаң кандай болду экен?
Аң жээгинде ак тикен,
Ак тикен кайдан толду экен?
Айдап-айдап мал берген,
Алганың кандай болду экен?
Эртең менен турарсың,
Эликтин изин кубарсың.
Эсиңе келбес адамдын,
Эшигин ачып турарсың.

Түндөн-түндөн турарсың,
Түлкүнүн изин кубарсың.
Түшүңө кирбес душмандын,
Түндүгүн тартып турарсың.
Карага салган көрпөчө,
Кадырың артык өзгөчө.
Кызылга салган көрпөчө,
Кылыгың артык өзгөчө.
Калып-калып-калып бар,
Кайналай бүткөн далың бар.
Безеленген бетиң бар,
Беш-бештен өргөн чачың бар.
Беш чачыңда беш тумар,
Бетиңизге биз кумар.
Он чачыңа он тумар,
Ойнуңузга биз кумар.
Самсаалаган саамайың,
Сар жылдыздай маңдайың.
Жазгы чыккан торгойдой,
Кайрылып сүйлөйт таңдайың.
Көлөкөлүү терегим,
Көркөмдүү бойлуу зирегим.
Кадырымды билген кардарым,
Сулуулар ичкен чардарым.
Сүйгөнүмдөн ырдаймын,
Жаман көрбө жайдарым!
Эгиз козу тармалым,
О бото көз, жал жалым.
Бир таман жакын бардарым,
Бир сүйлөшүп калбадым.
Ичимде кетип арманым —
деп күйөө-кыз жана кыз-келиндер олтурган боз үйгө кирдим.

ТОЙ*

(Той союу, кыз кыңшылатуу)

Өргөө көтөргөндө эле бээ, уй, койдон эки-үчтү союп жиберет. Ошондо эле кызды кыңшылатып калат. Кызга бусурман кымкапты (башка) чүмкөп коет, бардык

кыздар ошого чүмкөнүп кошо кыңшылашат. Чуру-чуу, ызы-чуу болуп эле калат.

Анан кийин жеңелери көрүшө башташат. Көрүшкөн кезде кыз жалгыз кыңшылап калат. Бир тууган жеңеси биринчи көрүшүүнү баштайт.

ЫНАГЫМ

Ынагым, кериге түлкү илгеним,

Ынагым, кейигеним билгеним,

Ынагым, босого түлкү илгеним,

Ынагым, бозоргонум билгеним.

Ынагым, кепич-маазы кийип өт,

Ынагым, келинчилик сүрүп өт,

Ынагым, байпак бир маазы кийип өт,

Ынагым, байбичелик сүрүп өт.

Ынагым, алтындан кылган үбөлүк,

Ынагым, атакең берди түбөлүк,

Ынагым, күмүштөн кылган үбөлүк,

Ынагым, энекең берди түбөлүк.

Ынагым, ак чатырдын танабы,

Ынагым, айылда кыздын манабы,

Ынагым, көк чатырдын танабы,

Ынагым, короодо кыздын манабы.

Ынагым, алтын куйрук ителги,

Ынагым, айды көздөй кагынат,

Ынагым, айда бир атаң сагынат.

Ынагым, күндү бир куйрук ителги,

Ынагым, күндү бир көздөй кагынат,

Ынагым, күндө бир энең сагынат.

Ынагыма күмүштөн сөйкө такканбыз,

Ынагымды күн тийгизбей бакканбыз,
Ынагыма күмүштөн сөйкө тагып ал,
Ынагыма күмүштөн сөйкө такпасаң,
Ынагымы күн тийгизбей бакпасаң,
Кудагый, мына көпкө салып малыңды ал.
Ынагыма алтындан сөйкө такканбыз,
Ынагымы ай тийгизбей бакканбыз,
Ынагыма алтындан сөйкө тагып ал,
Ынагымы ай тийгизбей багып ал,
Ынагыма алтындан сөйкө такпасаң,
Ынагымы ай тийгизбей бакпасаң,
Кудагый, мына топко бир салып малыңды ал.
Ынагым, туу куйругу бир тутам,
Ынагым, тулпарды малым дебеңер,
Ынагым, тууганга жолдош болбогон,
Ынагым, кызды балам дебеңер.
Ынагым, аргымак жалы бир тутам,
Ынагым, атты малым дебеңер,
Ынагым, жалгызга жолдош болбогон,
Ынагым, кызды балам дебеңер.
Байыркыдан калыптыр,
Баракан⁹ кызын бериптир,
Илгеркиден калыптыр,
Эшимкан¹⁰ кызын бериптир.
Ак кымкаптын гүлүндөй,
Ак тикендин бүрүндөй,
Көк кымкаптын гүлүндөй,
Көк тикендин бүрүндөй.

ЭНЕСИНИН КӨРҮШКӨНҮ

Айланайын кулунум, саймалуу жоолук колуңда,
Айланайын кулунум, саймаң калды ордунда.

⁹ Баракан — Тайлакты жекеме-жекеде, Шабданды качырган чоң баатыр.

¹⁰ Эшимкан — илгерки баатыр.

Айланайын кулунум, кешенем* булга толобу,
Айланайын кулунум, келиним кыздай болобу,
Айланайын кулунум, булунум булга толобу,
Айланайын кулунум, уулум кыздай болобу.

Кийит кийгизүү — күйөөнү аябай мыктап бир сыйра кийинтет.

Күйөөнү тоноп: төшөк кайтарарым, өтүк ултараарым, дүкөн жабаарым деп да алышат.

Той — тойдун союшун союп этин бышыра берет. Мал жума күнү союлат.

Садага кагуу. Бир жагынан атайы бир улак союп, анын өпкөсүн күйөө менен кызга чабат. Кызды күн батышты (кыбыланы) күйөөнү күн чыгышты көздөй аркаларын тийиштирип отургузушат да эки жактын жеңелери өпкөнү талашат, мурун өзүбүздүкүнө чабабыз деп кыз жак өктөмдүк кылат да (көбүнчө мурун алып өпкөнү мурун кызга, анан күйөөгө чабат) кан болбос үчүн экөөнө бир нерсе чүмкөшөт. Чаап бүтөрү менен өз жеңелери коштоп алып, өргөөнү көздөй сүрөп чуркашат. Акыры кызды мурун жеткиришет да (көбүнчө) киргенде сол, чыкканда оң жагындагы босогодо керегенин саканагын кармайт (мурун келгени) да кирип отурат (эр жагындагы салынган шырдакка отурушат). Колукту жогору жагына отурат. Бул күүгүмдө, күн бата болот.

КЫЗ ОЙНОТУУ

(Кыз оюн)

Күүгүм кирген кезде айылдагы бир мыкты тууганыныкына алып барышат. Жигиттин атасы «кыз ойноторум» деп бир ат же бээ, жок дегенде бир тай берет.

Жалаң кыз-келин, жигиттин баары ошол үйдө жыйналат. Ал атайы көтөргөн үй болот. Баары жасанып келет. Кыз-келиндер үйгө толуп, жигиттерге орун тийбей калат. Анда эшикти түрүп коюп тегерете ала- кийиз, шырдак салып уй мүйүз тартып жигиттер отурушат.

Бир жакшы ырдаган шылуун жигит ырдап кирет да жеңесине (шылуун келинге) кызды тургуздурат. Ал экөө (курдан, жоолукту эшип токмок кылат) көрүшөт: аркаларын тийгизип туруп экөө тең оң колдорун көтөрүшүп айкалышып өбүшөт да жигит көкүрөктөн ылдый сылап эңкейип кайра сол колдорун көтөрүп дагы айкалышат. Анан башкалары да ырдап келип каалаганына токмок салып (токмокту ургаачынын алдына сылай салып) жанагы тартипте көрүшө беришет.

Айгыр жалдын терме таш,

Ала койсом оттук таш,
Алты жылдан бери кыз өппөдүм,
Жараткандын боору таш,
Арман күн ай!!!

деп жигиттер ырдашат.

Эгер токмокту бош кармап кыз-келиндерге алдырып койсо:

Ай төбөдөн тоголок,
Токмогум колдон жоголду,
Токмогум алган ким болду? —

деп көпкө ырдайт. Ошентип түн ортосуна чейин, уйку келгиче ойношуп тарашат. Кыз оюндан кийин күйөө-кыз, жеңе, жолдоштору менен ошол жерде, бошоткон үйгө эле алып барып коноктошот.

Жээн табак — жасалган табактардан жээндер чогулуп бирди кармап жейт. Муну жээн табак» дейт.

Мында көпкөрү, байге, эңиш, күрөш болбойт. Эр- тең менен жай туруп чайлангандан кийин кыз ойнотуп кондурган үй ээси кыз-күйөөгө кийит кийгизет, жууркан-төшөк ж.б. берет. Анан үйүнө узатат. Анан кыздар атасынын үйүнө — күйөө кийирчүү үйгө киришет.

Чач өрүү, жүк көрүү — бир кой соет, этти салат, жүктү жыят да жүк көргүлө деп кудагыйларга айтылат. Кудагый тарап ат, тай жетелеп келип жүк көрөт.

Кийит, бүткүл жасалга камылгасы менен, ичик, кымкап ж.б. илинет. Сеп — кыздын кара боюндагы гана кийими.

Куда, кудагый киргенде — кудага бир кийит, ал эми кудагый жүктү көргөндөн кийин «көчүккө басарым» дейт да өзү каалаган буюмун: жуурканбы, ичикпи ж.б. кымбат буюмду алып көчүгүнө басып отуруп алат.

Койдун этинен байбичелерге бир табакты жакшылап жасап келип (табакка куйрук салынат) аксакал байбиче куйрук менен сылап кыздын чачын өрөт да ак жоолук салып, чачына чачпак, чолпу, шуру, чач мончокторду тагат.

Чач өрүлгөндөн кийин кыз-келиндер чогулуп кыздын кымкабына чүмкөнүшүп дагы бир жолу кыңшылатып көрүшүшөт. Анан кыз атасыныкына кайра отуруп калат. Баары жайланды.

Кызды жаткыруу — кыздын атасы союш (бээ, тай) союп кудаларды аябай коноктойт. Эт жегендер да тарайт, кеч болот.

Көтөргөн өргөөгө тизеден кылып төшөктү салышат. Жеңелер «төшөк салар» алат. Күйөөнүн мандаш урунтуп кийимчен төшөк үстүнө отургузуп күттүрүп коет. Кызды ак кийизге салып жеңелер көтөрүп келишет.

Жеңелер куда, кудагыйларынан жана кыздын ата-энесинен кыздын тазалыгы үчүн «эркек төрөдү» деп келип «актыгына» сүйүнчүсүн алышат.

Атказуу — кызды аябай жасап, бүркөнчөктөп элечек салат. Жакшы ат мингизет, аны да аябай жабдыйт. Жакшы төө жетелетип, аны да аябай жасап, өргөөсүн (себин) жүктөп кызына жетелетет.

Кызды атказарда элечек салганда дагы кыңшылатып, дагы көрүштүрүп, анан аткарышат, казанбакты астына кое коюп туруп аткарышат.

Кайын энеси жетелеп жөнөйт. Жөнөй бергенде кыздын энеси «кырей, кырей (кыруу, кыруу) кайрыл — деп, үч чакырып калганда кыз оң жагынан кайрылып үч карайт да узай берет. Короодон чыга бергенде кошо баскан жеңе, кыз-келиндер кызды түшүрүп, бетин жууп кайра аткарышат да узатышат.

Күйөөлөр болсо чогуу аттанып, өздөрүнчө эле кете беришет. Жолдогу айылдын келин, кыз, жигит-жалаңдары аркан тозушуп, жоолук, билерик, шакектер алып кое беришет.

Кызды жеңеси жеткирүүгө барат. Айылга жакындаганда алдынан кыз-келиндер тосуп чыгып, келинди түшүрүп жандап жөнөшөт. Атын бир илбериңки иштүү бала минип «жаталак меники» дейт, мен «меники дейм» деп чапкылап барат. Турган эл сеники дешип түшүрүп коюшат.

Чачыла — боорсок, өрүк, мейиз көтөрүп бир байбиче чыгат. Аны «чачыла» деп келин-кыздар талап жешет.

Келин жүгүнөт (кулдук урат). Келинди алып барып бир жакынынын үйүнө кийирет. Келин кулдук урун (жүгүнүп) кирет. «Кудай жалгасын», «бай бол» дешип байбичелер ж.б. алкашат. Келин эки колду боорго алып, үч жолу эңкейип жүгүнөт. Илгери утуру бир тизесин бүгүп, бир колун ошо тизеге, бирин маңдайына таяп алып жүгүнчү экен. Келинге той (бээ, тай же кой) соет. Айыл-ападагылардын бардыгын чакырып тойду таратат. Төш жана ушу сыяктуулардан бир табак этти алып коет.

Отко кийирүү — келинди кайын атасыныкына алып келет. Келинге бүркөнчүк жабылуу болот. «Бүркөнчүктү алабыз» дешип балдар аңдып турушат да келин үйгө кире бергенде балдар бүркөнчүктү ала качышат.

Келин жүгүнүп кирет, кайын ата, кайын энеси: кудай жалгасын, ырыс-кешиктүү бол, «алдыңды бала бассын, аркаңы мал бассын» деп алкашат. Келин кайнатасынан бетин колу менен далдалап алып көшөгөгө кирип кетет.

Энчилөө — баягы тойдо алып коюлган этти келин келгенде чогулуп жешет. Анан кайын энеси: «балам, казандын бир кулагын, туткучтун боосун, эки сузгунун бирин, бир аяк жана ит-аяктын боосун бердим» дейт.

Кайын атасы: «балаңдай төөнүн туула турган тайлагын, байтал бээнин кулунун, чебичтин тууй турган улагын, токтум тууйт — козусун берейин» — дейт.

Айткан: Батый Чолпонбаева, 1946-жыл.

Жазган: Абдразаков Өмүрзак.

ТОКМОК САЛУУ*

(Күйөө жолдоштун ыры)

Согончокко тиер-тийбес чачы бар,

Он беш жашка чыгар-чыкпас жашы бар,

Кайрат кылып бел байлап,

Табат элем калың мал.

Жайылма сенин жериң таш,

Жыйырма эки биздин жаш,

Жыйылып ойноп бир жүрбөй,

Болгон экен бооруң таш.

Ортотокой, Көтмалды,

Ойлосом жерим көп калды,

Айланайын булагым,

Өзүңдөн асыл жер барбы.

Кызыл тоонун боорунан,

Кырып алдым жошону,

Кылыкташтан айырган,

Кудайга койдум ошону.

Кара тоонун боорунан,

Казып алдым жошону,

Кадырлаштан айырган,

Кудайга койдум ошону.

Ак тикен чыгат бүр байлап,

Айылдаш жүрдүк бир жайлап,
Алар элем мал болсо,
Азабыңа бел байлап.
Сууга салдың салынды,
Ичиме салдың жалынды,
Ой бала деп эркелеп,
Кетирдиң жаман алымды.
Карадан кылган күрмөчө,
Каңгырайт үнүң сүйлөсө,
Калган кадыр, чыккан жан,
Кайрылып келбейт үндөсө.
Мен секет деп ырдаймын,
Сейил күтүп жырдаймын,
Секетим менен сүйлөшсөм,
Сел келатса туйбаймын.
Ак жамгыр жаады ным болду,
Айкалып ойноп жатканда,
Токмогум алган ким болду?
Көк жамгыр жааса ным болду,
Көйкөлүп ойноп жатканда,
Менин токмогум алган ким болду?
Токмогум башы тоголок,
Толгонуп ойноп жатканда,
Токмогум кантип жоголот?
Кой ичинде уландар,
Оюнга келген отуз эки уландар,
Токмогумду сен алдың,
Сен албасаң ким алат,
Токмогумдун күйүтү,
Тогуз камчы сүйүнчү.
Жылкы ичинде байталдар,
Оюнга келген катын деген шайтандар,
Токмогумду сен алдың,

Сен албасаң ким алды,
Токмогумдун күйүтү,
Тогуз жоолук сүйүнчү.
Кой ичинде эркечтер,
Оюнга келген отуз эки бийкечтер,
Токмогумду сен алдың,
Сен албасаң ким алды,
Токмогумдун күйүтү,
Тогуз топчу сүйүнчү.
Кыргыздын оозеки эл чыгармачылыктарынан,
1982-жыл.

КЫЗ ОЮНУ*

1922-жылы кыздын оюнунда болдум, кыштын күнү декабрь айынын аяк чени. Малдуу-алдуулар согум союп жаткан кез. Ырдыктын Эки-Чатында Ыстам уулу Балтабайдын жыгач үйүндө окуп жатабыз.

Ырдыктын башы экиге бөлүнөт. Күн чыгыш жагын «Омор-Тоо», күн батыш жагын «Көк-Жайык» дейт. Көк-Жайыкта бүгүн кыздын ойну болот дейт деген кабар чар тарапка угулду. Чойбектин кызы Батыйнанын күйөөсү келиптир Ырысбайдын уулу Ырыскулу Жети-Өгүз азыркы «Үлгү» колхозу согумга эки бээ, жеңкетайга 100 кез кездеме, тынуусуна бир тай жетелеп, ал эми эшик ачар, жүз көрүшөр, коюнга салары башка деп айылдагы зайыптар чуулдашып кеп салып жатышат. Ырысбай менен Чойбектин даңкына караганда бу дагы аз дешет. Бүгүн кечинде Керимбайдын уулу Ыйсанын зайбы оюн салууга ар кайсы кокту колот Кайбулак, Ташбулак, Омор Тоо, Үч- Күңгөй, Эки-Чат арасы Сар-Жонго чейин эки ат менен эки жакка, келин, кыз, боз уландарга кабар берип чакырып жүрөт деген кабар чагылгандай угулду. Муну уккан кыз-келиндер боз уландар ар кайсы айылдан, кокту-колоттон иттерди абалатып, чуулдатып жөнөп жатышты. Бутта чокой, куур тон, куур шым менен бассам, турсам куудурап эл артынан мен да бардым. 12 канат боз үйдүн ичи кыз-келин, боз уландарга жык толгон экен. Туурдук менен ууктун ортосу- нан шыкаалап жаткан улгайып калган байбичелер. Күйөөнүн жогор жагында кыздар, күйөөнүн төмөн жагында күйөө жолдош менен жигиттер. Үйдүн эр жагы боз уланга жык, чыгдан казан-аяк жагы кыз- келиндер

биринин артына бир отурушат. Азырынча чүкө оюну, кан жасоол, ачакей-жумакей ойноп жатышкан.

Эмесе, оюн башталды деп, кыздын жеңеси Бүбүш чоң суу жоолукту эшип жиберип күйөө жолдошко токмок салат. Күйөө жолдош туруп, токмокту колго алып ырдайт:

Келиндер токмок уруңар,
Кыздар бир токмок уруңар.
Кызыгышып ойносок,
Кызыктуу оюн мунуңар.
Бетегелүү сайдайым,
Бели кындай айдайым.
Эки энени тел эмген,
Тел карабоз тайдайым.
Аркаңда шуру чач мончок,
Ар качан көрсөм көңүл ток.
Айткан менен зарланып,
Айылда сиздей асыл жок.
Шакек салган колуңуз,
Мунакей сиздин жолуңуз.
Айып көрбөй жеңеке,
Жар көрүшүп коюңуз, —

деп токмок менен келинди сылап коет. Келин туруп жар көрүшөт.

Мындан кийин кыздардын арасынан бири туруп, өзү сүйгөн бир жигитке токмок салат. Жигит токтобой эле тура калып ырдайт:

Самсаалаган саамайың,
Сар жылдыздай маңдайың,
Сагыныша келгенде,
Сар баладан таттуу таңдайың.
Көшөгө тартып уктайсың,
Көңүл ойдон чыкпайсың.
Оймогуң боосун мыктайсың,
Оюңда бозой турган соң,
Ойлонбой кантип уктайсың.

Шакегиң боосун мыктайсың,
Санаанда бозой болгон соң,
Санабай кантип уктайсың.
Көңүлдөш бозой келгенде,
Көмөкөйдөн жыттайсың.
Беш-бештен өргөн берметиң,
Адамдан артык келбетиң,
Беш ай оору болгондо,
Мени бир жаман декдеттиң.
Алтыдан өргөн берметиң,
Адамдан артык келбетиң.
Алты ай оору болгондо,
Мени бир жаман декдеттиң.
Билерик салган колуңуз,
Мынакей сиздин жолуңуз,
Өөдө туруп Күлайым,
Чоп эттирип коюңуз.

Келиндер, кыздар биринен сала бири туруп токмок салышып, жигиттерди ырдата беришет. Аркасы менен жар көрүшөт. Бет маңдай туруп, ортосуна жууркан таштап, этегин жуурканга тийгизбей колду кайчылаштырып беттен өбүшүп жар көрүшөт.

Жигит:

Ырда десең ырдайын,
Кызылдын кырын кырдайын.
Кызыл оймок, жез тырмак,
Кыздарды кошуп ырдайын.
Аркар моюн кара көз,
Кичи пейил уяттуу,
Келинди кошуп ырдайын.
Жакшы келин белгиси,
Жарык болот кабагы,
Кайырлуу болот тамагы.
Кичи пейил уяттуу,

Жаш баладай кыялы.
Ал өңдөнгөн келиндер,
Шарияттын чырагы.
Келиндердин жакшысы,
Кездеменин чытындай.
Кылган иши оп майда,
Машийненин ишиндей.
Кемпирлердин жакшысы,
Ийи майда матадай.
Ичи пейли кең болсо,
Майы карыш учадай.
Абышканын жакшысы,
Уулу, кызы көп болсо,
Үйрү өскөн букадай,
Бейишке чыккан сыпаадай.
Баракелде дешип отургандар кыраан каткы күлүп калышат.
Дагы бир жигит:
Алдым колго карындаш,
Ак кагазга жаздым кат.
Анык айтып жооп бер,
Сурмалуу көз, кыйгач каш.
Сундум сизге колумду,
Болоор деп ишим орундуу.
Тилекке каршы келбесең,
Чындап жаям торумду.
Аркырап аккан чоң суудан,
Аргымак минсем кечким жок.
Айнектей болгон кара көз,
Асты айлыңдан кетким жок.
Күркүрөп аккан чоң суудан,
Күлүктү минсем кечким жок.
Күзгүдөй болгон кара көз,
Күндөй айлыңан кетким жок.

Ай тийген тескей тептегиз,
Адырга баккан кой семиз.
Ойноор чакта ойноп күл,
Оролуп келбейт он сегиз.
Күн тийген тескей тептегиз,
Күңгөйгө баккан кой семиз.
Күлөөр чакта күлүп ал,
Айланып келбейт он сегиз.
Күн тийген тескей түз болот,
Күмүштөн соккон уз болот.
Күндө чачын таранган,
Күзгүгө бетин каранган,
Күмүш көкүл кыз болот.
Күмүш көкүл кыз менен,
Күйөрман жигит дос болот.
Ай тийген тескей муз болот,
Алтындан шакек уз болот.
Айда чачын таранган,
Айнеке бетин каранган,
Алтын көкүл кыз болот.
Алтын көкүл кыз менен,
Алышман жигит дос болот.
Дагы бир жигит:
Көл жакалай соносуң,
Көлгө барып коносуң.
Көгүчкөндөй кулпунуп,
Кимдин жары болосуң?
Сай жакалай соносуң,
Сайга барып коносуң,
Сагызгандай кулпунуп,
Кимдин жары болосуң?
Эки бетиң албырып,
Алманын кызыл гүлүндөй.

Жоолуктан чыккан саамайың,
Тоту куштун жүнүндөй.
Ар ким жүрөт жете албай,
Күкүк менен Сейнептей.
Кошулмак кыйын эки ашык,
Кара жер менен асмандай.
Сүйлөсө сөзгө сылыгың,
Мектепке берген баладай.
Канткенде секет унутам,
Эсимден кетпейт кылыгың.
Көйкөлгөн шибер ыраңды,
Көчүп консо буларды,
Көйнөкчөн басып, үй тиксең,
Ошондо көөнүм кубанды.
Жайкалган шибер ыраңды,
Жайласа элиң буларды.
Жайкала басып, үй тиксең,
Ошондо көөнүм кубанды.
Жайлоонун башы жашылдан,
Ай, жылдызы жашынган.
Айдай болгон муңкөзүм,
Жаралдың кандай асылдан.
Тийсе жерге көйнөгүң,
Дегеле сендей көрбөдүм.
Койнуңда жатып бир түнү,
Колуңда кандай өлбөдүм.
Дагы бир жигит:
Кыргыек деген кыйын куш,
Кызыл таш бойлой конгон жок.
Кыш жарашып ойнорго,
Кыштообуз бирге болгон жок.
Жагалмай деген жакшы куш,
Жалпак таш бойлой конгон жок.

Жаз жарашып ойнорго,
Жайлообуз бирге болгон жок.
Ойлонтот сенин заманың,
От болуп күйүп жанамын.
Кайда жүрсөң аман жүр,
Угулса болду кабарың.
Сабырдын түбү сары алтын,
Сабырлуу болсоң озорсуң.
Сабырсыз болсоң осолсуң,
Жашык болсоң курчуң жок,
Барган сайын бошорсуң.
Санааңда болсо жашчылык.
Самаган жерден тозорсуң.
Белестеги беш теке,
Мергендерге жолуксун.
Мелтиреген сулуулар,
Ырыстуу эрге жолуксун.
Адырдагы алты эчки,
Аткычтарга жолуксун.
Жаркыраган ак маңдай.
Ардактуу эрге жолуксун.
Шилби шыйрак, шиш аяк,
Өзүндөй эрге жолуксун.
Жоон өпкө, күрсүлдөк,
Көйрөңдөргө жолуксун.
Ак кочкордой маңкайган,
Күлүк аттай шаңкайган.
Бели ичке, бети айдай,
Бою узун кара көз,
Так өзүмө жолуксун.
Кырды кырдай баскан көп,
Кыргыек сындуу буудан көп.
Кыз досунан ажырап,

Кыйналып жүргөн мындан көп,
Жарды жардай баскан көп,
Жагалмай сыңдуу буудан көп.
Жар досунан ажырап,
Жалдырап жүргөн андан көп.
Коюмду жайдым коктуга,
Жибек алдым токтуга.
Токтуга алган жибегим,
Кыз досум сени санасам,
Токтобойт менин жүрөгүм.
Эчкимди жайдым шыбакка,
Жибек алдым улакка.
Улакка алган жибегим,
Кыз досум сени санасам,
Уктабайт менин жүрөгүм.
Бетиң кызыл табылгы,
Бейпайга салдың жанымды.
Мелдешкен жерим сен үчүн,
Бет алып бастым айлыңды.
Айыл бир конуп чар жайыт,
Жете албай калдым саргарып.
Айлың конду кептештен,
Ажырап калдым жетпестен.
Аман болсом барамын,
Күдөр үзүп кетпестен.
Ойносо оюн бар экен,
Оюндун түбү зар экен.
Ойноп жүрүп айрылса,
Ооругандан ары экен.
Күлсө бир күлкү бар экен,
Күлкүнүн түбү зар экен.
Күлүшүп жүрүп айрылсаң,
Күйүттүү иштен ары экен.

Сууга салдың залыңды,
Ичиме салдың жалынды.
Ой бала деп эркелеп,
Кетирдиң менин алымды.
Упадай бетиң нурланган,
Уландар көрсө муңданган.
Алганым сендей болбосо,
Упасыз өтсүн шум жалган.
Сарала таш Шамшыдан,
Сарала бүркүт шаңшыган.
Сандыргалап мен барсам,
Конуп кеткин бүгүн деп,
Кое бербей камчыдан,
Чукурунып ойгонуп,
Оң жагына толгонуп,
Таңга маал болду деп,
Чымчыктар талга конду деп,
Сагынганда келди деп,
Санаасында ойлонуп,
Жүрөмүн деп сабылып,
Жүрөгүм далай сагынып,
Кечигесиң келбейсиң,
Кеттиңби маа таарынып?
Атайке менен Чым-Коргон,
Сандалып баспайт сур жоргом.
Ашыктыктын белгиси,
Ар убак эстеп ойлонткон.
Кынама кийип белиңе,
Кызыгам сенин кебиңе.
Мен айранмын өзүңдүн,
Көңүлүңдүн бегине.
Карарып көзүң кылгырып,
Какшык айтып жылдырып.

Качан колго тиесиң,
Кара жанды тындырып.
Ак оромол колго алган,
Ак жибектен нурланган,
Алганым сендей болбосо,
Аңтарылсын шум жалган.
Дагы бир жигит:
Ак-Сайдын башы көл болот,
Ак-Сай бир асыл жер болот.
Акылдаш өөдө көчкөндө,
Менин айламды тапчы ким болот?
Көк-Сайдын башы көл болот,
Көк-Сай бир асыл жер болот.
Көңүлдөш өөдө көчкөндө,
Менин көңүлүм тапчу ким болот?
Кош Кара-Көл шарпылдак,
Корооңдон чыксаң жаркылдап,
Ошол кезде туш келбей,
Кыйчалыштап биздин бак.
Тосор менен Тамгадан,
Токтолбой жүрөк армандан,
Тогуз жарым жыл ойноп,
Өтүп кетсек жалгандан.
Бапа менен Желдеңден,
Байкабай жүрүп сенделем.
Ак-Терек менен Чычкандан,
Акылың артык ар жандан.
Ашыктык түшүп оюма,
Артыңдан жүрүп сандалам.
Даркан менен Саруудан,
Таппадым сендей сулуудан.
Дагы бир жигит:
Атырылып ашынган,

Арыктын суусу сен болсоң,
Желпилдеп өсөт элем го,
Жээгиңде камыш мен болсом.
Ак зоодо бүркүт мен болсом,
Ак көлдө Чүрөк сен болсоң.
Илип алсам жериңден,
Имерсем кымча белиңден.
Белестен чыксаң жылт этип,
Беш көкүлүң көргөндө,
Жүрөгүм кетет зырп этип.
Ак-Кочкор менен Шалбаңдан,
Акылың артык ар жандан.
Айлаңды таап сизди албай,
Аңтарылсын шум жалган.
Кең Жети-Өгүз, Ысык-Көл,
Жердеген аны биздин эл.
Алыска көчүп сен кеттиң,
Ардагым секет эсен бол!
Шор-Булак менен Жонбулак,
Кош убак кылам мен ырдап.
Айлымдан издеп таба албай,
Арманда жүрөм мен чунак.
Дагы бир жигит:
Ырдыктын суусу Эки-Чат,
Эстесем жүрөк бузулат.
Маңдай жагың Таш-Булак,
Барууга чолом кайсы убак,
Убагында бара албай,
Уят болуп сынды шак.
Ырдык менен Челпектен,
Ырдан бир жүрүп изденем.
Ашыгым сендей таба албай,
Арманда болуп сенделем.

Бөрү Башта Сарт калмак,
Бөксөлөй тартып биз бармак.
Мөлтүрөгөн сулууну,
Ошол жерден биз тапмак.
Кереге-Таш, Сар-Камыш,
Келбетиң көрүп зарлайбыз.
Түшүп калдык артыңдан,
Жете албасак көп намыс.
Адырдан чыксаң кылт этип,
Аркаңда чачың булт этип.
Аркаңда чачың көргөндө,
Жүрөгүм кетет зырп этип.
Көл башында көп бугу,
Көз айнектей көп сулуу.
Көп сулуудан бирди албай,
Көңүл жетсе мал жетпейт,
Көкүрөктүн көп муңу.
Айтайын бир кеп деп келдим,
Ак келин, көтөр башыңды.
Атайы сиз деп келген соң,
Аачыгын көз жашымды.
Сүйлөйүн бир кеп деп келдим,
Сүрөтүм, көтөр башыңды.
Атайы сиз деп келген соң,
Сүртсөңчү көздөн жашымды.
Алмалуу булак алаша,
Алмасы чыгат жанаша.
Алмасы менен бир уруп,
Адамга салдың тамаша.
Жийделүү булак алаша,
Жийдеси чыгат жанаша.
Жийдеси менен бир уруп,
Жигитке салдың тамаша.

Агырым көлдүн жакасы,
Ак боз аттын такасы.
Айтмайынча жазылбайт,
О кургур, Күңүтай кыздын капасы.
Көгүрүм көлдүн жакасы,
Көк боз аттын такасы.
Көрмөйүнчө жазылбайт,
О кургур, Күңүтай кыздын капасы.
Как белесте бүргөн бар,
Кайым айтып жүргөн бар.
Как элес боюн көргөндө,
Далайдын ичи күйгөн бар.
Сырты бийик сыпайы,
Өскөн эле турбайбы.
Сыртты көздөй биздин эл,
Көчкөн эле турбайбы.
Көчкөндө төөң оңдоюн,
Бурулуш тарткан жер келсе.
Имере кармап ак келин,
Ак эмчектен толгоюн.
Алкымың айдын абласы,
Эмчегиң күндүн шооласы.
Сен бетиңен бир өпсөк,
Аманат жандын соодасы.
Бетиң бир аппак банардай,
Эмчегиң бышкан анардай.
Түшүмдө көрүп мен сени,
Сыйпалаймын таба албай,
Топ-топ учкан таранчы,
Тобун жазбай саначы.
Топ келиндин ичинде,
О, кургур, Күңүтай барбы карачы.
Көк-Ойду шамал айдады,

Көңүлдү селки байлады.
Сар-Ойду шамал айдады,
Санааны селки байлады.
Сар-Ойдогу сан айыл,
Биздин айыл болсочу.
Санаадагы секетбай,
Биздин кайын болсочу.
Көк-Ойдогу көп айыл,
Биздин айыл болсочу.
Көңүлдөгү секетбай,
Биздин кайын болсочу.
Жайлоонун башы жашылдан,
Ай жылдызы жашынган.
Айдай сулуу муң көзүм,
Жаралдың кандай асылдан.
Жайлоонун башы жаш шибер,
Жарокер секет кат жибер.
Кат жиберсең барайын,
Кадырыңды алайын.
Кат жиберсең барбасам,
Кардыгың тартып калайын.
Көк оромол колго алган,
Көк жибектей нурланган.
Көргөнүм сиздей болбосо,
Көз ачык өтсүн шум жалган.
Суусун кечтим Нарындын,
Турмушка бүгүн таарындым.
Алганың турса жаныңда,
Кубаныч болот жаныңдын.
Ак-Суунун башы Балгынды,
Ак-Байтал, Кең-Суу салкынды,
Айтпай кантип кой дейсиң, Жеңеке!
Ичим толгон дартымды!

Көк-Суунун башы Балгынды,
Көк-Байтал Кең-Суу салкынды.
Айтпай кантип кой дейсиң, Жеңеке!
Көрүнөө турган дартымды!
Сүлөсүн ичик суйсалсаң,
Суйкайып барып суу алсаң.
Жүрөгүм сыздайт көргөндө,
Күлүп коюп муңайсаң.
Жайлоонун башы бүрдөйдү,
Жайма этегиң түрдөйдү.
Жанытып адам кеп айтса, Куу чечек!
Жабырабай жүр дейди!
Кыштоонун башы бүрдөйдү,
Кыйма этегиң түрдөйдү.
Кыйытып адам кеп айтса, Куу чечек!
Кыбырабай жүр дейди!
Карарган тоонун кары бар,
Какшаган эрдин зары бар.
Какшаган зарга жеткизген,
Кара аргымак жаныбар.
Бозоргон тоонун кары бар,
Боздогон эрдин зары бар.
Болжошкон жарга жеткизген,
Боз аргымак жаныбар.
Ойлонтот сенин заманың,
От болуп күйүп жанамын.
Кайда жүрсөң аман жүр,
Угулса болду кабарың.
Бетеге жолдун бел арык,
Белеске түшөт мунарык.
Бейлиңизди мен санап,
Бек капа болом мен карып.
Бетиң кызыл жошодой,

Беш мүнөт колум бошобой.
Таарынбачы жеңеке!
Өкүмөт иши ошондой.
Күйдүм десем түтүн жок,
Жүрөгүмдүн башында
Жүгөрүдөй бүтүн жок.
Сөлдөрүм бар дарман жок,
Бир сүйлөшсөм арман жок!
Алтымыш атан, алты атан,
Айдап келди кайнатаң.
Алты атанга бул жүктөп,
Бергени жатат өз атаң.
Жетимиш атан, жети атан,
Жетелеп келди кайнатаң,
Жети атанга пул жүктөп,
Бергени жатат өз атаң.

КӨРҮШҮҮ

Суу жээгинде сүтүкөн,
Сүтүкөн кайдан толду экен.
Сүрүп-сүрүп мал берген,
Кайнатаң кандай болду экен?
Аң жээгинде ак тикен,
Ак тикен кайдан толду экен.
Айдап-айдап мал берген,
Алганың кандай болду экен?
Эртең менен турарсың,
Эликтин изин кубарсың.
Эсиңе келбес адамдын,
Эшигин ачып турарсың.
Түндөн-түндөн турарсың,
Түлкүнүн изин кубарсың.
Түшүңө кирбес душмандын,

Түндүгүн¹¹ ачып турарсың.
Карага салган көрпөчө,
Кадырың артык өзгөчө.
Кызылга салган көрпөчө,
Кылыгың артык өзгөчө.
Калың-калың-калың бар,
Кайкалай бүткөн далың бар.
Безеленген бетиң бар,
Беш-бештен өргөн чачың бар.
Беш чачыңда беш тумар.
Бетиңизге биз кумар.
Он чачыңа он тумар,
Ойнуңузга биз кумар.
Самсаалаган саамайың,
Сар жылдыздай маңдайың.
Жазгы чыккан торгойдой,
Кайрылып сүйлөйт таңдайың.
Көлөкөлүү терегим,
Көркөмдүү бойлуу зирегим.
Кадырды билген кардарым.
Сулуулар ичкен чардарым.
Сүйгөнүмдөн ырдаймын,
Жаман көрбө жайдарым!
Эгиз козу тармалым,
О, бото көз жалжалым.
Бир таман жакын барбадым,
Бир сүйлөшүп калбадым,
Ичимде кетти арманым —

деп күйөө жана кыз-келиндер олтурган боз үйгө кирдим. Боз үйдүн эшиги жогору карай түрүлгөн, эшик ачык болуучу. Оюнга шашылып, тыбырап тургандар «болду, болду, айланайын» дешти да, «кана кыз оюнга чыккыла,

¹¹ Түндүк жабууну деген мааниде.

жүргүлө оюнга» дешип, жалпысы эшикке чыгышты. Үйдөн обочо чыгышып, уландар бир жакка, кыз-келиндер бирбөлүнүп олтурушту. Токмокту ырдап чечүүгө жаштардан ылайыктуусу жок болгондуктанбы, Каракозу Иметаалы деген чоң жигит экөөбүз токмокко жаттык, бизди тон менен жаап коюшту. Каракозуну бирөө үч жолу урду, анан мени дагы бирөө үч жолу урду, андан мурунураак «Ой Мейиз акырын ур, жаш бала» деген Токтосия жеңемдин сөзүнөн улам, мени моңолдор уруусунан чыккан Кулжан деген байдын баласы Койбайдын келинчеги Мейиз урганын сездим. Каракозу экөөбүз турдук, токмокту бизге беришти, биз аны алып күйөө олтурган топко келдик. Ошондо токмокту чечүү үчүн энемден жана элден үйрөнгөн төмөндөгү ырларды ырдадым.

Каркагай мүйүз кара эркеч,
Мейиз, гайыптын көркү турбайбы.
Каз элечек, бүркөнчөк,
Мейиз, зайыптын көркү турбайбы.
Он кабырга чегеле,
Мейиз, ону менен кыйрады.
Токмокко жаткан боз балдар,
Мейиз, онтоп жатып ыйлады.
Кырк кабырга чегеле,
Мейиз, кыркы менен кыйрады.
Токмокко жаткан боз балдар,
Мейиз, кыңкыстап жатып ыйлады.
Кара кой сойдум жиликте,
Кара тору Мейизжан,
Токмогумду иликте.
Кызыл кой сойдум жиликте,
Кызыл тору Мейизжан,
Токмогуңду иликте.
Кара сууну кече көр,
Кара тору Мейизжан,
Токмогуңду чече көр.
Кызыл сууну кече көр,
Кызыл тору Мейизжан,

Токмогуңду чече көр.
Оймогуң боосу он дала,
Мейиз, оюңда барбы бир бала?
Шакегиң боосу сан дала,
Мейизжан, санааңда барбы бир бала?
Оймогуң боосу бир тутам,
Мейизжан, ойлосом сени кан жутам.
Шакегиң боосу бир тутам,
Мейизжан, санасам сени кан жутам.
Кырды карай ит үрөт,
Мейизжан, кылыгың санап ич күйөт.
Ойду карап ит үрөт,
Мейизжан, ойнунду санап ич күйөт.
Жылкы ичинде аламын,
Жаңы өспүрүм баламын.
Ырды койдой багамын.
Ыр жагынан жагамын. — деп токтодум.

Менден кийин кыз-келиндердин тобуна жеткенче Каракозу Иметаалы уулу ырдады, токмоку бердик, оюн башчылары экөөбүзгө эки келинди алып келишти, экөөбүз өптүк да, кеттик. Кыз оюн башталды.

Айтуучу Жанжигит Казакбаев, 1971-жыл, 5 февраль.

КЫЗ ОЮНДАГЫ ЫР*

Улуу тоонун боорунан,
Улуган улар мен элем.
Үн салган тоту сен элең,
Эки энеге тел элең,
Жигер боорум эзиллип,
Шагыңа консом дээр элем.
Багыңдан бир гүл ачылса,
Үзүп алып тагынып,
Көз ганаңдан сулууну,
Кербөсөм үч күн сагынып.
Отун алып жагасың,

Көңүлүм качан ачасың.
Сен дагы убай, мен убай,
Тартбайлыкчы сүйгөнүм,
Койчу деген кебиңди,
Айтбайлыкчы сүйгөнүм.
Босого бойлуу таштардан,
Бойлоп жүрүп ырдасам.
Боздогон менин ырымды,
Укбайсыңбы сүйгөнүм.
Боз үйүңдөн буралып,
Чыкпайсыңбы сүйгөнүм.
Кереге таштын башынан,
Кекилик болуп сайрасам,
Укбайсыңбы сүйгөнүм.
Кең үйүңдөн буралып,
Чыкбайсыңбы сүйгөнүм.
Ак куштай боюң таптайсың,
Боюңду канча чактайсың.
Боз уландын ичинен,
Сүйгөн жар кимди каалайсың.
Өрдөктөй сенин мойнуңдан,
Ушинтип айтып жүргөнчө,
Өлүгүм чыкса койнуңан.
Суксурдай сенин мойнуңдан,
Суктанып ырдап жүргөнчө,
Сөөгүм чыкса койнуңан.
Өрдөктөй сенин мойнуңа,
Өлгүчө билек артамын.
Так кыямат өткүчө,
Кылбадык беле анттама.
Анттаманга сен турбай,
Ажырап кетсем кантемин.

ТОКМОК ЧЕЧКЕНДЕГИ ЫР*

Илгери колуктусуна күйөө күйөөлөп барганда, жанына күйөө жолдош ээрчиткен. Ошо кездеги салт боюнча кыздын жеңелери күйөө жолдошту жаткырып алып, чач уштукту жоолукка салып алып байлап туруп сабаган. Күйөө бала кийимин чечип алиги жолдошуна жаба турган. Ыбырай күйөө жолдош болуп барып, таяк жегенде ушул ырын ырдаган экен.

Ичи көрпө, дырап тыш, Тебетейим кырдаймын. Жармы келин, жармы кыз, Жолдошум үчүн ырдаймын. Чачы сирке, башы таз, Жая кызга көппөймүн. Бокто моюн кара кыз, Кара кызды өппөймүн. Боюна боюм теңешип, Узунунан алып кел. Өпсө каны чыккандай, Кызылынан алып кел. Жылкы ичинде байталдар, Оюнга келген отуз эки шайтандар, Сен алдыңбы токмокту? Токмогум тойдон жоголду, Токмогум алган ким болду? Кара сууну кечкиле, Катын, кызың чогулуп, Токмогумду чечкиле!

Салт боюнча той башкарган келин токмокту жасап келип, «токмокту ырдап ал» дейт. Токмокту ырдап жатканы ошол. Токмокту ырдап алып, кайра келип берет, «чечкиле» дегени ошол.

КЫЗ-КҮЙӨӨ ЖӨНҮНДӨГҮ ЫР

Кыз оюн башталаардан мурун кыз-келиндер бүт бир үйдө болуп, жигиттер сыртта турушат. Кыз менен күйөө бала үйдө болот. Аларды ушул кыз оюн болчу үйгө алып келиш керек. Аларды үйдөн чыгарардан мурун кызды ата-энеси: «күйөө жолдоштун ырын угабыз» деген талапты коет. Ошол салт боюнча күйөө жолдош ырдоого тийиш. Ыбырай жаш кезинде күйөө жолдош болуп барганда төмөнкү ырын айткан:

Алтын буйла, дилде зар,
Жыйганыңа барасың.
Ак никени адалдап,
Кыйганыңа барасың.
Кой, карагым, кайрат кыл,
Өз элиңе барасың.
Көк кашка тунук суусу бар,
Өз жериңе барасың.
Торко элечек дүрүйө,
Салганыңа барасың.

Кадыр салып, той сойгон,

Алганыңа барасың.

Каз элечек дүрүйө,

Салганыңа барасың.

Кадыр салып, той сойгон,

Алганыңа барасың.

Кумарыңды таркатчу,

Балбаныңа барасың.

(Аягын унутуп калган).

Ушул ырды уккандан кийин кыздын ата-энеси: «Эми уруксат, оюн кура бергиле» деп уруксат бере турган.

КЫЗ ОЮНДАГЫ ЫР*

Айгыр үйрү жылкы айдап,

Алганы келет күйөөңүз,

Айылга сонун тамаша.

Салганы келет күйөөңүз.

Короосу менен кой айдап,

Конгону келет күйөөңүз,

Антташкан жары Айнанын,

Болгону келет күйөөңүз.

Тогуздап туруп төө бердик,

Желеге толгон бээ бердик,

Айна кызды көрүүгө,

Ат арытып биз келдик.

Ашуу ашып, таш бастык,

Көрсөк деп муну көп шаштык,

Түз жерде чыдап туралбай,

Жарышка түшүп ат чаптык.

Салты мыкты кудалар,

Салам айттык баарыңа,

Сагынып келген күйөөнү,

Саргартпай тосуп алгыла.

Күйөө берет соолукту,

Колукту берет жоолукту,
Күйөө берет бир тайды,
Арачы кылып Жайсаңды,
Чапан жапкан колукту,
Чар тарапка макталды.

КЫЗ КУУМАЙ

Суусамырдын сулуу кызы,
Узап чыкты алдыга,
Көргөн элге канаттуудай,
Көз кумарын талдыра.
Жигит барат шамал жиреп,
Бел бекитип намысы,
Айтып бүткүс уят-уят,
Кызга жетпей калышы.
Ат даңканын алыс серпет,
Жибек жалын сапырып,
Кыз жүрөгүн алып барат,
Аткан октой атылып.
Тал чыбыктай кош өрүм чач,
Туу боосундай делбиреп,
Кыйгач карап артка,
Кыз кыялын билдирет.

КЫЗГА КӨРҮШҮҮ*

(Атасынын айтканы)

Байгамбар сүннөт бермеги,
Карыганда энекеңдин каралашар эрмеги.
Элиң буйруп сен бардың,
Эрмеги жок мен калдым.
Алтындан шакек колго сал,
Абысын билбей кеп айтса,
Асталап айтып жолго сал.
Күмүштөн шакек колго сал,

Күнү билбей кеп айтса,
Күлө багып жолго сал.
Күйөөнүн көөнүн кирдетпе,
Күнүгө бизди тилдетпе.
Алганың көөнүн кирдетпе,
«Атаңды» — деп, бизди тилдетпе.
Конок келсе жайлагын,
Кололуу самоор кайнаткын.
Конокту жайла ал келсе,
Кербес тартып отурба,
Кечинде маарап мал келсе.
Жайлоонун башы жашыл таш,
Жайма көкүл узун чач,
Далайды көрөр башы жаш.
Кыштоонун башы кызыл таш,
Кыйма көкүл узун чач,
Кыйланы көрөр башы жаш.
Күңгөйдөгү булагым,
Түймөлөшөр ынагым.
Тескейдеги булагым,
Кермелешкен ынагым.

ЭНЕСИНИН АЙТКАНЫ

Алтындан бакан сайганбыз,
Алтындан тонду жапканбыз.
Күмүштөн бакан сайганбыз.
Күлдүү тонду жапканбыз.
Ай тийген тоонун сеңири,
Алтын тондун өңүрү.
Күн тийген тоонун сеңири,
Күмүш тондун өңүрү.
Кара суунун кемери,
Кайнатаң калктын чебери.
Калың элге жайылган,

Кайнатаңдын өнөрү.

*Айканбүбү Ногой келини, 60 жашта,
1923-жыл, 3-июль, Талас, Орто-Кошой Жанызакта.*

КЫЗГА КӨРҮШҮҮ*

Аркадан келген алты орус,
Алты старчын, бир болуш,
Атакең тапкан жай конуш.
Жай конушка конуп ал,
Жайдары келин болуп ал,
Желкеден келген жети орус,
Жети старчын бир болуш,
Энекең тапкан жай конуш,
Жай конушка конуп ал,
Жайдары келин болуп ал.
Сары атка тумар тагып ал,
Кудагый, салкын жерге багып ал.
Салкын жерге бакпасаң,
Саналуу берген малыңды ал.
Он атка тумар тагып ал,
Көлөкө жерге багып ал.
Көлөкө жерге бакпасаң,
Көпкө түшүп малыңды ал.
Көрүнгөн тоонун чокусу,
Көккө бир жакын көрүнөт.
Жат үйгө кетип барам деп,
Канышым көңүлү жаман бөлүнөт.
Карайган тоонун чокусу,
Асманга жакын көрүнөт.
Жат үйгө кетип барам деп,
Акылы жаман бөлүнөт.
Көлчүктө суунун тунугу,
Кайнатаң журттун улугу.
Мажар Көзөнтөй кызы

КЫЗГА КӨРҮШҮҮ*

Текечердин улагы,
Темгек ташка тараткан,
Теңирим сүйгөн кыз чунак,
Элин башка жараткан.
Кулжачардын улагы,
Курбулуу ташка тараткан,
Кудайым сүйгөн кыз байкуш,
Курдашын башка жараткан.
Көтөрүп урба сандыкты,
Кайненем сууга жумшайт деп,
Кыла көрбө ардыкты.
Көрөрсүң түбү барлыкты.
Сураганга эки бер,
Суусаганга жеке бер,
Көп кылбагын текебер.
Ак учук бердим, саптап ал,
Ак шумкар бердим таптап ал.
Көк учук бердим, саптап ал,
Көк шумкар бердим, таптап ал.
Көк атка тумар тагып ал,
Күйөө бала жездебиз,
Ынагымды көлөкө жерге багып ал.
Көлөкө жерге бакпасаң,
Күйөө бала жездебиз,
Көпкө кирип малыңды ал.
Сары атка тумар тагып ал,
Күйөө бала жездебиз,
Ынагымды салкын жерге багып ал.
Салкын жерге бакпасаң,
Санатылуу малыңды ал.
Алтын така жез мыктуу,
Агаңыздын жоргосу,

Алтын эшик дарбаза,
Алганыңдын ордосу.
Күмүш така жез мыктуу,
Күйөөңүздүн жоргосу,
Күмүш эшик дарбаза,
Ынагым, күйөрүңдүн ордосу.
Ак элечек көрүнсө,
Апам келет дебегин,
Ак сакал киши көрүнсө,
Ынагым, атам келет дебегин.
Тарпылдак өтүк, таш таман,
Так көтөрүп басыңыз,
Так көтөрүп баспасаң,
Ынагым, тарпылдак атка коносуң.
Аңдып баскан күйөө бар,
Ынагым, абысын деген бирөө бар.
Айдап, айдап кийирер,
Азып кетсең жолуңдан,
Алганың мурдун чүйүрөр,
Күнү деген бирөө бар,
Күндөп айдап кийирер.
Азып кетсең жолуңдан,
Алганың мурдун чүйүрөр.
Күндө бир ассаң жолуңдан,
Күйөөң мурдун чүйүрөр.

1922-жылы, 26-октябрда Нарын болушунда Бүбүсарадан жазылды.

Жазып алган Сапарбай Сооронбай уулу.

КЫЗ УЗАТКАНДАГЫ КӨРҮШҮҮ*

Куш салган жериң өлөң саз,
Кушуңдун жеми өрдөк, каз.
Куш салган жериң булаң саз,
Кушуңдун жеми турна, каз.
Көл айлантып куш салган,

Көзөнөк тапан каз алган.
Жар айлантып куш салган,
Жаргак тапан каз алган.
Ак боз ат минген жаанга,
Ак шумкар салган таанга.
Көк боз ат минген жаанга,
Көк шумкар салган таанга.
Кулпу бир кийген боюңуз,
Куттуу бир болсун тоюңуз.
Куп байбиче болуңуз.
Пашайы кийген боюңуз,
Маараке болсун тоюңуз.
Баш байбиче болуңуз.
Айланайын ардагым,
Букарга буудай бышыптыр,
Буудайга турна түшүптүр,
Турна моюн жаным кыз,
Энди тоюң түшүптүр.
Коконго коон бышыптыр,
Коонго турна түшүптүр.
Турна моюн, жаным кыз,
Эми тоюң түшүптүр.
Калайлуу чөөгүн туткасы,
Кагылайын, жаным кыз.
Келин алып, кыз берген,
Калайыктын нускасы.
Үй тиреген шырғыйдай,
Кагылайын, жаным кыз,
Үч түлөгөн кыргыйдай.
Төр тиреген шырғыйдай,
Адырга чыккан кубайдай,
Айланайын, жаным кыз,
Арка бир чачың кумайдай,

Желеден бөлгөн сувайдай.
Кагылайын, жаным кыз,
Желке чачың кумайдай.
Шаркырап аккан булагым,
Шарактап ойноо ынагым.
Ынагымдан айрылткан,
Күйөө бала чырагым.
Айткан Кадыча Бекеева.

ЖЕҢЕСИНИН КӨРҮШКӨНҮ

Белеске чыккан кайыңдай,
Жаным кыз, бектердин кызы айымдай.
Капталга чыккан кайыңдай,
Жаным кыз, кандардын кызы айымдай.
Гүлдүрөк жүргөн кайнатаң,
Жаным кыз, күңкүгөн байлар өз атаң.
Шалдырак жүргөн кайнатаң,
Жаным кыз, шаңкыган байлар өз атаң.
Алтындан комуз ыргап өт,
Жаным кыз, алганың менен жыргап өт.
Күмүштөн комуз ыргап өт,
Жаным кыз, күйөөң менен жыргап өт.
Кайнатаңын эшиги,
Чаап койгон тактадай.
Өз атаңдын эшиги,
Сабап койгон пахтадай.
Ак учук бердим, саптап ал,
Кудагый, ак шумкар бердим, таптап ал.
Көк учук бердим, саптап ал,
Кудагый, көк шумкар бердим таптап ал.
Айткан Абдылдаева Марпия.

КЫЗ МЕНЕН КӨРҮШҮҮ*

Агасынын үч түлөгөн кыргыйы,

Жеңесинин үй тиреген шырыгы.
Жеңесинин желбов,
Агасынын белбов.
Агасынын жүк үстүндө айнеги,
Жеңесинин сүт үстүндө каймагы.
Агасынын ал мончок,
Жеңесинин жел мончок.

КЫЗГА АКЫЛ АЙТЫП КӨРҮШҮҮ

Бет эшиги каалга,
Бекинип уктап калба.
Кан эшиги каалга,
Капыстан уктап калба.
Басмайылың быш кылып,
Бардув жерге туш кылып,
Толононун ток бутак,
Тойруп алып отко жак.
Кудагый, биздин кызды жакшы бак.
Карагайдын как бутак,
Кайрып арып отко жак,
Кудагый, биздин кызды жакшы бак.

Айтуучу Айылчиева Т., 60 жашта

Чаткал району, Чандалаш с/с, Калинин колхозунан, 1981-жыл.

КЫЗ МЕНЕН ЖЕҢЕСИНИН КӨРҮШКӨНҮ

Кутуну кийген боюңуз,
Пашайы кийген боюңуз,
Марек болсун тоюңуз.
Сагызган сайга конуптур,
Сан жакшылар биригип,
Сени бермек болуптур.
Көгүчкөн көлгө конуптур,
Көп жакшылар биригип,
Сени бермек болуптур.

Олоңдой кара чачыңа,
Оролсун давлет башыңа.
Чылбырдай кара чачыңа,
Чырмалсын давлет башыңа.
Байпар бир маасы кийип жүр,
Байбичелик сүрүп жүр.
Кепич бир маасы кийип жүр,
Келинчилик сүрүп жүр.
Сай жагалай от жакса,
Жалп этирбей өчүргүн.
Жаман-жакшы кеп өтсө,
О кыз жан, күлкү менен кечиргин.
Карчыга деген жакшы куш,
Канатынан сылап өт.
Кайната деген жакшы мүлк,
Акырын басып сыйлап өт.
Турумтай деген жакшы куш,
Тумшугунан сылап өт.
Кайнене деген жакшы мүлк,
Акырын сүйлөп сыйлап өт.
Куюшканың куймалап,
Курдашың таап бергенбиз.
Темиңиңи термелеп,
Теңдешиң таап бергенбиз.
Темингиң колдун салаасы,
Теңтушуң байдын баласы.
Куюшкан колдун салаасы,
Курдашың байдын баласы.

ЭЖЕСИНИН КӨРҮШКӨНҮ

Алтындан жүгөн шалдыркан кашка,
Атабыз бирге айлыбыз башка.
Күмүштөн жүгөн шалдыркан кашка,
Энебиз бирге, элибиз башка.

Белдемчи деген берен тон,
Бел колтукка жарашар.
Тубулбай калсын кыз бала,
Бөлөк журтка жараша.
Каргыма деген кара тон,
Кайкы бир белге жарашар,
Тубулбай калсын кыз бала,
Башка журтка жарашат.

ЭНЕСИНИН КӨРҮШКӨНҮ

Жүк астында шиберим,
Жүккө жапкан килемим.
Жүк үстүндө айнегим,
Сүт үстүндө каймагым.
Оромолув товгум,
Ойноп койсо зоогум.
Каркыралуу товгум,
Карап койсо зовгум.
Төшөгүм салып таптаган,
Ийнеми алып саптаган,
Жума күнү төрөгөм,
Жан балам жубалайга бөлөгөм.
Бейшемби күнү төрөгөм,
Парчаларга бөлөгөм.
Козудай кылып торолтком,
Колуңа чачың оролтком.
Маралдай кылып торолтком,
Башыңа чачың оролтком.
Күндө чачың тарагам,
Күзгүдөн бетиң карагам.
Айда чачың тарагам,
Айнектен бетиң карагам.
Ак жибек учук сүйрөткөм,
Акылың артык үйрөткөм.

Көк жибек учук сүйрөткөм,
Көңүлүң артык үйрөткөм.

Айткан Айылчиева Т. Чаткалдан, 1981-жыл.

КЫЗДЫ СООРОТУУ ЫРЫ

Үпү-үпү дешеди,
Үпү жибек эшеди.
Үпү кыздын күйөвү,
Чий түбүнөн тешеди.
Айланайын, аппагым,
Чаңдуу жерге жатпагын.
Кайненеңди тартпагын,
Кайненеңди сен тартсаң,
Кар болосуң, аппагым.

Айткан Айылчиева Т. Чаткалдан, 1981-жыл.

ЖЕҢЕСИНИН КОШОГУ*

(Кыз узатуу)

Аркардан келген алты орус,
Алты старчын бир болуш.
Атакеңдин тапкан жай конуш,
Жай конушка конуп ал,
Жайдары келин болуп ал.
Желкеден келген жети орус,
Жети старчын бир болуш,
Энекең тапкан жай конуш,
Жай конушка конуп ал,
Жайдары келин болуп ал.
Сары атка тумар тагып ал,
Кудагый, салкын жерге багып ал.
Салкын жерге бакпасаң,
Санатылуу малың ал.
Көк атка тумар тагып ал,
Кудагый, көлөкө жерге багып ал.

Көлөкө жерге бакпасаң,
Көпкө түшүп малың ал.
Көгөргөн тоонун чокусу,
Көккө бир жакын көрүнөт,
Жат элге кетип барам деп,
Канышым, көңүлүң жаман бөлүнөт.
Агарган тоонун чокусу,
Асманга жакын көрүнөт,
Алыска кетип барам деп,
Акылы жаман бөлүнөт.
Чөөттө суунун тунугу,
Кашыкта суунун тунугу,
Кайнатаң журттун улугу.
Кызыл кован чакта бар,
Кыз алышып, кыз бермек,
Казак, кыргыз наркта бар.

Акбермет Каракол кызынан 1923-жыл, 4-июль.

Таластан. Жыйнаган К. Мифтаков.

КЫЗ БЕРГЕНДЕГИ КОШОКТОР*

Кыздын калың каадасын бүтүрүп, кошокчулар да кошогун аяктаган кезде бир жеңеси жеңкетайга таарынып калып кошкон жери:

Аркадан алты орус,
Алты старчын, бир болуш,
Атакең тапкан кең конуш,
Кең конушка конуп ал,
Калтар ичик жамынып,
Кебелбей келин болуп ал.
Жергейден келген жети орус,
Жети старчын, бир болуш,
Жериңе кеттиң конуп ал,
Жакшы келин болуп ал.
Желе тартып кербедик,

Ышкырып жылкы айдаган,
Жылкылуу байга бербедик,
Жылкысы эмес ташы жок,
Жылуу аяк ашы жок,
Жайдарым кетип баратат,
Жүрөр бекен карды ток?
Көгөн тартып кербедик,
Койлуу байга бербедик,
Кою эмес түгү жок,
Көп санаттын бири жок.
Анда кыз алган жактан бир келин:
Тегерете карасам,
Тегиричтин боосу жок,
Теги жок жерден кыз алып,
Атаны кокуй дүйнө бок,
Көп санатты кылат деп,
Жүрүүчү элем көңүл ток.
Кыдырата карасам,
Кылдыреги көрүнбөйт,
Калың алып, малын жеп,
Уялбастан өзүм дейт.
Жабык башын бербептир,
Желбоо жибин тербептир,
Куда болбой куурап кал,
Мурдатан неге көрбөптүр.

КЫЗ УЗАТКАНДАГЫ КОШОК*

(Жеңелердин кошогу)

А тоонун башы көбүргөн,
Бу тоонун башы көбүргөн,
Бийкеч жан!
Ата-энеден бөлүнгөн.
Тескейден аккан булак бар,
Бийкеч жан!

Теңтушуң менен ынак бол.
Күңгөйдөн аккан булак бар,
Бийкеч жан, Күйөөң менен ынак бол!

Талас, Каракол, Вирман уулунан, 1923-жыл, 2-июль.

ЖЕҢЕНИН КОШОГУ*

Алтындан така кактырган,
Жоргомун камчысы элең, сулуум.
Алтын эшик коргондун,
Тамчысы элең, сулуум.
Күмүштөн така кактырган,
Жоргомдун камчысы элең, сулуум.
Күмүш эшик коргондун,
Тамчысы элең, сулуум.
Алтындан соккон такта бол,
Ай көрүнгүс пахта бол.
Күмүштөн соккон такта бол,
Күн көрүнгүс пахта бол.

Айткан Айшакан Момотова.

ЭНЕСИНИН КОШКОНУ*

Босогого түлкү илгемин,
Бозоргонум билгемин.
Керегеге түлкү илгемин,
Кейигеним билгеним.
Сүт үстүндө каймагым,
Жүк үстүндө айнегим.
Кудагый, күмүштөн сөйкө тагып ал,
Күн тийгизбей багып ал.
Алтындан сөйкө тагып ал,
Ай тийгизбей багып ал.
Ак талдан болсун өргөөңүз,
Акылман болсун күйөөңүз.
Башавиктин заманы ай,

Кудамдын жогу жаман ай.
Желбир, желбир от күйсө,
Этегиң менен өчүргүн.
Жаман-жакшы кеп уксаң,
Көңүлүң менен кечиргин.
Алтындан бакан сайганбыз,
Алтындан тонду жапканбыз.
Күмүштөн бакан сайганбыз,
Күлдүү тонду жапканбыз.
Ай тийген тоонун сеңири,
Алтындуу тондун өңүрү.
Күн тийген тоонун сеңири,
Күмүштүү тондун өңүрү.
Кара суунун кемери,
Кайнатаң калктын чебери.
Калың элге жайылган,
Кайнатаңдын өнөрү.

Айганбүбү Ногой кызы (60 жашта)

1923-ж. 3-июль. Талас, Орто Кошой Жанузактан жазылып алынган.

* * *

Бедерлүү кумган туткасы,
Бекке кызын бермекке,
Бек атаңдын нускасы.
Калайлуу кумган туткасы,
Канга бир кызын бермекке,
Кан атаңдын нускасы.
Чырагым үй тиреген шырғыйдай,
Чырагым үндөккө келген кыргыйдай.
Көл тиреген шырғыйдай,
Үндөккө келген кыргыйдай.
Жакшы болсо алганың,
Алтындан чачпак тагат го,
Алганың жакшы кез болсо,

Ай тийгизбей багат го.
Айда акылды айтат го,
Күйөөң жакшы жолукса,
Күмүштөн чачпак тагат го,
Күн тийгизбей багат го.
Күйөөң жакшы да болсо,
Күндө акылды айтат го.
Алганың жаман да болсо,
Алтындуу чачпак чаң болор,
Айда акылың маң болор.
Күмүштөн чачпак чаң болор,
Күйөөң жаман да болсо,
Күндө акылың маң болор.
Чырагым ак эрмендин куундай,
Ак сайдын тунук суундай.
Көк эрмендин куундай,
Көк сайдын тунук суундай.
Кепич бир маазы кийип өт,
Жаман болсо мейли го,
Келинчилик сүрүп өт.
Байпак бир маазы кийип өт,
Байбичелик сүрүп өт.

*Акшербет бек кызынан, 1923-жыл, 3-июнда,
Орто-Кошой Жанузактан.*

КЫЗЫН УЗАТЫП ЖАТКАН ЭНЕСИНИН КОШТОШУУСУ*

Жүк бурчунда айнегим,
Сүт үстүндө каймагым,
Жылкы ичинде чубагым,
Чубарга таккан тумарым,
Үй тиреген шырмыйдай,
Үч түлөгөн кыргыйдай
Сураган келсе эки бер,
Суусаган келсе жеке бер,

Асты эле кылба текебер.
Көрүнгөн буюм сурайт деп,
Көтөрүп чаппа сандыкты,
Көп кылбагын тардыкты,
Ошондо көп тартасың зарлыкты.
Бейлай ботом, сейлай ботом,
Ургаачынын бейли жетер башына ботом,
Келеңгир чачпак кең ташта, балам,
Кеч жорго минип көч башта, балам!
Субагай чачпак суй ташта, балам,
Сур жорго минип көч башта, балам!
Саралма тоонун ташы бол, балам,
Сан келиндин башы бол, балам!
Оролмо тоонун ташы бол, балам,
Он келиндин башы бол, балам!
Башайынын түрү бол, балам,
Байбиченин бири бол, балам!
Кыштоонун башы кызыл таш,
Кыйма көкүл узун чач,
Кыйланы көтөр башың жаш.
Жайлоонун башы жашыл таш,
Жайма көкүл узун чач,
Далайды көтөр башың жаш!

ЖЕҢЕСИНИН КОШТОШКОНУ

Кыз бийкеч, кой ичинде серке элең,
Ардактап баккан эрке элең,
Эркеңди жолго таштагын,
Бөлөк кыял баштагын.
Бетеге жерге конбогун,
Бейсалт элче болбогун,
Тулаңдуу жерге конбогун,
Жоруксуз элче болбогун.
Түндүк бою от жакса,

Түтүн кылбай өчүрчү,
Жаман-жакшы кеп уксаң,
Күлкүң менен кечирчи.

Боз торгой элең агаңа,
Боорукер элең жеңеңе,
Кас торгой элең агаңа,
Кайрыкер элең жеңеңе!
Кас торгой кетти жерине,
Кайрыкер кетти элине.
Туурда турун жем жеген,
Турумтай сындуу куш кайда?
Тушта туруп сүр берген,
Ынагым сендей кыз кайда?
Капшытта туруп жем жеген,
Карчыга сындуу куш кайда?
Капшытта туруп сүр берген,
Ынагым сендей кыз кайда?
Ак куржундун кулпу элең,
Ашкере жыйган мүлк элең.
Кок куржундун кулпу элең,
Көрүнөө жыйган мүлк элең.
Кайын энең деген бирөө бар,
Кабактап жүргөн күйөө бар.
Абысын деген бирөө бар,
Амалдап айтат сөзүңдү,
Азапка салат өзүңдү.
Можудан казан астырат,
Момунсунган абысын,
Акылыңдан шаштырат.
Кайната деген бирөө бар,
Карыганча сыйлап өт,
Сыйлаганың билбесе,
Кудайыңа ыйлап өт!

Кыяны кыялай баскан көч элек,
Кыз экөөбүз өч элек,
Өч да болсок ыйлайлык,
Кайын ага көөнүн сыйлайлык —
деп коштошкон.

КЫЗ УЗАТАРДАГЫ КОШОК*

(Жеңесинин коштошкону)

А тоонун башы көбүргөн,
Бу тоонун башы көбүргөн,
Бийкеч жан, ата-энеден бөлүнгөн.
Тескейден аккан булак бар,
Бийкеч жан, теңтушуң менен ынак бол.
Күңгөйдөн аккан булак бар,
Бийкеч жан, күйөөң менен ынак бол.

Ак калпакчан көрүнсө,
Акем келет дебей жүр.
Акең келсе басып чык,
Акырын эшик ачып чык.
Ак элечек көрүнсө,
Апам келет дебей жүр.
Апаң келсе басып чык,
Акырын эшик ачып чык.

ЭНЕСИНИН КОШОГУ

Босогого түлкү илгеним,
Бозоргонум билгеним.
Керегеге түлкү илгеним,
Кейигеним билгеним.
Сүт үстүндө каймагым,
Жүк үстүндө айнегим.
Кудагый, күмүштөн сөйкө тагып ал,
Күн тийгизбей багып ал,
Алтындан сөйкө тагып ал,
Ай тийгизбей багып ал.

Ак талдан болсун өргөөңүз,
Акылман болсун күйөөңүз.
Желбир-желбир от күйөт,
Этегиң менен өчүргүн.
Жаман, жакшы кеп уксаң,
Көңүлүң менен кечиргин.
Алтындан бакан сайганбыз,
Алтындан тонду жапканбыз.
Күмүштөн бакан сайганбыз,
Гүлдүү тонду жапканбыз.
Ай тийген тоонун сеңири,
Алтындуу тондун өңүрү.
Күн тийген тоонун сеңири,
Күмүштүү тондун өңүрү.
Кара суунун кемери,
Кайнатаң калктын чебери.
Калың элге жайылган,
Кайнатаңдын өнөрү.

Айткан Татыбеков 1941-жыл, 5-апрель.

КЫЗДЫН ЖЕҢЕСИНИН КАЙНАТАСЫН КОРДОП КОШКОН КОШОГУ*

Торпок бир сойду тоюңа,
Дованы калды элине.
Торуңкайын катып алды койнуна.
Улак бир сойду тоюңа,
Убал болду элиңе.
Биздин келген кудабыз,
Белеске атын байласын,
Берген малын санасын,
Анан бир зэрда өткөрсүн.
Биздин бир келген кудабыз,
Капталга атын байласын.

Кармаган малын санасын.
Анан бир гэбин (зэрда) өткөрсүн.
Жаным секет кыз бала,
Кайнатаңы мен айтсаң,
Торуңкайын катып алды койнуна.
Улак сойду тоюңа,
Жаным секет кыз бала,
Убалы болду элиңе.

Айткан Ажар Тойчубекова

ЖЕҢЕНИН КОШОГУ

Шаркырап аккан булагым,
Шарактан ойнор ынагым.
Күркүрөп аккан булагым,
Күрөшүп ойнор ынагым.

Боз кайыш сиздин жылооңуз,
Боз бала сиздин күйөөңүз.
Боз кайыш жүрүп ий болор,
Боз бала жүрүп бий болор.

Кырды кырдай жүгүргөн,
Кызыл кийик лэлэси.
Кыңга салган булаттай,
Кыз бирөөнүн бүлөсү.

Жарда жарда жүгүргөн,
Жашыл кийик лэлэси.
Жанга салган болоттой,
Кыз бирөөнүн бүлөсү.

Айткан Абдукадырова Үрү.

КӨҢҮЛ ЖУБАТУУ*

(Жеңелери көрүшкөндө)

А тоонун башы көбүргөн,
Бу тоонун башы көбүргөн,
Бийкеч жан, ата-энеден бөлүнгөн.

Тескейден аккан булак бар,
Бийкеч жан,
    Теңтушуң менен ынак бол.
Күңгөйдөн аккан булак бар,
Бийкеч жан.
Күйөөң менен ынак бол.

*Каракол, Бирман уулунан, Талас,
1923-жыл 2-июль.*

* * *

Ак калпакчан көрүнсө,
Акем келет дебей жүр.
Акең келсе басып чык,
Акырын эшик ачып чык.
Ак элечек көрүнсө,
Апам келет дебей жүр.
Апаң келсе басып чык,
Акырын эшик ачып чык.

*Малабек Агыбай уулунан,
1923-жыл, 2-июль.*

КЫЗГА КӨРҮШҮҮ КОШОГУ*

Бедерлүү кумган туткасы,
Бекке бир кызын бергени,
Бек атаңдын нускасы.
Калайлуу кумган туткасы,
Канга бир кызын бермекке,
Кан атаңдын нускасы.
Чырагым үй тиреген шырғыйдай,
Чырагым үндөөгө келген кыргыйдай.

Көк тиреген шырғыйдай,
Үндөккө келген кыргыйдай.
Алганың жакшы бир болсо,
Алтындан чачпак тагат го,
Алганың жакшы кез болсо,
Ай тийгизбей багат го.
Айда акылды айтат го,
Күйөөң жакшы бир болсо,
Күмүштөн чачпак тагат го,
Күн тийгизбей багат го.
Күйөөң жакшы бир болсо,
Күндө акылды айтат го.
Алганың жаман бир болсо,
Алтындуу чачпак чаң болор,
Айда акылың маң болор.
Күмүштөн чачпак чаң болор,
Күйөөң жаман бир болсо,
Күндө акылың маң болор.

ЭНЕНИН КОШОГУ*

Эртең менен эл көчөт,
Эшик боону ким чечет.
Саар менен эл көчөт,
Сандык боону ким чечет?

Бетиңе бермет бастырдым,
Бек уулуга тапшырдым.
Камчыңа калай бастырдым,
Кан уулуна тапшырдым.

Сүт үстүндө каймагым,
Жүк үстүндө айнегим.
Көкүлгө тумар таккамын,
Көлөкө жерге баккамын.

Көкүлгө тумар тагып ал,
Көлөкө жерге багып ал.

Саамайга тумар такканым,
Салкын жерге бакканым.
Саамайга тумар тагып ал,
Салкын жерге багып ал.

Айткан Абдукадырова Үрү.

КЫЗДЫН КАЙНАТАСЫНЫН САРАҢДЫГЫНА КАРАТА АЙТЫМ*

Кайнатаң бербей койду кара атты,
Кайнатаң берсе кара атты,
Өз атаң жыртпайт беле манатты,
Кылбайт беле санатты.

Өркөчү бийик нарды,
Өргө тартсам желген жок.
Өлөрман экен кайнатаң,
Өргөө жабар берген жок.

Кызыл өркөч нарды,
Өргө тартсам желген жок.
Кызык экен кайнатаң,
Кыз ойнотор берген жок.

Айтуучу Айылчиева Т.

Чаткалдан, 1981-жыл.

ЫРЫМ ТИЛЕК ЫРЛАРЫ*

Сөз касиеттери кандайдыр бир сырткы касиеттүү күчтөргө таасир этип, натыйжа берет деген чын бүтүүчүлүк менен түрдүү ырымдарды, каалоо-тилектерди сөз күчүнө салып уйкашуу айткан көркөм сөз тизмектери «Ырым-тилек» ырлары деп аталат. Кыргыздардын «ырым-тилек» ырларынын чыгыш себебин тээ алгачкы мифтик түшүнүгү, дүйнөнү таануудагы наристе элестетүүсү жана сөз касиетине чын бүтүрүүчүлүктөн болгон деп айтууга болот.

* Кызыл-Суулук кыргыздардын оозеки чыгармачылыгынан.

«Ырым-тилек» ырлары кыргыз адабиятынын баштапкы түрүнө кирет. Кыргыздар ырым иштегенде, аны курулай эле иштебей, сөз касиети менен сыйкырдуу күчтөргө айтып, жалбарып, тилек иштеген. Ал сөздөр жөнөкөй аткарылбай көркөм адабиятка көтөрүлүп ыр түрүндө болгон. Ошону менен «ырым-тилек» ырлары жаралган.

Шарттуу түрдө «ырым-тилек» ырлары деп айтып отурган бул түргө ырым иштегенде айтыла турган ырлар, тилек тилегенде (мисалы, жаан тилөө) айтыла турган ырлар, ак баталар, каргыштар жана анттар кирет. Бул ырлардын бардыгы кыргыздардын сөз касиетинин кандайдыр бир натыйжа чыгат деген ишениминен улам жаралып жаткан адабият болгондуктан, буларды бир топко ыйгарып атын «Ырым-тилек ырлары» деп атап отурабыз.

Төмөндө ырлардын ар бири менен айрым-айрым таанышып көрөлү:

ТӨЛГӨ ЫРЫ

Төлгө салуу кыргыздарда эски ырымдардан болуп келген. Ал төлгөнү чечмелөө жөн эле сөздөрдөн болбой, ыр менен болгон. Төлгөнүн оң түшүшүн тилеген сөздөр да ыр менен айтылган. Ошондуктан, кыргыз адабиятында төлгө ырлары жаралган.

Төлгө ыры төлгөчүлөрдүн чыгармачылык жөндөмүнө жараша түрдүүчө айтылат. Биз төмөндө кыска бир түрүн үлгү катары көрсөтөбүз.

Байгамбардын бал төлгө,
Таштанбектин таш төлгө,
Азиреттин алп төлгө,
Жолдо жолоочуну,
Баскан-турганды көрбөй түш,
Калп айтпа, жакшы түш,
Бешенеси беш түш,
Оң колума ооп түш,
Он эки таш атып түш.

Жаңы кийим кийгендеги ырым — жаңы кийим кийгизгенде баланын өмүрү кийиминен узак болуусун тилеген ырым колдонулуп, ошого жараша ырым ыры айтылган. Ал ырым ырынын кыска түрү төмөнкүдөй айтылган.

Итке жабуу, битке жабуу,
Кийимиң күзгө жетсин,

Өмүрүң жүзгө жетсин!

Сагызган сайрагандагы ырым ыры — кыргыздардын түшүнүгүндө сагызган кабарчы катары каралат. Ал сайраганда кандайдыр бир кабарды айтып турат экен. Ал кабарды уккан адам оң жорушу, сагызгандын ак сайрап (жакшылыктуу кабар айтып) турушун тилеген. Ал тилеги ырым ыр түрүндө айтылып келген. Мисалга кыска бир нускасын көрүп багалы.

Ак сайра, сагызганым ак сайра,
Ак сайрасаң,
Өзүңдөй өпкө берем,
Башыңдай май берем.
Ак сайрабасаң,
Өзүңө ок берем,
Оозуңа бок беремин.
Ак сайрасаң,
Оозуңа майлуу бок,
Кара сайрасаң,
Бооруңа темир ок!

Уктаардагы ырым ыры — кыргыздардын мифтик түшүнүгү боюнча жараткан инсанатты уктатканда анын жаны денеден чыгып алыстарда жүрөт. Ал түш катары уктап жаткан адамга көрүнөт деп түшүнүлгөн. Уйкудан адам кобунун (ойгонуунун) тилектерин тилеген ырымдар жана ырлар пайда болгон. «Уктаардагы ырым ыры» мындайча түрдө айтылган:

Жаттым жараткан,
Коборгойсуң эсен-аман,
Бейиштин түбүндө бир түп дарак,
Жалбырагы гүлдүү барак,
Аны жети жолу окуп жаттым,
Менден тозок оту ыраак.
Жаттым аманат,
Коборомун саламат!

Улуу суу кечкендеги ырым ыры — суудан кечерде суу ээсине жалбарып, ага атап ырым кылып койсо, суудан аман-эсен өтөт деген ишеним болгон. Суу

ээсине жалбарынган ырым көркөм адабиятка көтөрүлүп ыр түрүндө айтылган. Анын кыска түрү мындай айтылат:

Агыны катуу дайрадан,
Жараткан өзүң колдоорсуң,
Суу кечкенде жетелеп,
Илияс пирим жолдошум.
Шашылбай солгун кечиргин,
Шайтанга наалат, жоголсун,
Жаа, пирлерим шар суудан,
Чымын жанды колдогун!

Жаан тилөө ырым ыры — жаан тилөө кыргыздардын мифтик түшүнүгү боюнча чыккан ырымдык көркөм адабияты болуп, жаратылыштагы кубулуштардын ээсине, атап айтканда «Көк теңирге» жалынып ырым жасап, ыр айткан.

Кыргыздар жаан жааса жакшылыктын жышааны деп эсептейт. Жаан жаратылышты жаңыртат, жаңы өмүр берет. «Жаан менен жер көгөрөт» — деген таанымда бөлгөн. Ошого, жаандын жаап турушун тилеген, күсөгөн, жаанды күткөн ырым ырлары көптөн жаралган. Алардын ичинен төмөнкүлөрү менен таанышып көрөлү.

«Жайы таш» ырым ыры — «жайы таш» кыргыздардын эң эрте, мифтик наристе элестетүүсүндө пайда болгон түшүнүгү болуп, жаан жаабай кургакчылык болгондо «жаан жаадыруу» ырымы катары колдонулган.

«Жайы ташты» кыргыздар уйдун, койдун жумурунан таап, аны жаан жаадыруучу касиеттүү сөздөр менен дубалап алган. Жайы ташты сууга салып «Көк теңирден» жаан тилеп жалбарган. Ал жалбарганы сөздөрдү кастеттүүлөгөн. Сөз тизмектерин тетири жайгаштырган. Ырым ыры болгон. Ал «Жайы таш ырым ыры» төмөнкүдөй айтылган:

Кара каным, Султаны аккуу,
Кадуу менен туман абыраган ашкан.
Каранаттык боз булутту,
Теңирим сенден тиледим,
Аппак булут, бери кел, тез кел!
Булутум жетип кел!

Аа, аа, аракетин арайын,
Сиздин макинин быйнабайын,
Каннын журтуш.
Нийсаран, мисаран, тарамун,
Тарнашып, жалылен, шаман мосом,
Якут, алдо акбар!

(«Кыргыз оозеки чыгармалар тарыхы очерки» аттуу китептен алынды.)

Жаан тилөө ырымы — ар кайсы мезгил оошкондо биринчи жаанды кыргыздар тозушуп, жаан жааганда төмөнкү тилек ырын айтышып алкаган.

Күн жаа, күн жаа,
Күндөн-күндөн көп
Карагай башын кайра Жаа,
Арча шагын айра жаа,
Чекенде башын черте жаа,
Чийдин башын ийип жаа,
Төө куйрукка уюп жаа,
Жер жаанга сыйып жаа,
Төгүп, төгүп куюп жаа,
Ашкана толгон ак болсун,
Малга жыргал бак болсун!
Береке нуру чачылсын,
Бейли элдин ачылсын!
Малдын, жандын ырысы,
Жаан жаап турушу,
Көксөп жүргөн элдердин,
Жамгыр болот ырысы!

Дамбыр таш ырым ыры — «Дамбыр таш ырым ыры» көктөмдө биринчи жолу күн күркүрөгөндө айтыла турган ырым ыры болуп эсептелет. Кыргыздардын мифтик түшүнүгүндө күндүн күркүрөшү асмандагы перилердин аракетинен болот имиш. Алгач күн күркүрөгөндө кубанычтуу тосуп алып, андан жаан-чачын тилөө ырымы ошол түшүнүктөн улам калыптанган түрү бар. Көктөмдө күн алгач күркүрөгөндө челекти көтөрүп даңгыратып урганча үй тегеретип «дамбыр таш»

ырын айтып ырым жасашкан. Ал «дамбыр таш» ырынын кыскача түрү төмөнкүдөй айтылат.

Дамбыр, дамбыр, дамбыр таш,
Дамбыр аткан кызыл таш.
Жамгыр жаады күркүрөп,
Челек тулга калдыр таш,
Күн күркүрөп көп жаа,
Жер жарылып чөп чык,
Желин айрылып сүт чык.
Чебичегим челеңдеп,
Челек, челек сүт бер,
Тоо жарылып от чук,
Токтучагым тороңдоп,
Торочо¹², торочо сүт бер.
Байчечекей баш баксын,
Арык-торук, кой, козу,
Көккө тоюп жан баксын.
Жыл жадырап эртелеп,
Келишинен кайтпасын!

ЫРЫМ-ЖЫРЫМ, КААДА-САЛТТАР

Кыргыз улуту өз тарыхында окшобогон бир нече динге ишенип келген. Азыр ислам динине ишенет. Элибизде ошол диндердин түрдүүчө таасирлери азырга чейин сакталып келүүдө, ал тургай кээ бирлери замандардын өтүшү боюнча улуттук каада-салтка айланып кеткен. Төмөндө ошол ырым-жырымдардын бир нечесин алымдын жетишинче тааныштырам.

Бөрүгө катыштуу ырымдар — эрте замандарда кыргыздар бөрүнү тотем кылып келгендиктен, азырга чейин ымыркай балдарды бөрүнүн баш терисинен айландыра кесилип алынган теринин оозунан өткөрөт. Бешигинин башына бөрүнүн чүкөсүн асып коет, кээ бир кишилер бөрүнүн чүкөсүн колтугуна кадап алышат.

Отко катыштуу ырымдар — отту ыйыктап, аны улуу нерсе деп карагандыктан, отту тегеренбейт, отко түкүрбөйт, күлгө сийбейт, коломтону аттабайт. Арчанын бүчүрү менен бешикти аластайт. Нооруз майрамында бардык киши аласталат. Күн баткан соң от бербейт. От бербеген бул ишти азыркы жаштар билбей калды. Ошого муну жана ак чыгарбастыкты айта кетейин.

Илгери азыркыдай ширеңке болбогондуктан, кыргыздар шилбинин кабыгынан куу жасап, оттук таш аркылуу от жагып келишкен. Алар жатаарда жана күндүз оттун чогуу күл менен калың көөмп коюшат. Мындай кылганда чок өчпөй узак сакталат, кайсы кезде от жагууга туура келсе, ошол тиги чок аркылуу от тамызып алышат. Мына ушундай сарамжал кылалбаган кээ бир үйлөр башка үйлөрдөн чок алып чыгып, от жагат. Мына ушундай абал күн баткандан кийинки мезгилге туура келип калса, кээ бир кишилер от бербей коет. Ал эми күн баткандан кийин ак чыгарбайт дегенибиз, кээ бир сарамжалы жок үйлөр айранын такыр ичип алып, уюткусу калбай калат. Мына ушул абалда да күн баткан соң башка кээ бир үйлөр уюткулук айран бербей коет.

Конок күтүү — кыргыз эли байыртан бери эле меймандос, кең дасторкондуу эл болуп, мейли балайы конок болсун, мейли кудайы конок болсун келген конокко бар малын союп, алынын жетишинче сыйлап, ат ылоосуна жем-чөптү берип жакшы узатат. Алдын калыңдап, жылуу жаап, жакшы жаткырат. Жолоочулап келе жаткан бейтааныш киши болсо да жакшы сыйлап кондурут. Эгер өзүндө малы же эт-ашы болбосо, элден карыз алып болсо да мал союп кондурут. Конокту кондурбай кууш, кондурса да жайсыз кондуруш сыяктуу жоруктар катуу айыпталып, башкалар жагынан сынга алынып, айыңдалат, атүгүл айып төлөтөт. Келген конок бара турган жерин билбесе, киши кошуп, белгилүү жерге чейин жеткирилип коюлат. Кыскасы коноктон эч нерсесин аябайт. Ошондуктан элибизде:

«Коноктуу үйдө кут бар,
Колоңсолуу кишиде жыт бар».

«Үйгө киргенче конок уялат,
Үйгө кирген соң үй ээси уялат».

деген сыяктуу макал-лакаптар бар. Илгери Какшаал өрөөнүнүн көкүрөк жагында жашаган Токсоба деген кишинин үйүнө жазгы үзүмчүлүк маалында бир

нече конок келиптир. Мал арык болуп, союуга жарабагандыктан, Токсоба келген конокторго өзүнүн түлөккө (түлөө) байлап жаткан атын союп берген экен. Мындай мисалдар четтен чыгат.

Конокко кондурган киши келген коноктордун ат уулоосунан тартып ээр-токумуна чейинки мүлктөрүнүн амандыгына кепилдик кылат. Жоголсо, житсе төлөп берет. Башкалардан угушумча: Улуу-Чат, Кызыл-Ойдон Төрөбек деген киши Жоюлган-Сууга барып консо камчысы жоголуп кетиптир. Үй ээси андан: «деги камчыңыз бар беле?» деп сураганда, Төрөбек «камчымды Баяман уста өргөн эле, Майтарам уста үч жеринен мыктаган эле, ал камчыны колума алганда бүткүл элим бир тарапка ыктаган эле» деп жооп берген экен. Ошону менен үй ээси камчы жоголгон иш үчүн тогуздап айып төлөгөн экен.

Бычак өбөлгөсү — үйгө конгон коноктун бычагы жок болсо, үй ээси бычак берет. Башка чогулуштарда деле кай бир кишинин бычагы жок болсо, үй ээси же башкалар бычагын берип турат, ал киши бычакты иштетип болгон соң бычакты ээсине берээрде бычактын учуна бир кесим эт сайып берет, мына бу «бычактын өбөлгөсү» болот. Бул абал өзүнөн кичүүлөрдүн бычагын иштеткен улууларда болот. Эгер өзүнөн кичүүлөрдүн бычагы жок болуп, эт туураганда карап отуруп калса, улуулар эт тууратыш үчүн бычагын берип турат. Мындай абалда кичүүлөр өзүнөн улууларга «өбөлгө» бербестен, иштеткен бычакты жакшы сүртүп, тазалап туруп, маки бөлсө жаап, бычак болсо сабын ээси жакка, учун өзү жакка каратып туруп эки колдоп туруп берет. Ушул жерде айта кетээрибиз, ар кандай жагдайда бирөөлөр жана бирөөлөргө бычак же ачылуу турган макини сунганда учун өзү жакка каратып, сабын сунат. Мындай кылбаса, урматсыздык болот. Эгер учуна эт илинген болсо, бычакты тик (учун жогору, сабын төмөн) кармап анан берет.

МҮЧӨЛӨРДҮН ИРЕТ ТАРТИБИ

Кыргызда этти конокко туш келди тарта бербейт. Бардык мүчөлөрдүн (жиликтер) аксакал, кара сакалы болот. Бул жагында бардык кыргыздарда негизинен окшош экен, бирок баш менен куйрукта окшобостук бар. Биздин Какшаалда куйрук баардык мүчөлөрдөн улуу болот. Көптөгөн жерлерде баш улуу экен. Менимче, баш бардык мүчөгө кол башчылык кыла турган болгондуктан, анын улуу болушу шексиз жана бир жагынан алганда ар кандай малга бата кылганда башы элди карап турат. Ал эми койго карата айтканда,

башы катуу, майсыз, куйругу майлуу, жумшак болот. Кыргызда «мансап улуу эмес, жаш улуу» деген макал бар. Ошондуктан ар кандай соорунда аксакал, улуу кишилер урматталат. Ушуга карай улуу кишилердин жешине оңтойлуулап, куйрук биринчи орунга өтүп калса керек. Төмөндө мүчөлөрдүн ирет тартибин ушул негизинде иш алып бара турган жерлердики боюнча тиздим.

Койдун мүчөлөрү — куйрук, жамбаш, карчыга, баш, кашка жилик, жото жилик (кээ жерлерде чүкөлүү жилик делет), далы, кар жилик.

Эчкинин мүчөлөрү — эчкиде куйрук май болбогондуктан, аксакалы жамбаштан башталат. Калгандары койдуку менен окшош.

Бодо малдын мүчөлөрү — уча (жылкыга карата), карчыга, жамбаш болуп калган мүчөлөрү койдуку менен окшош болот. Бирок бодо малдын жиликтери ортосунан эки бөлүнгөндүктөн, эки башынын улуу, кичилиги айрылат. Мында жамбаштын калак башы, кашка жиликтин кашка башы, жото жиликтин жоон

башы, кар жиликтин укурук баштары берки баштарынан улуу болот. Бодо малдын ар кайсы (кээ жерлерде «сээр» деп атайт) жылкынын чучугу, карынкартасы, уй-топоздун сары жүрмөсү ак сакал табактарга салынат. Мейли, кайсы эле малдыкы болбосун, күң жилик, далынын кечири, моюн конокко тартылбайт. Моюн эт эки жагы эки башка чыгарылып, конокко тартыла берет. Бул жерде конокко тартылбайт дегенибиз тек гана моюндун сөөгү.

Кыргызда конокко союла турган малдардын да өз алдынча ирети бар. Эң даңазалана турганы — тай союп конок кылуу, козу семиргенде козу союулар өзгөчө оозго алынат. Андан калганы кой союу, табылбаганда эчки союу. Бу жерде айта кетерибиз, конокко союла турган мал бар туруп, арык, карган мал союлуп калса, айып иш деп каралат. Төө канча көп болсо да конокко союлбайт. Ошондуктан «төө көп болуп конокко сойбойт» деген сөз бар. Эрте замандарда сүт бото тай-лак же кысыр эмди тайлактарды конокко сойгондук жөнүндө уламыштар айтылып жүрөт. Көз менен көргөн киши жок.

Эр, аялдар аралаш отурганда куйрукту аялдар алат. Өңчөй аялдар отурганда табакка баш тартылбайт.

Устукан берүү — үй ээси конокту сыйлап, конокту кондурганга окшош эле конок да үй ээсин урматтап, ар кимиси өзүнө тиешелүү мүчөнү алып, жолу менен иреттүү жеп, салт боюнча устукан берет. Андай кылбай, колуна тийген мүчөнү карга, кузгунча а жер, бу жерден тытмалап ит мүлжүгөндөй кылса, же

устукан бербесе, ал да өз ылайыгында айыпталат. Атүгүл ошол алган мүчөсүнүн сөөгү чөнтөгүнө же баштыгына салып коюлат, же канжыгасына бекем байлап коюлат.

Мейли конок конгондо болсун, мейли аш-тойдо болсун учанын устуканы сөзсүз түрдө үй ээсине берилет. Калган мүчөнүн устукандары отурган соорундун ыңгайына карай берилет. Бирок ошондо да негизинен ошол үйдүн кишилерине берилиши керек. Адам көп болгон чоң чогулуштарда башкаларга берилет.

Үй тойлотуу — кыргыздарда жаңыдан үй-жайлуу болгондордун жаңы үйүн тиккенде да өз алдынча арналуу каада-салты болот. Ошол каада-салтты айтуудан мурда кыргыздын негизги турмуш буюму болгон боз үйдү айта кетели. Бул боз үй, ак үй да деп айтылып, мунун негизги материалы жүн менен жыгач болот. Боз үйдүн денеси кереге уук, түндүк жана босогодон курулуп, булардын бардыгы жыгачтан жасалат. Ал чоң-кичинелигине карай «жүз баштуу», «сексен баштуу», «жетимиш баштуу», «алтымыш баштуу» дегенге окшоштор менен аталат. Бул жердеги «баш» дегенибиз керегенин башына каратылып айтылат. Сапатына карай «торкөз», «аракөз», «желкөз» деген айырмаланат. Бул жердеги «торкөз», «аракөз», «желкөз» дегенибиз керегенин көзүн чоң, кичинелигине карата айтылат. «Торкөздө» муштум баткыс «торкөз» демейдеги «торкөз» деп айрылат. Боз үйдүн жабдыктары кереге чалгыч, ууктун боосу, чырмоок чий, жабык баш, үзүк, туурдук, терме-сызма боолор, түндүк жабуу, түндүк жабуунун боолору, босого чалгыч, эшик, чий, эшик түш, желбоо, төтөгө, кырчоо сыяктуулар.

Үйдүн ичи «төр», «улага», «эр жак», «эпчи жак» деп төрт бөлүккө бөлүнөт. «Төргө» ошол үйдүн аксакалдары (конок келгенде коноктор) отурат, жатат. «Эпчи» жакка казан-аяк коюлат, «эр жакка» келин уул жатат, «улагага» ээр токум коюлат.

Жаңыдан үй тиккен киши канча жетик болсо да бир туурдугун же бир канат чийин көөнөдөн септеп коет. Алгач ошол үйгө киргенде жакын кишилерин чакырып, бир мал соет. Башын түндүктөн чыгара ыргытат (бу албетте чийки кезде). Жакын кишилери да мамилесине карай ар түрдүү үй сарамжалдарын алып келишет. Бул «үй тойлотуу» деп аталат.

Салбуурунчулук — мылтык атып, жаа тартыш, ит агытып, куш (бүркүт) салыш, желе коюп, тор жайыш, капкан, тузак коюулардын бардыгы жалпы жонунан «салбуурунчулук» деп аталат. Бирок азыр бул тек гана мылтыкчан аңга чыгуу менен бүркүт салууга эле каратылып калды. Кандай эле болбосун кыргыздар жогорку аргалар менен аңчылык кылуу байыртан бери уланып келе жатат. Бул өнөрлөрдүн да өз ылайыгында каада-салты болот. Маселен: мергенди ээрчип чыккан киши карасанчы деп аталат. Мерген бир кийик атса өзү териси менен төрт сан этин алып, карасанчыга беш сан этин берет. (Кайыптын эти тогуз сан эсептелет). Карасанчы бир эмес, бир нече киши болсо да, ушу тиги беш сан этти тең бөлүп алышат.

Бүркүтчүнүн да жолдошу болот. Аны какмачы деп коет. Анткени ал далдада жаткан андарды үркүтүп,

ачык жерге чыгарып, бүркүттүн алышына оңтойлуу жагдай жаратып берет. Бүркүтчү алдырган аңын бүркүт менен ээси бир үлүш, какмачы бир үлүш кылып бөлүшөт. Кыргыздар бүркүтчүнү «үч ач» деп коет. Анткени, анын өзү, минген аты, салган бүркүтүн айтмакчы.

Мерген, бүркүтчү, капканчылар аңдан кайтып келе жатканда учураган киши аларга «шыралга» деп салам берет. Алар «болсун» деп алик алып, тапкан олжосунан ылайыгынча берип кетет. Ушул кесиптегилер бирге чыккандарга өз жолу менен олжосунан бербесе, же жолдо учурап «шыралга» айткандарга ырым кылбаса, оор алынып, айыңдалат. Ошол үчүн кыргызда:

«Кийик атып эт бербесе, тоодогусу жакшы,

Бээ байлап кымыз бербесе, жоодогусу жакшы» деген сөз бар.

Чылбыр боо — өз ара ат соодасы кылышканда, бүтүшкөн баасынын сыртында жана «чылбыр боо» деп бир нерсе алат. Бул «чылбыр боо» деп аталат. Мындай иш төөгө да айтылат, бирок аны «буйла боо» деп атайт. Алган малы топ бузган жорго, же байгеден калбай жүргөн күлүк болсо, же даңкы чыккан атан төө, буура болсо, мунун «чылбыр-буйла) боосу» жогору болот. Демейдеги ат, төө соодасы болгондо да «чылбыр (буйла) боосу» бир козудан кем болбойт.

Тумшук майлаар — жаңыдан ат, төө, бүркүт, мылтык сыяктууларды сатып алган киши бир малын союп, айыл-ападагы аксакалдарды чакырат. Алар дагы

эт жеп болгон соң «алган малыңан нары тийсин» деген мазмундагы жакшы тилектерин айтып бата беришет. Муну «тумшук майлаар» деп аталат.

Туур жабар — жаңыдан алган бүркүт же кушка карата айтканда, алган киши саткан кишиге келишкен баадан сырт, бир чапан же чапандын кунун берет, бул «туур жабар» делет.

Мылтык жабар — мылтык алган киши да саткан кишиге бир нерсе берет. Бул «мылтык жабар» болот.

Куттуктоо — көп жерге колдонулат. Мамилеси жакшы кишилер жогоруда айтылгандай жаңыдан үй тиксе, там салса, келин алса, бирер маңыздуу буюм сатып алса, бирер кырсыкка жолугуп, андан сак кутулса, оор кесел болуп сакайса... куттуктады деп, мамилесине карата бир нерсе тартуулайт. Жадаганда

майда балдар жаңы кийим кийсе да, кийимди куттуктадым деп чөнтөгүнө бир нерсе салып барат.

Өрүлүктөө — айылга жаңыдан бир киши көчүп келсе, калгандары мамилесине карай алды кой союп, арты бир тамак-ашын дайындап жасап алып келишет. Бул «өрүлүктөө» деп аталат. Көчүп жатканда бирөө келсе, же көч үстүндө бирөө жолукса, ошол кишиси көчүп бара жаткандарга: «көч көркү болсун» дейт. Ал жаңы журтка барганда жолуккандар: «конуш байсалдуу болсун» дейт. Көч жолдо бирер айылдын жанынан өтсө, айылдагылар алардын алдынан айран, каймак, кымыз, нан сыяктууларын алып чыгып, узатып коет.

Тартуу — көбүнесе өнөрмөндөр жана колу уз аялдар белгилүү бир кишиге же анын бала-чака, кызкыркын, келин-кесектерине камчы, маки, күмүш топчу, кадак, иймек, комуз, жүз жоолук, мээлей ж.б. сыяктууларды тартуулады деп соога кылат. Ал сооганы кабылдаган киши ошол соогадан бир нече эсе ашырып, ал кишиге бир нерсе берет. Тартуу алып, аны өз жолунда узатуу — узата албастык ал кишинин адамкерчилигине, марттыгына, билермандыгына байланыштуу иш. Ошондуктан кыргыздарда «темене тартып, төө алуу» деген сөз бар.

Айткан Мамбетказы Эминалы.

АТА-ЭНЕ БАЛДАРДЫ ӨСТҮРҮҮ ЖАНА ҮЙЛӨНДҮРҮП ЭНЧИЛЕР БЕРҮҮ САЛТЫ*

Ата, эне ар баланы багып өстүрүп, зайып алып берип, үйлүү кылып, энчи мал бөлүп берүүгө милдеттүү бөлөт. Ар бала атасынан энчи алып, өзүнчө оокатын кылып караандаш жүрө берет. Ата менен энени эң кенже баласы багыт калат. Ата, эненин артык малдары, үйү-жайы да кенже баланын колунда калып, ал үй чоң үй деп аталат. Берки бөлүнүп кеткен балдары чоң үйдөн дайым үмүт этүүлөр болот. Бул бөлүнүп кеткен балдардын ата, энесине карашканы да, карашпаганы да болот. Жарды болсо да кенже бала ата, энени багууга милдеттүү болуп багып калат. Эгер кенже балада мал, оокат көп болуп, бөлүнүп кеткен бала начарлап, оокатсыз болуп калса, кенже баладан экинчи ирет энчи алган убактар да болот.

Ата, энени улук тутуу, батасын алуу деген иш кыргызда эң ыйык иш. Ата, энени ыраазы кылбай, каргыш алууну эң безер санап келген. Атанын каргышы балага ок деп ишенишет.

Туугандар да бири-бирлери менен эң татуу, ынтымактуу туруулары тийиш. Туугандарына жамандык кылып жүргөндөрдү да кыргыздар эң жаман көрүп «тууганга кара санаган туура жарыбайт» деген макалды айтышат.

Тууган эрегиши — кыргызда тууган эрегиши деген нерсе эң коркунучтуу иштердин бири болуп эсептелет. Эки эле бир туугандын балдары ыкташып татуу тура алышпастан мансап талашып душмандашат

жана бири-бирине колдон келген жамандыктарын аябай жүрүшкөндөрү анык. Артыкча калк бийлеген мыктылардын балдары тууган эрегиштерин эң катуу жүргүзүшүп, бири-бирлерин өлтүрүшкөнү да болот. Өлтүрүп тууларды кангандыктан «тууган» деп айтылган деген карыялардын байыртадан бери айтып келген сөздөрү бар. Ошондой болсо да тууганды чет душмандан катуу корголгон.

Жесир алуу — кандай киши болбосун өлүп, зайыбы жесир калганда аны өз бир тууганы гана алат, өзү менен туушкандар болбосо, аталаш туугандары алат, башка кишилерге эч качан берилбейт.

Көп катын алуу — кыргызда көп катын алуу адаты жана жаш кыздарды сакалдуулар алуу, жаш балага чоң кыздарды алып берүүлөр байыртадан бери эле эң күчтүү орун алып, кээ бир чоңдор, байлар жетилеп аял алган. Мындай көп аял алгандыктын себеби — тукум-ужумум өссүн деген «чоң айгырдын үйүрү

болоюн, беш камчы кимде болсо, береке ошондо» деген байыркылардан калган керээз сөздөрдү колдонгон.

Бул көп зайыптын бир экөөн эле жакшы карап жүргөн болсо да, калгандарынын кайсы бирлеринин үйлөрү, малдары бар болуп, өзүнчө оокаттарын кылышып жүрүшсө да, кайсы бирлери үйсүз, малсыз болуп, берки жакшы зайыптын отун, суусун алып, казан-ашын кармап күң катарында калган. «Камчы кайраттуу болсо катын уяттуу болот» — деген.

Эри жакшы көргөн зайып көрөр көз, «алынды катын» деп айтылып, жаман көрүлгөн катын салбар, «салынды катын» деп айтылган. Салбар катындын балдары да көрө көз катындын балдарына тең болбостон төмөн турган. Салбар катындын балдарын эл мазактап: «баланча кишиден туулган» деп аныктап айткандар эң көп болгон. «Арамдан бүткөн» — деп беттерине салып айтуулар да болгон.

Кайсы бир убактарда салбар катындын балдары да мыкты чыгып эл бийлеген учурлары да болгон. «Атанын сүйбөс уулу түп тутат» деген сөздөр ушулардан алынып айтылган. Катын эң кор саналып, уруу-согуулар көп болгон, катынды акылсыз делген, түрдүү жактан укуксуз болгон.

Конок кондуруу — кыргызда конок кондуруу эң ыйык милдеттердин бири болуп эсептелген. «Кел дебеген үйдөн кетмендеген көр жакшы» деген макал ушундан калган болуш керек. Кандай чоочун, кандай бир аты угулбаган элден конок келип консо, аны сыйлап колунда барын конокко берип, атын да тойдуруп баккан. Короосунда кою болсо кой союп бербей жаткырбаган.

Конок кууш өлүм катарында эсептелип, конок кууган кишини ошол элдин бийи чакыртып алып бир тогуз мал айып салган. Конок кууган кишинин 2—3 малы болсо, бир малын айыпка сойдуруп, конокко бир чапанын алып кийгизген. Конок куу деген кыргызда болбогонго эсеп болгон. Эшикке түшкөн кишинин атын алып, эшик ачып киргизген. Аткарууда эшик ачып чыгарып, атына колтуктап мингизип аткарган.

Конок конгон үйдүн короосунан бөрү коюн жеп кетсе, конок уят болгон, киши өлсө конок өзү эле аттанып кете берген.

АКСАКАЛДАРДЫ УЛУКТОО

Кыргызда аксакалдарды сыйлоо, аларды улук тутуу адаты эң эле күчтүү орун алган. Аксакалдар отурган үйгө жаштар уруксатсыз бир да кире алышпаган.

Аксакалдын алдында бир ооз сөздү да бийлик кылып айта алышкан эмес. Карынын каргышы тийсе шексиз өлөт деген ишенич болгон. Карыдан бата алса өмүрү узарып, багы ачылат деген ишенимди бек туткан.

«Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көбөйөт» деген макал сөздөр байыртан калган сөздөр болгон. Карылардан бата алуу адаты эң күчтүү орун алган. «Сен сыйласаң карыңды, кудай сыйлайт баарыңды» деген макал сөздөр бар.

«Карысы бар жерде — касиет бар» деген да сөздөр бар.

Кыргызда чечилбей турган чоң кеңешти карылар чечип, карыларга ар дайым кайрылып чечтирип келген.

Ашка-тойго уруу-уруу кылып түшүрүлгөн. Мисалы, бир чоң уруунун ичинде бир канча майда уруулар болуп, алардын эң аксакалы, тойго мурун түшүрүлгөн. Жоого да ошону мурун салышкан.

ДОС, ТАМЫР АДАТЫ

Кыргызда достошуу, тамырлашуу адаты эң кеңири орун алган. Эки киши достошкондо бирөө экинчисин үйүнө чакырып барып коюн союп, ат мингизип антташат. Аксак сары атты ортого коюшат (эки достун ортодогу антынын аты аксак сары ат болот). Сары түс кыргыз заңытында эң жаман белги болуп, анттан тайган дос сарыга кабылат деп ишенет. Дос болушкан эки адам, «дос деген кудаанын аты» деп достошот. Достор өлгөндөрүнө аса, туулган балдарына жентектешип турушат, жакшылык, жамандыктарына кошумчалашып карашып турушат. Зайыптарын аяш деп, балдары аяш ата, аяш эне деп айтышат. «Достун түбү доо, миң достон бир сөөк артык» деп эки дос акыры кудалашып да кетишет.

«Досанданы ант урат, куданданы бата урат» деп айтылган каккан казыктай эң таасирлүү сөздөр бар.

ЖЫЙЫН

Эки-үч гана майда уруулардын аксакалдары жана ал жыйынга жумушу бар дагы көп кишилер барган. Бир уруу менен экинчи уруу доо-акы, кун, айып алмак болушса, бир жерге чогулушуп келишип, жүйөөлөшүп, сүйлөшүп, күбө-тааныктарды сүйлөтүп сындаган. Эл бийлеген бийлер жана чечендер көпчүлүктүн алдына бетме-бет, туюк түрдө сүйлөшкөн, андай туюк сөздөрдү

өздөрү гана билишкен. Экиден-үчтөн болуп, бүжүндөп сүйлөшпөгөн, доо-чыр ошондой түр менен бүтүлгөн. Күбө-таанык болбосо, бир кишинин касамын салып, берсе кутулуп, берилбесе жыгылып доону беришкен. Ар бир атанын тукуму жана урук, уруулардын башынан бери заңыт кылып колдонуп келген өздөрүнүн айрыкча салттары болгон. Ошол ата салтына да нык байланган. Кайсы бир ата мал бергиле, жан бербегиле деген. Кайсы

бир ата кызыңардын баштарын ачпагыла, жаманга берсеңер да ошонун колунда болуп, анын тукуму оңолуп, бизге теңелсин деген. Бул сөздү Бугунун Бирназар бийи айткан экен. Чыныбайдын атасы Тилекмат ууру кылбагыла, баш ачпагыла, бара жебегиле деген.

ТОП

Көп чоң уруулар баш кошуп доо алышканды топ деп айтылган. Топто да чоң бийлер кыргыздын каада-салттары менен иш бүтүргөн. Күйөөгө бергенден кийин ал келин кандай болбосун бир бузук иш кылса, кыргыз салтында анын айыбын атасы тарткан. Мисалы: кызы башка бирөөгө жол кошуп, ашкере болунса, атасын чакыртып, айтылган кандай айыбы болсо да атасы айыпкер болгон.

Кыргыздар диндин көргөзгөн шариятынын шарттарына байланбастан ата-бабаларынан бери колдонуп келинген заңыт, салт, каада, нуска, жорук-жосун, заңыттарды колдонгон. Советке чейин ал салттардын аз ганасы жоюла баштаган, негиздүүлөрү баштагы эле күчүндө болгон. Мисалы: элинин эң көбүн эр балдар алуу, жесирди башкага бербөө, кызды сакалдуу кишилерге берүү, көп катын алуу жана дагы ушундай толгон салттар.

Уруулардын турушу — кыргызда ар бир уруулар бир ыңгай конуштарда турушкан. Ар бир атанын балдары да өздөрүнчө бир айыл болушуп, көчкөндө да топтошуп өздөрүнчө көчүшкөн. Араларынан кандай себептер менен бирөө башка жерге, башка уруунун ичине барып турган болсо, аны кандай болбосун көчүрүп алууга аракет кылып көчүрүп алышкан. Башка уруунун ичинде жүргөндөр ошол урууга букара болуп, аларга тең болуп иш кыла албаган.

Уруу намысы — кыргызда уруу намысы эң бир нык коюлган. Мисалы: уруудан бир кишинин сөздөн сынышы, кор болушу, абийир табышы, намыс алышы, намыс кетиши урууга тиешелүү болгон.

Бир уруудан бир кишинин акысы башка урууга кетсе, же башка уруу уруп койсо, же өлтүрсө андай иштерди бүтүн уруу башына туруп доолашкан. Бир киши ууру кылса, эр өлтүрсө айып менен кунду бүтүн уруу төлөп куткарган.

Бегилик (тартуу) — кол өнөрчүлөр, усталар, өрмөчүлөр, чеберлер, мергендер жана ушу сыяктуу адамдар чоң бийлерге, байларга, мырзаларга сыйлык, тартуу кылып иштеп чыгарган буюмдарын алып барган. Алар көп ашыгы менен берип ыраазы кылган. Аларды мактаган ырчы, комузчулар болгон. Буларга да жакшылап берип ыраазы кылышкан. Мындай берүүлөрдү «бегилик» деп айтылган.

Аңчылык — мылтык атуу, бүркүт, куш салуу, капкан салуулар кыргыздардын эң жакшы көргөн кесиптеринин бири болгон. Бул кесиптерден чоң пайда көрчү, ошолор менен күн көрүп турмуштарын өткөргөндөр көп болгон.

Мергендер, бүркүтчүлөр адеп атканын, бүркүттүн алганын жолдошуна байлап берген. Бүркүттөр күз, кыш гана салынган, анткени түлкүнүн жүнү кышында сеңселип толгондо салынган. Кийикке атса этин жолдоштору орток бөлүп алышкан. Кийик аткандарга жолдон учурагандар жана айылдагылар шыралга деп сураган.

Кийиктин кайберен деген колдоочу пири болот деп ишенген. Мергендин аткан кийиктери бир миңге толгондо бирөө оңко турат деген ишеним болгон.

Тобокел — кыргыздар ар бир иштерди тобоколго салып иштей баштаган. «Кеңешип кескен кол оорубайт» деп тобокелчил болгон. «Тобокелде кайгы жок» деп айтышкан.

Таптык — кыргыздарда тапка бөлүнүш жактары да эң күчтүү болгон. Мисалы: бий, баатыр, бай, букара, кул. Бийлер, байлар, баатырларга букаралар эч бир убактарда тең болуп, кыз алышып тең сөөк боло албаган.

Кулдар болсо: чабуулдан, кыздын калыңынан, аттын байгелеринен жашап келишкен.

Жарты кылым өткөндө кулдардын арасынан тың, мыкты чыккандары бий тукумдарына теңелишип кетишкен. XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып букаралар да бийлерден кыз алып, кыз берише баштап теңеле баштаган.

Өмүр — илгерки заманда кыргыздар көп жашаган. Анда-санда гана кишилер өлгөн. Ооруларды аралап барып сурабастан дөңдөн атчан туруп сурашкан. Бир

киши чечек оору менен ооруса бүтүн айыл көчө качып, ооруган кишини үйгө жалгыз таштаган. «Балакеттен машайык качып кутулуптур» деп айтылган.

Ырайым, кечирим — кыргыздар колго түшкөн душмандарына да ырайым кылып, боорлору ачыган. Кандай жаман душмандары да моюн сунуп жыгылып кечирим сураса алардын кылмыштары кечирилип кетирилген. «Алдыңа келсе атаңдын кунун кеч, сунган моюнду суурган кылыч кеспейт, атаңды өлтүргөнгө энеңди алып бер» деген сөздөр буга далил боло алат.

ОТУРУП-ТУРУУДАГЫ ЖАНА ТАМАК ИЧҮҮДӨГҮ АДАТТАР*

Кыргыздар бир күндө алда нече жолу ичип-жеген.

Үйгө кирерде эшик ачылып, эң мурун аксакалдар жаштарына карап кирген, отурууда да төргө аксакалдар отурган, жаштар төмөн отурган.

Кыргыздар конокко кой соердо жетелеп кыбыланы каратып, конокторго бата кылдырып, мууздайт. Мал сое албаган жигит эт туурай албаган, бычаксыз, камчысыз жигиттерди жаман көрүшкөн.

Этти казанга салып, абдан бышырып чыгарганда үй ээсине куйруктан кесилип ооз тийгизилет. Шыйрак, бөйрөктөрдү эшиктен кирген балдар алат. Этти табактарга бөлүп салып, аксакалдап тартылат. Куйрук, куймулчак, жамбаш аксакал табактарга салынып, эң аксакалга тартылат. Бир жамбаш менен баш экинчи аксакалга тартылат. Жото жилик үчүнчү аксакалга, далы, кары жилик андан кийин тартылат. Өпкө, боор, жумур, ичеги, карындар, моюн, күңжилик конокко тартылбайт. Боор тез бышат, аны бышары менен кесип туздап конокторго кыдырата сунат.

Конокко эт тартарда бир киши колуна чылапчын, кумганын алып коноктордун колдоруна суу куюп, суу жоолук берет. Колдорун жууп болгондо «бай бол, тилегиңе жет» деп ж.б. алкыштар айтат. Дасторкондор салынып, этти тартат. Коноктор колдорун салып, устукандарды аксакалдашып алышат. Коноктор устуканды бир аз мүлжүп эле төмөндө табак тартылбай отурган, от жаккан кызматчылар же келин, кыз, балдарга берет. Баштын кулактары да балдарга берилет.

Эт тууралып, чык куюп аралаштырып даяр болгондо аксакал баштап алат, төмөн отургандарга коноктор берип ашатат. Табакка түп калтырып, аны келин, кыздар жейт, кол аарчылып сорпо ичилет. Эң төмөн жактагы бир киши, же үй

эеси, же анын балдарынан бирөө ордунан тура калып оомийин айтып эки колун жайып бата кылып, андан кийин колго суу куюлат.

Эшикке чыгарда төмөн отурган жаштар жол бошотуп мурун чыгып, артында аксакалдар чыгат.

Кыргыздар кандай киши болбосун үйгө кирген кишиге даам бербей чыгарбайт. Жайдын күндөрүндө эшикке атчан келгендерге үйдөн алып чыгып суусун берет.

Аш-тойлордо жылкынын учасын ар бир уруктан келген аксакал, көп жашаган абышкалардын эң акса- калына тартылган, мейли кандай болбосун, анысына каралбаган. Айылдагы үйлөргө да мүчө жиберилген.

КЫМЫЗ ИЧҮҮДӨГҮ АДАТТАР

Бээ байланып кымыз ачытылган үйлөргө эртең менен айылдагы эркек, аял, балдар бардыгы кирип олтурган. Үй ээси аял туруп кымызды бышып, аяктарын жууп, кымызды куюп, бир киши отургандарга бир баштан суна баштап, бир эле жолу эмес, бир нече аяк сунуп ичирет. Кирген кишилер кымызга тойбой чыгуу болбойт. Эгер кирген кишилерге кымыз аз болуп тойбой калса, анда чоң намыс болот, ал үй берекесиз болуп эсептелет. Кирген кишилер кымызга тоюп бүткөндөн кийин бата кылып тарашат.

Кыргыздар бир күндө эң болбогондо 6 —7 ирет тамак иче берет.

КӨЧ

Кыргыздар тез-тез орун которуп көчүп турууну сүйгөн. Көчкөндө көбүнчө жүктөрүн төөлөргө жүктөгөн. Жүк жүктөлгөн төөлөргө жүктүн үстүнөн калы килемдерди жаап, уук учтук, төө моюн, төөнүн буйлаларына шурудан тизип, жүктүн үстүнө каркылар салынып, төө жетелеген кыз, келиндердин ат-тондору, ээр токумдары да абдан жасалгаланган болот. Төөлөрдүн моюндарына жеке сан (чоң коңгуроо) кыздардын аттарынын моюндарына коңгуроолор тагылган.

ҮП

Кыргызда чоң бийлер, байлардын жыйган көп асыл буюмдары «үп» деп айтылган. Үптөрдү ороп койгон ороочтор «бокчо» деп айтылган. Бир жүз койго же кырк байталга сатып алынган алтын күрөөкө тондор, килемдер, дейилде, кымкап, шөкүлөлөр, жамбы, дилделер, бермет-шурулар, башайы-шайы, торгун, тубар, дүрдүн, буулум тондор болгон.

САЛЫК

Кыргыздар жогорку айтылган асыл буюмдарын жайлоого көчкөндө үңкүр даярдап салыктарга салып көчүп кете беришкен. Аны (үңкүрдү) салык салуу деп аташкан.

ДИНИЙ ҮРП-АДАТТАР

Бакшы* — кыргызда бакшылар деген бир кыйла адамдар болуп, алар эл аралап жүрүп, оору-сыркоолорду эмдеп-домдоп көрүп жүргөн адамдар бакшы деп аталган. Бакшылардын адамдарга көрүнбөй өздөрүнө көрүнүп, бакшылардын кызматын орундаткан чымын- дары болот. Чымыны көп бакшылар күчтүү бакшылар болот. Бакшылардын эң күчтүүлөрүн кара жиндүү бакшылар деп айтылган. Байлатып койгон жинди ооруларды Кара жиндүү бакшыларга көргөзүшкөн, Бакшылар айкырып-кыйкырып, колдоруна бычак, шамшарлар алып ооруну койгулап, жаргылчак таштарды алып көтөрүп өз төшүн өзү уруп, жазы темирлерди отко салып кыпкызыл кылып туруп шыркыратып тили менен жалап, ар түрдүү укмуштуу сөздөрдү айтып бакырып жана олуя-мазарларды айтып чакырат, аны менен катар ар түрдүү коркунучтуу сөздөрдү айтып көрүм көргөндө, карап турган кишилердин эстери ооп, көңүлдөрү айнып, үйдүн ичи көл болуп, үстүндө өрдөктөр сүзүп жүрөт. Көпчүлүк оорулар сопсоо болуп айыгып да кетишет.

Кайсы бир бакшылар чымындарын башка бакшыларга алдырып жиберип, жөнөкөй эле киши болуп калышат. Эч бир иши жок, бекер болуп калган кишилерди «чымынын кактырган бакшыдай болуптур» деген ылакап сөздөр бар.

Бакшыларга да оорулар сыйынган, мал ж.б. беришкен. Бакшылар ооруларды түндө (түн ичинде) көргөн.

Бүбү — Зайыптан чыккан бакшы Бүбү деп айтылат. Бүбү да нак эле бакшынын жолдорун жолдогон.

Тамырчы — кыргызда ооруларды билегинен тамырын кармап дарылаган адамдар болгон. Аларды тамырчылар деп айтышкан. Алар ооруну көргөн учурда билегинен тамырын кармап көргөн да «ооруң ысыктан болгон ысык оору экен, суу ич, же болбосо суук оору экен, күчтүү тамак ич» деп дарылаган тамырчылар болгон. Кыргыздар оорудан көбүнчө суу ичип айыккан. Суу ичкен

оорулуу кишилерди тамырчылар тупадан туура тамакка киргизбестен, адегенде күчү жок көк сорпо, ак жарманы 2 — 3 күнү ичирип туруп, андан кийин тамакка салган.

Кабыргасынан түкүргөн, алдынан сезгенгендерге карандай эле суу ичирилген. Бир айлап суу ичкен оорулар болгон, алардын жиликтери тамам үзүлгөндө мал болгон.

Канчылар да түрдүү ооруларды кан алып айыктырган. Кыргыздарда мындай ооруларды айыктырган кылдат тамырчы-табыптар көп болуп, ооруларды айыктырып, тартууларына малдар алышкан.

Дарымчы — оозду кара жама жеген, шишик, жылан менен бой, кара курт чаккандарды дарымчылар түкүрүп айыктырган. Дарымчы чыныга сууну куюп алып ууртап, ар түрдүү дуба сөздөрдү айтып түкүргөн. Жылан, бой чаккандарга ар түрдүү жылан жана курттардын аттарын айтып түкүргөн. Мындай сөздөрдү айткан:

«Алабата бүрү менен,
Ажыдаардын түгү менен.
Арал, арал, аралга көч,
Арал отун оттогон маралга көч» ж.б.лар.

Дарымчылар жылан чаккан киши жана малды дарымдаганда бир бычакты сабынан жерге сайып коюп дарымдаганда жети суудагы жыландар келип бирден бычактан оролуп өткөндө, эң акырында чаккан жылан оролгондо өлөт. Киши менен мал айыгат.

Дарымчылар дайыма жыландар менен арбашкан- да, жылан аяк өөдө тик туруп оозун кыбыратат. Киши да дубасын айтып турат. Экөөнүн тең ичтери көөп чыгат, аттарын тапса, ошо замат эле жыгылат да, ичи жарылып өлөт. Жылан менен кара кой жана торгой да арбашып, көбүнчө торгой жеңилет да жыланга сордурут. Кара кой дайыма жеңип, башын үзүп сугунат экен.

Албын — ашуунун белдери, сырт жерлерде аба жетпей кишинин деми кысылып кыйналат. Кыргыздар муну «түтөк» деп айтышат. Түтөк деген Албын аттуу шайтандардын бир түркүнү болуп, алар кыздар болот имиш. Ага уяттуу булганч сөздөрдөн айтылып турулса уялып кача баштап, түтөккөн киши эс алат экен. Сырт жерлерине мал багып баргандардын жандарына талкан, өрүк, мейиздерди ала жүрүп, түтөккөндө татып-жыттаса болот деп колдонгон.

Жайчы — кыргыз ишенигинде киши күндү жаадыра алат деген ишеничтер болгон. Күн жаадырчууларды жайчылар деп аташкан. Жайчылар эт, майларды аябай жеп анан күн жайлаган. Жайчыларда кара таштар болуп, ал таштарды кара сууга салып жай сөздөрүн айтканда, чайыттай ачык турган күн бүркөлүп жаай баштайт.

Жай таштар кызыл чаар таштар болуп, үйдүн ичинен чыгат экен. Кээ бир чоң адамдар жайчыларга суранып өздөрүнө каршы уруунун жерине жут түшүртүп, малы баштарын кырдырган учурлар болгон. Эгин, чөптөргө да жайлатып күн жаадырган. Аттын жалына күн тийгизип, соорусуна күн жаадырган жайчылар да болгон. Калмактан чыккан жайчылар кара сууну айран сыяктуу уютат экен.

Жайчылар тирүү кезинде жай ташын жерге көмбөсө, ооругандан баштап тынымсыз күн жаап, көргө койгондо да жаап, качан ичи көөп жарылганда гана күн ачылат экен. Жайчы өлгөндө ичине бычак жүргүзсө, анда күн жаабайт экен. Кай бир учурда кишилер жайчыларды кармап алып өрттөп да жиберген учурлар болгон экен. Жайчылар мындай деп айтат: «Таз каранын таңдайынан катты, Жагалмайдын жанынан катты» ж.б.ларды айтат.

Кут — бүбү, бакшыларга ырымдатып коргошундан куйдуруп, төргө жабыкка илип коюп, аны «кут» деп эң касиеттүү санаган. Бир ишке ишендирмекчи болунса «Куттуу үйдө турам го» деп таасирлүү, ишениктүү кылып айткан. Оокаттуу, жакшы жашап турган бай адамдарды кутмандуу бай деп айтылган. Кут өзүнчө коломтого түшүп калат деген ишеним күчтүү болгон.

Арбакка сыйынуу — кыргыздар бир чоң тилек тиле- генде же бир жакшы ишти жасоодо шашып калса ж.б. учурларда дайыма арбакка сыйынып «арбак колдо» деп башташат.

Жер-суу таюу — кыргыздар жаз, күз ушул эки убакытта түтүнгө бирден кой, же улактарын бир таза бош жерге чогулуп алып союшуп, жер, сууга жалынып тайып, эттерин жеп бата кылып тарашат. Күн, ай тутулуп, жер титирегенде, оору-сыркоо көбөйгөндө да чогулуп жер-суу таюу, жерге, сууга жалынып жакшылык тилөө адаттары эң күчтүү орун алган.

Жылдар — жыл он экиге бөлүнүп алар: Чычкан, Уй, Жолборс, Коен, Балык (Улуу), Жылан, Жылкы, Кой, Маймыл (Мечин), Тоок, Ит, Доңуз.

Адам ар бир 12 жыл толгон сайын мүчөйт, мүчөл жылы адамга катар жыл болот. Бул жылда адам катуу ооруйт, же өлөт. Ошондуктан ал жыл башталарда адамдар кийимдеринен берип, садага чаап, кол кайыр берилген.

Нооруждама (Жаңы жыл) — жалган курандын он биринчи күнү (март). Арпа, буудайдан көжө бышырып, эт салып, кыдырып ичип-жеп жүрүшөт. Күн батаарда малдарын короого чогултуп, арчадан көп чогултуп жалындатып күйдүрөт. Эң алды менен кишилерди бирден өткөрүп арча менен чаап аластап, андан кийин малдарды аластайт. Аластоо убагында мындай сөздөр айтылат:

«Алас, алас,
Ар балаадан калас,
Жаңы жыл келди,
Эски жыл кетти,
Малдан аман,
Жандан эсен бололу»

ж.б. дагы ушундай жалбаруу сөздөрдү көп айтып турулат.

Эң акырында капырга каршы деп чыгышты карай мылтык атылат. Кишилер ушул күнү жашка толот.

Ай, күн тутулганда бир чоң жакшы адам өлгөндө тутулат деген ишеним болгон.

Дамбыр таш — жазында күн алгач күркүрөгөндө көнөккө ташты салып алып калдыратып зайыптар үйлөрдү айланат.

«Жер жарылып көк чык,
Желин айрылып сүт чык!»
деп айтып турушат. Бул ырым «Дамбыр таш» деп айтылат.

Күн күркүрөп, чагылган жаркылдаганды кыргыздар чагылган менен периште шайтандарды атат деп ишенишкен.

Моюнга камчы салуу — бир киши экинчи бир жакынына жазык иш кылган болсо, жарашканда ордунан тура калып, моюнуна камчысын салып кечирим сурайт. Мындай болгондо таарынчы кечирилет.

Моюнуна буурчак салуу, жалынуу, тегеренүү — бир адам ооруп алеттен өтө албай жатканда кудайга жалынып эң катуу тилек тилеген эне-атасы же бир тууганы «мени ал» деп тегеренет. Же бирөө ооруп өлөр алга келип жатканда

анын жакын туугандары моюндарына кой байлоочу буурчакты салынышат да кудайга жалынып тиленишет.

Түлөө — бир кубанычтуу күндөрдө же оору убагында мал союлуп элге тамак берилет. Муну түлөө деп айтылат.

Ак сары башыл — бир ишке тилек кылынганда, же оорулар болуп жатканда назыр айтылат. Мисалы: жылкыдан ай туяк, уйдан ача туяк, койдон ак сары башыл айтылат. Тилеги орундалганда, жолдукка айтылгандар берилип жана союлуп элге берилет.

Чечкор — дыйкандар эгинди кызылдап коюп чечтеп, башына күрөктү сайып коюп, күүгүм талаш бир кой же эчкини кызылга жаба муздап, этин салып жешет. Кызылга бир да жан жолотпой, ээн коюлат. Эгиндин колдоочу пири Баба дыйкан деген куш эгинди көп тезектеп төгүп берет деп ишенишет. Эгинди этти жеп бүтүп, жатаарда сузулат.

Бабедин — кандай болбосун бир шашкалаңда аты куласа жана ошондой майдараак коркунуч иштер болгондо тогуз тооч бабедин деп айтылат. Тилек орундалганда айтылган бабедин өткөрүлөт. Бабедин илгери болуп өткөн касиеттүү бир даам экен.

Садага чабуу — ооруган, жоодон кутулуп келген жана дагы ушу сыяктууларга улактан садага чабуу, кара торпок кескилөө, кийимдерин талатуу ырымдары болгон.

Төлгө тартуу — төлгөгө ишенүү да кыргыздарда эң нык орун алып келген. 41 ташты ийне менен тигилбеген кийиздин бетине төрт чарчылап топ-топ кылып тартылат да, болгон же болор иштерди төлгөчү сүйлөйт. Ачык айтып ак сүйлө деп ж.б. дагы көп ишенич сөздөрдү айтып тартышат.

Түш жоруу — түштө көргөн окуяларга да кыргыздар абдан ишенет. Кай бир кишилердин көргөн түштөрү келип да калат. Ар бир кишилердин өздөрүнүн кармап калган белгилери болот. Мисалы: түшүндө эгин көрсө пайда табылат. Чоң дарыя сууларды көрсө — өмүрү узун болот. Көргөн суулар өмүрүндө иче турган суулары болот. Кой көрсө бир балаага дуушар болот, түштөгү кой душман болот. Өлүк келип тамак ичсе зыян чыгылат. Өлүктүн колунан тамак ичүү — жаман. Кандай болбосун түштөгү сары нерсе кайгы болот. Жорго минсе да зыян болот. Түшүндө ыйласа өңүндө кубанат. Эркектер эшек көрсө, зайыптар пахта, камыр көрсө эң чоң жакшылыкка дуушар болот. «Эр карып эшек, катын

карып пахта түшөбөйт» деп айтылат. Дагы «эркек — эшек, катын — камыр түшөбөйт» деп да коет. Түшүндө төө кубаласа да катаал болот. Үйдө кызыл эт чийки көрүнсө зыян болот. Кыздар көрүнсө — ал кишини шайтандар азгырып жүргөнү болот. Жылуу сууга куюнса дөөлөткө жетишет. Ат көрсө чоң даражага жетишет. Өз үйүнөн кишилерге тамак берсе зыянга учурайт. Түштөгү ак нерселер жакшылык болот. Калың мүрзөлөрдө жүрүш дагы жакшылык болот.

Жаман түштөр көргөн киши эрте туруп, көргөн түшүн сууга айтып түкүрөт. Түштүн моюну кылдай, башы казандай, жаман болсо да жакшылыкка жооруса жакшы болот деп айтылат.

Кай бир кишилердин көздөрү, эттери тартуулары да пайда, зыяндар болорду белгилеп билет.

Бал китеп ачуу — уйгур, өзбек молдолору бал китеп ачышкан. Алар кыргыз араларына келип, бал китеп ачып, болор иштерди айтып, элди ишендиришкен.

Баш тегеретүү — уйгур, өзбек молдолор кыргыз- дарга аралап келишип, эри аялын же аялы эрин сүйбөсө дем салып, ырымдар жасап аларды бири-бирин жакшы көрүштүрүп койгон учурлар болгон. Бул адат «баш тегеретүү, же жылууулук» деп айтылган.

Көзү ачыктык — адамдар арасынан кээ бир адамдар көзү ачык болушат, башкача айтканда, оору кайдан тийгендигин, кандай кылса айыгарын, кандай душманы же кандай зыян күтүп турганы, же кандай жакшылык болорун, келечегин көрүп тургандай айтат. Мындай кишилерди көзү ачык дешет. Көзү ачыктар ооруну дарылабайт, жөн гана болгон, боло тургандарды айтып берет.

Кыргыздар ар бир оорунун өзүнчө ээлери бар деп нык ишенишет.

Кыдыр — адамды кыдыр колдойт (даарыйт). Кыдыр адамдын жашоосунда 3 жолу учурайт: 1 — кара мурут убагында, 2 — кара сакал убагында, 3 — көгала сакал убагында жолугуп колдоп кетет. Үчтүн биринде кыдыр жукпаган адам ал түбөлүк жарыбай калат.

Кыдыр ар түрдүүчө кийинген жөнөкөй адамдар болуп жолуга берет.

Кыдырга жолуккан адам эгерде кол алышып калса, бармагында сөөк болбойт деген ишеним сөз бар.

Кырк чилтен — тынымсыз эң эле тез жүрүп, сүйгөн адамдарга эң кыйынчылык убагында жардам бере турган кырк жандар.

Бак — адамга таалай бере турган жан. Бул бак адамды карап эле койсо болгону, кыдыр токтоосуз даарыйт. Бак караган адам аябай бактылуу болот, бардык жагынан жетиштүү, бакубат жашап өтөт.

Шаймерден — жигиттердин колдоочусу.

Мазарларга сыйынуу — ар бир жердин өзүнчө колдоочу пири бар деген. Ал жердеги мазарларга курмандыктар чалынган. Оорулар жана төрөбөгөн зайыптар мазарларга барып мал союш түнөп, маласи (чүпүрөк, кебез) байлаган. Мазардан кереметтүү сырлар көрүнөрүнө абдан ишенишкен.

Ыйык көтөрүү — бала элирип ыйлаганда бир кой же эчкини ыйык көтөрөт, ал малды балага шилекей алыштырылат. Эгер бул ыйык көтөрүлгөн малды башкага керек кылмакчы болунса, анда ошол башка малга дагы шилекей алыштырылып коюлат, акыры ыйык көтөрүлгөн мал союлуп, түлөө кылынып элге берилет.

Мант байлоо — колго, бутка же башка бир жерге көз жара түшсө жибектен колго бутка, моюнга байлайт. Муну «мант байлоо» дейт. Бул мант өзү түшөт.

Кабыргадан түкүрүү (оору) — кабыргадан түкүргөндү (ооруганды) Көк аттуулар (жан алгычтар) атып кетти деп ишенилген да, суу ичирген. Чагылгандын огун таап алганда кабыргадан түкүргөн (ооруган) кишилерге эзип ичиришкен.

Бертик — кишинин колу же буту сынып, же бертинсе, зайыбы же энеси айыл кыдырып, үйгө кирбестен тешиктен сузгу, чөмүчүн сунуп сурайт. Ун, талкан салып берилет. Ал берилген тамакты бертинген киши жеш керек. Ошондо бертингени айыгып кетет.

Баш таңуу — атасы, энеси айылга кеткен эркек, кыз балдар жана келиндер айылдагыларына эт салып, же тамак берүүгө милдеттүү болот. Муну баш таңуу деп айтылат.

Жыйыш — айылдагы кыз, келиндер чогулуп үйлөрүнөн тамак алып келишип чогуу жешет. Муну жыйыш деп айтылат.

Жип салуу — чогулуп өрмөк же таар согуп, же чогулуп башка бир иштерди иштеп жатышкан учурда зайыптар, кыздардын атынан бир оокаттуу үйгө ошол иштелип жаткан иштердин өөндөрүнөн, жиптеринен берип жиберешет. Үй ээси тамак даярдап жеткирет. Бул адаттарды эркектер да колдонушат.

Мал жашырып берүү — кыздар атасынан, башка айылдын зайыптарына кой, чапан жашырып берет.

Ажыраш аяк — бир киши бир айылдан экинчи айылга же бир уруудан экинчи урууга көчүп кетмекчи болгондо айылдагы же уруудагы калып жаткан куда, досторуна ж.б.ларга ажыраш аяк берип чакырышат. Мында мал союп, ат мингизишип, тон кийгизишип ж.б. салттарды жасашат. Бул ажыраш аяк деп айтылат.

Баш куттуктоо — бир киши катуу ооруп айыкса, же бир чоң мансапка жетишсе, анын куда, достору мал союп чакырып ат мингизет, же тон кийгизет. Муну баш куттуктоо деп айтат.

Өбүлгө — аш, тойлордо ким болсо да, ырчылар мактап ырдаса ат, тон сыйга берилет. Ал берүү «өбүлгө» деп айтылат.

КУН

Эркек киши өлтүрүлсө 300 кара мал, зайыптыкы 150 кара мал болуп, муну да бийлер тарабынан ойлонгон заңыт болгон. Өлтүрүлгөн өлүк даңктуу киши болсо, өлтүргөн жак ак боз атка кыз мингизип, ак төөгө тул артып тартууга келген. Өлүк ээсине кунун бүтүрүп бергенден кийин бийлер бийликтерин (акысын) алып жана уруунун аксакалдарына да кундан мал чыгарып берген. Кай бир убактарда кун берүүчү менен кун алуучуну кудалаштырып бүтүргөн. Кун бүткөндө бир сары итти алып келип кылыч менен белин кыя чаап жана бир жылкынын куйругун бий кырккан. Муну кун куйрук кести болуп, кун бүттү деп айтылган.

Доонун бел болуусу — кандай болбосун бир доо көп жылга созулуп алынбай кетсе, ал доо бел болуп, доо жоюлат. Муну «доонун бел болуусу» дешет.

Чыбык кыркуу — зайыптардын баштары бийлердин алдында ачылган. Бийлер текшерип зайыптардын башын ачканда, башкача айтканда, ажыраштырганда, бий бир жаш чыбыктын эки башынан карматып туруп кырккан. Бул ажыраштыруу иши ушунтип чыбыгы кыркылып бүтүлгөн.

ЖАРАМАЗАН*

Ээй, жарамазан айтып, айтып ким тойгон бар,
Байыркынын нускасын ким койгон бар.

Жарамазан айткандын жайдасы бар,
Жанына бир азыраак пайдасы бар.
Жарамазан айткандын кобобу бар,
Жанына бир азыраак собобу бар.

Ассалоом алейкум жарамазан,
Алакиме салам энди келем куран.
Азирет расулга жүз миң салам,
Ассалоом алейкум ата Жаныш,
Амандык эсендигиң сураганым.
Ассалоом алейкум акелерим,
Сиздерге Иман берсин Жапар керим.
Ассалоом алейкум, сиз байларга,
Ким жетип, ким жетпеди бул айларга.
Кирипсиз ак чарбактай сарайларга.
Чарчаган ооз биздики,
Чакырган арбак сиздики.
Кыйналган ооз биздики,
Кыйкырган арбак сиздики.
Арыгын айтып алдына,
Акындарың наалыган,
Сизди илгертен кызыр даарыган.
Көп ырын айтып алдына,
Көргөндөрүң наалыган,
Сизди көптөн кызыр даарыган.

Байызың алтын тон болгон,
Мактап айткан ырчыңа,
Паанаңыз тийген оңолгон.

Кийгениң алтын тон болгон,
Илгертен ишиң оң болгон.
Ырдап аткан ырчыңа,
Ырысың тийип оң болгон.
Мейлиң берсең жалгасаң,

Мен ыраазы албасам.

Сен бир алтын каухар таш.

Алты аркан салса бойлогус,

Кудук мында турбайбы.

Алты атасы бек өткөн,

Улук мында турбайбы.

Жети аркан салса бойлогус,

Кудук мында турбайбы.

Жети атасы бек өткөн,

Улук мында турбайбы.

Жарамазан айта келдик эшигиңе,

Ак кочкордой уул берсин бешигиңе.

Ак уулуң жакшы чыгып бешигинен,

Көптөгөн эл кетпесин эшигинен.

Жан жараткан жан алла,

Жаак тилим кыймылда.

Өдөтөн карма билегим,

Өрөпкүбө жүрөгүм.

Кардыкбачы кабагым,

Кабыл келчи тилегим.

Таап айтчы таңдайым,

Тап жарылчы маңдайым.

Короону көздөй басышты,

Кой беришет кандайын.

Шыңгыраган үн чыгат,

Сандык ачып жатабы?

Санабай туруп тутамдап,

Акча берген жатабы?

Тобун бузбай кучактап,

Кездеме берген жатабы?

Бычак учу жылтырайт,

Май томуруп жатабы?

Чакылдаган үн чыгат,
Кант сокусун чагабы.

Бука берсең байлап бер,
Мурунтугун шайлап бер.
Чылбырымды үзбөсүн,
Кардымды жара сүзбөсүн.

Улак берсең албаймын,
Убалына калбаймын.
Козу берсең аламын,
Койго кошуп саламын.
Жылкы берсең аламын,
Жымпыйып туруп каламын.
Жылажындуу кушум бар,
Эртеси минип саламын.

Тебирчилеп токтобой,
Атымдын бели талып баратат.
Какшап ырдап какылдап,
Үнүм бүтүп баратат.
Көп эле ырым бар эле,
Бу да бүтүп баратат.
Ырчылардын баарысы,
Көп алууну жаратат.
Көп берсе да, аз берсе,
Бат берүүнү жаратат.
Жосуну жок кээ бирөө,
Көпкө көзүн каратат.

Жарамазанды айтып бүтүп, жолдугун алгандан кийин ыраазы болуп бата берет.

БАТА ЫРЫ*

Бергениң алдым колума,
Эми тартам жолума.
Ак жоолугу түшпөсүн,
Аялыңдын башынан.

Абыдан ынак болгула,
Кошулдуңар жашыңан.
Бактылуу болсун балдарың,
Таалайлуу болсун чалдарың.
Белгилүү болсун алганың,
Билимдүү болсун балдарың.
Өмүрлүү болсун балдарың,
Өрнөктүү болсун чалдарың.
Алгандан акын артылбайт,
Алмайынча акындын,
Кызыл тили тартынбайт.
Дүйнө чиркин курусун,
Бир-бирине жакындайт.

Бергенден бегзат кем болбойт,
Бергени аага кен болбойт.
Алыш-бериш кылбаган,
Андай такыр эл болбойт.
Жылына бир айтылат,
Жарамазан ырыбыз.
Ата-баба ырдаган,
Адат болгон сырыбыз.

БАДИК*

Көч, көч, көч бадик,
көчүрөйүн,
Бадик болгон атыңды өчүрөйүн.
Арал, арал, аралга көч,
Арал отун оттогон маралга көч,
Бийик, бийик, бийикке көч,
Бийик отун оттогон кийикке көч.
Эчки баласы улакка көч,
Таштан ташка секирген чунакка көч.
Кой баласы коңурга көч,
Көрсө да, жатса да былк этпес ооруга көч.

Уй баласы торпокко көч,
Короодон чыкпас коркокко көч.

Ал ооруну айыктырарда көп кишилер бадигин айтып турушат, анан бир киши жоолукка боорсокту (алар бадиктин ырдаш кыймылына айтканда боорсоктор чачылып кетет) жоолукка чачып турат.

Бадик жин сыяктуу же ошого жакын оору, эч кандай жан-жаныбарларга окшошпойт.

КАРГЫШ ЫРЫ

Жашыңда жайрап кал,
Гүлгүнүңдө күбүлүп кал.
Сууга ыргыткан таштай бол,
Караңгыда тараган чачтай бол,
О, өлүгүңдү көрөйүн!
Ак сайдын башын суу жесин,
Ак күйрөк башын төө жесин.
Аркада калып кеп айткан,
Жата калып уу жесин.
Көк сайдын башын суу жесин,
Көк үйрөк башын төө жесин,
Көт жакта калып кеп айткан,
Жата калып уу жесин.

ҮЛҮШ*

Кыргыздардын малдары семирп, айран, кымыз көп болгондо ар бир байлар мал союп, кымыз жыйып, айыл-айыл болуп чакырышып түшүрүлөт. Муну «үлүш» деп айтылат.

Үлүш эки түрлүү болот. 1) эки жайлоодогулар бирин бири чакырышат. 2) өздөрүнчө. Бир жайлоодогу киши экинчи жайлоодогуну чакырып мейман кылганды «үлүш» дейт. Үлүш дайыма жайында болот. Аксакалдар бир жерге чогулуп кой союп, кымыз ичишет. Үлүштү мурун бере тургандар өздөрүнчө кеңешип, малдуулар союшту жана кымызды даярдашат. Бир боз үйгө жалаң кымызды толтурушат. Экинчи боз үйдү жалаң этке толтурушат. Эт, кымыз мүмкүн- чүлүк болушунча көп жыйналат. Муну ошол айылдын аксакалы

башкарат. Идиш-аяктар ошол айылдан жыйнап алынат. Үлүшкө бардык атка мине билгендер келишет, аялдар келишпейт.

Келе жаткандар эгерде ырчысы болсо ырдатып

келет. Үлүш бере турган жактан 10 — 15 күн мурун күлүгү балдарга, ырчыларга, балбандарга жана айыл аксакалдарына кабар беришет. Бардык эт табакка тартылат. Үлүш берген жактын аял, эркеги дебей бардыгы катышууга тийиш. Кышында үлүш болбойт. Бардык эл сыртка кырка тартып олтуруп чай ичкенден кийин үч-төрт кишиге бирден табак тартылат. Балдар болсо эт ташып, чай ташып, суу куюп жумуш кылышат. Балдар үлүштөн арткан эттерди баштыкка салып кетишет. Эгерде эт алып кете албай калса, үлүштү жамандап кетет.

Эттен кийин оюндар башталат. Оюндар: күрөш, ит тартыш, эңиш болот. Андан кийин кунан чабыш, ат чабыштар болот. Эки жактан бата тиленип, улак тартылат. Бардык байгени бир калыс киши берип турат. Үлүшкө келген элдин саны көп болсо, айылдагы үйлөргө бөлүп кетет. Миң кишиге чейин катышкан үлүш — чоң үлүш деп аталат.

Үлүш убактысында айылдагы ар бир кишилерден салык катары мал же башка жагынан салык салынат. Үлүш кезектешип боло берет.

Эмилбек Мамбеталиев, 52 жаш, Тогуз-Торо.

АЛКООЛОР*

(Алкыш)

Илгерки кыргыз элинде бир адам иш иштеп жаткан кишинин же кишилердин үстүнөн чыкса, же бир киши экинчи бир кишиге адамкерчилик кылса, же көңүл айтууда ал адам тигилерге тилегин көрсөтүп, каалаган сөзүн айтып алкоочу.

Мал чарбачылыгында:

Багар көбөйсүн!

Саан көбөйсүн!

Кыркаар көбөйсүн!

Согум чүйгүн (семиз) болсун!

Дыйканчылыкта:

Кырманга береке!

Дыйканга береке!

Кырман толсун!

Дыйкан бабам колдосун!

Эгин мол болсун!

Адамкерчилик кылганга:

Ыракмат! Көп жаша!

Тилегиң берсин!

Тилегиң кабыл болсун!

Өмүрүң узун болсун!

Жамандык көрбөгүн!

Эч нерседен кем болбо!

Дениң сак болсун!

Кудай тилегиң берсин!

Чоң киши бол!

Бала-чакаңдын убайын көр!

Бай бол!

Келин алганда:

Келин кут болсун!

Коңшуң кут болсун!

Келиндин күйөөсүнө:

Куш бооң бек болсун!

Келин жүгүнгөндө:

Кудай жалгасын!

Ырыс кешиктүү бол!

Этегиңден жалгасын!

Алганың менен тең кары!

Ак жолтой, ак жүздүү бол!

Бай бол!

Көшөгөң көгөрсүн!

Кыз узаткан үйгө:

Барган жеринде бактысы ачылсын!

Балалуу болгондо:

Бешик бооң бек болсун!

Жакын адамдары өлгөн кишиге:

Арты кайырлуу болсун!

Өмүрүн балдарына берсин!
Арты майлуу, сүттүү болсун!
Жаткан жери жайлуу болсун!
Топурагы торко болсун!

Аш бергенге:

Арты той болсун!

Той бергенге:

Тоюң куттуу болсун!
Тоюңа той улансын!

Иштел жаткан кишиге:

Ишиң илгери болсун!

Көчүп конгонго:

Конуш жайлуу болсун!
Көч байсалдуу болсун!
Конушуң акжолтой болсун!

Орозо туткан кишиге:

Орозоң кабыл болсун!

Айт күндөрү айттаган кишиге:

Айтың маарек болсун!

Жыйнаган Ж. Казакбаев, 27-октябрь, 1971-жыл.

АЛАС*

Үйдүн ичин адырашман күйгүзүп туруп аластайт. Форточкалары жок, эшиги ачылбаган үйлөрдө кандайдыр бир сыр, жаман жыт сезилип турат. Динчилер бул үйдүн ээси бар, шейит адам өлсө керек деп, ар кандай бурмалап, сезими жок адамдардын башын айландырган. Адырашман түтөтсө үйдүн жыты оңолуп, бүлөөлөрү көңүлү куштар болуп калат. Ошондо үйдүн ээси бир-эки ооз сөз айтып күбүрөп калат.

Алас, алас,
Ар балаадан калас,

Алас арчам,
Аты жок баспаң,
Алты койдун ичинен,
Алып келдим сансаң,
Айылдын башчысы,
Ала белдик жайсаң.
Мына саймам,
Ана саймам,
Ойлобо бу кайдан,
Улар кууган тайган.
Малга дуба кылдырып,
Алакан жайган,
Үйдөн кетсин,
Жин, шайтан.
Балакет, балакет,
Узун чачтан,
Бою бастан,
Түшкө кирген сарттан,
Малына зекет бербеген,
Бай өңдүү марттан,
Алас, алас,
Ар балаадан калас.

*Жума, Моке Алтыбаевдер,
1982-ж. Ак-Суу району.*

ДАМБЫР ТАШ*

Жазында жааган биринчи жамгыр өзгөчө мааниге ээ. Мында сүйүнбөгөн адам аз болот. Жаш балдар жамгырга башын тосуп, көнөккө, чакага таш салып алып, боз үйдү үч айланып чуркап шалдыратып, «дамбыр таш» деп кыйкырат.

Жер айрылып чөп чык,
Желин айрылып сүт чык,
Желеге кулун байланып,
Сабадан жыт чык.
Сабоолоп, чокмор алып келбей,

Элим, журтум тынч чык,
Жер айрылып чөп чык,
Желин айрылып сүт чык,
Баласыздар көз жарып,
Ыңаалаган үн чык!

Жамгыр көнөктөп жааганча балдар шалдыратып, чоңдор үйүнө киришет. Түндүк тартылат. Эшик түрүлөт. Чака, көнөктөр босогого илинип коюлат, жыл сайын ушундай ырым кылуу мурдатан бери келе жаткан жөрөлгө. Жаз айында түндөсү сүт бербейт, жылдыз көрүп коет, ак тартылат деп ырым кылат.

БЕРТИК СУРОО*

Бертик сураш мурдатан келген экен. Колун же бутун мертинтип алгандардын ооруган жери бат басылып калсын деп, ырымдап өзү көрүнбөй туруп, эшикти кылтыйта ачып үйгө сузгусун сунат. Бертик сураганды дароо биле коюп ун, талкан, сүзмө, май, туз, эт, үйдө эмнени берүүгө мүмкүн болсо, ошону салып берет. Бертикти баш-аягы жети үйдөн сурайт. Таап келген тамагын өлчөп буту-колу мертинген адамга жылуу бирдеме (тамак) жасайт. Тердеп аны ичет. Жүндү туз менен кайнатып бутуна же колуна шор. ботко жасайт. Бат эле ооруганы айыгып, таканчыктап басып калат. Маселе башынан ишенгендикте, тамакта дарылык касиет бар деп, ага абдан берилип ишенип жети күн ичет. Анан итаякты сындырып көмкөрүп таштайт.

УЧУК, УЧУК, УЧУК

Кыргыздын кемпир-абышкалары ооруган кишини отко чымчуурду салып кызаргандан кийин бир аяк суу мени күн батып баратканда учуктайт. Анда мындай дейт:

Учук, учук, туф, туф,
Түндө дүбүрөгөнгө бар,
Күндүз күбүрөгөнгө бар,
Эртеңки учук болсоң кечкиге жетпе,
Кечки учук болсоң эртеңкиге жетпе,
Аккан суу, соккон жел менен кет.

Ооруган кишини учуктап бүткөндөн кийин аяктагы сууга түкүртүп, аякты коломтонун жанына көмкөрүп таштайт. Учуктап бүткөндөн кийин жаткырып жылуу жаап, аягына кишен, же чидер таштап мындай дейт:

Кара далы кызга бар,
Калың, калың музга бар,
Кайыр бербеген узга бар,
Ачуу десең Кочкордун тузуна бар,
Сулуу десең кытайдын кызына бар,
Кыйырга бар,
Кыйырда оттогон сыйырга бар.
Алайдагы тагайга бар,
Сокудагы жамайга бар,
Сандыктагы дакиге бар.
Эт жебеген бакиге бар.
Зөөкүрлөнүп сүйлөгөн,
Балбан Чакиге бар,
Мында эмнең бар,
Чык, чык, жолуңа түш,
Аксагым, жатып көрчү түш,
Аяк-башыңды жаздайын,
Ана-мынаны айтып шашпайын,
Чык балакет, эмнең бар.

Нанды жетиге бөлүп, ооруган кишинин ар кайсы жерине тийгизип суктап коет. Ооруган адам жылуулангандыктан айыгып абдан жакшы болуп калат.

Жума, Моке Алтыбаевдер, 1982-ж.

Ак-Суу району.

ШЫРАЛГА*

«Шыралга» — мерген атканын артынып келатканда жолунан чыгып «шыралга» — дешет. Мергенчи «болсун» деп жооп берет, өз ыктыяры менен чыгарып эт берет.

Үйгө келгенде чийки этти тулгага же башка көөлүү темирге тийгизбөөгө аракеттенет. Шорпону үйлөп ичирбейт, анткени шамал болуп кийикке жыт жетип, кийикти айдап кетет деп билишет. Кийикти аткан учурда огу тийбей калса

жанагылардан (тулга, көөлүү темир, үйлөп ичкен шорпо) көрөт да ырым кылып мылтыкты эшиктин астына таштап, кырсыгып калды деп бала-чакага, чоң-кичинеге, аял-эр дебестен кишилерди аттатат. Эгер шек санаган киши болсо ошонун кесепети деп, аны кур дүрмөт менен атат.

Өпкө, жүрөк, кекиртект — үчөө чийкисинде кесилбейт, чала бышканда же бышкандан кийин кесет, анткени бул ырымды кылбаса мылтык кырсыгат дешет.

Карынына май куя турган болсо үйлөбөй башка жол менен чөп тыгып кургатат.

Ак кийик деп: аркар, кулжа, эликтердин баш, шыйрактарын сокур болуп каласың деп куйкалатпайт.

Мерген үйгө киргенде мылтыктын кундак жагын алга карай алып кирип, оозун эшикке карата илет. Анткени, сук кирип кетпесин, ок-мок жаңылып кетпесин деген ырымы болот.

Мерген аткан кийигин союп, артынып жөнөгөндө кокус бирөө алдынан чыгып калса мергенди токтотот. Жолуккан жерден ыргыткан камчысы кийикти сойгон жерге жетсе кийикке тең орток болуп калат. Эгер ыргытылган камчы кийик союлган жерге жетпей калса шыралгачы болуп калат.

Айтууку Борбу Турмамбетов, Тогуз-Торо району, Дөдөмөл айылы.

ИНГЕНДИН ЗАРЫ

Бутум сынып кайрылып,
Бир жакка шыйрак майрылып.
Тайлакты баса жыгылып,
Ангелге башым тыгылып.
От жок жерде кыйналып,
Көрүп жатам кыйындык.

Билбей калдым не болду,
Өлтүрүп алдым ботойду.
Жардын башын кыдыртып,
Ээрчитпедим ботойду.

Талдын башын сыдыртып,
Жедирбедим ботойду.
Эмчегимди тырсыйтып,
Эмизбедим ботойду.
Эки өркөчүн баладай,
Тиктебедим ботойду.
Жүндөрүн жазда тонотуп,
Ысытпадым тоңгондо.

Жыйнаган Норуз Үсөналы.

МЕРГЕНЧИНИН ЗАРЫ*

Аркарды атып тийгиздим ботом,
Аркар тон кайдан кийгиздим ботом.
Эликти атып тийгиздим ботом,
Элик тон кайдан кийгиздим ботом.
Өткөнгө ой жүгүртсөң алыстагы,
Күн экен каргашалуу тарыхтагы.
Береги ак селделүү ала тоону,
Муң менен жомоктошкон кең кучагы.
Кыргызы сайма көкүл, кенен чалбар,
Куюндай көчүп, конуп жүргөн чагы.
Турмуштун теңсиз бүткөн запкысынан,
Айрылган жалгызынан мерген зары.
Өмүр бою улуу тоону мекендеген,
Болуптур Акмат деген ашкан мерген.
Бараңы жондон түшпөй тоону кезип,
Күн өткөргөн кийик улоо кесип менен.

Тургунбаев Ж. Өзгөн району, Фрунзе колхозу.

Жыйнаган Тайгуренов А. 1947-жыл.

АБЫШКАНЫН ЗАРЫ*

Мен мурун кырга чыккан тал элем,
Кыр мурут кызыл чийкил бала элем,
Кыздарга жакчуу жан элем.

Эми кырга чыкпас тал болдум,
Кыздарга жакпас жан болдум,
Кызыл көз жаман чал болдум.

Мен мурун кериге чыккан тал элем,
Кер мурут жакшы бала элем,
Келинге жакчу жан элем.

Эми кериге чыкпас тал болдум,
Келинге жакпас жан болдум,
Кемшейген жаман чал болдум.

Мен мурун капталга чыккан тал элем,
Кайкайган жакшы бала элем,
Катынга жакчу жан элем.

Мен эми капталга чыкпас тал болдум,
Катынга жакпас жан болдум.
Кампайган жаман чал болдум.

Кызылдан кылган тердикти,
Кымызды чайкап көп берген,
Дагы эле кызыл көз кылат эрдикти.
Карадан кылган тердикти,
Дагы эле картаңдар кылат эрдикти.

*Ысак Жанузак уулунан 1923-жыл
7-июлда, Таластан.
Жазып алган К. Мифтаков.*

МЕРГЕНЧИЛИК*

(Кийген кийими жана ырымдары)

Ырымдары — текенин этин темирге тийгизбейт. Үйгө киргенде мылтыктын оозу үйдү карабайт. Теке атып алганда мылтыкка каны сүйкөлөт. Жаткан мылтыкты аттап кетпейт.

Мергенчинин кийимдери — кийиктин терисинен чен тон, сары боекко салынган күрмө, теке шым, теке чокой, башка малакай, колго текенин терисинен мээлей киет. Кыштын күнү болсо жапкак киет. Айбалка алып жүрөт, узундугу бир жарым метр. Бул зоокалардан жол жасоо үчүн керек. Мергенчиликке дайыма

таң заары менен барууга тийиш, себеби текелердин отко чыгып оттоп жаткан кези болот.

Мергенчиликке ээрчип барган кишилер — салбырынчылар жана карасанчылар делет. Алар мергенчилердин олжосунан тең бөлүп алышат. Эгерде салбырынчы менен карасанчылар көп болуп калса, анда мергенчи аткан кийиктин башын, терисин, өзгөчө ооз омурткасын алууга тийиш. Башка олжолор карасанчылар менен салбырынчыларга кетет.

Мергенчилер менен бир киши кетип баратып, жумушу чыгып кайта үйүнө кайтса, ал мергенчинин аткандарына энчилеш болот.

*Аккөз Моңошек, 36 жаш,
Тогуз-Торо.*

Эгерде ат минип жол жүрүп олжолуу болсо — канжыгалуу ат дейт. Эгерде олжосуз болуп калса — канжыгасыз деп коет.

Чаап жүргөн күлүктү аялдарга мингизбейт, өлүк жүктөбөйт, жүк артпайт жана киши учкаштырбайт.

Койдун түйнөгү болгондо, аны кадимкидей эле жаткызып алып, калп союмуш болот дагы, «чык түйнөк» — деп ургулап бошотуп жиберет.

Мергенчи миң теке атса, миңинчиси оңко турат.

Мылтыкты бисмилла — деп октойт жана аткан текесинин биринчисин дагы бата кылып туруп муздайт. Ошол эле жерге мылтыгын камдайт.

Толорсукту жана кекиртекти туурасынан кеспейт. Этти тулгага кайырбайт. Эгер тулгага кайырса мылтык тийбей калат дейт. Мылтыктын оозу төргө карабоого тийиш.

Эгерде мал кутурса аны мылтык менен атып таштайт.

Козуга эн салганда, кулагын тешип шоона байлап коет.

Төө тууганда киндиги түшсүн деп жети күнгө чейин эч кимге от бербейт. Оозандырып эмизмейинче эч кимди тайлак менен төөнүн ортосунан өткөрбөйт.

Төө тайлагын жерисе, эки кыз баланы эки төөгө мингизип, эки жакты каратып «төө жериди» деп айттырат.

Жылкы жаталак болсо, жаталак меники деп кыйкырып эки жакка чапкылайт.

Бээнин желини чочуса, ноктосун колуна алып, сабааны камчыланып бээге чейин чапкылап келсе айыгат.

Эгер уйдун желини чочуса, талаадан бир көк таш таап келип, уйдун желинине үч жолу тийгизет.

Мал сойгондо көк боорунун тегереги жашылданып кетсе, көз тийген экен дейт.

Койдун туут убактысында, козуну жаңы туулган кезинде мурдун шыпырып оозандырып коет, аз гана эмизет. Эгер коп эмсе чычкактайт. Жерге сүт төгүлсө, ал сүткө колду тийгизип туруп ийнине сүйкөп коет.

Малдын туут убактысында жаңы туулган козу, улактар киндиги катмайынча мал сойбойт.

Күн батмайынча эч кимге уютку бербейт. Эгер шашылыш болуп калса, анда бир чымчып туруп сүткө салып, андан кийин берет. Кымызды биринчи жолу ичкенде көп киши тегиз ичип, сабанын жанына буудай чачат. Буудайдай кызарсын деген мааниде. Элдин бардыгы тегиз көтөргөндө, «желээң узарып, желиниң көбөйсүн» деген бата берет.

Согушта кыйынчылык убактысында, төрт пайгамбар төр жагынан тигип келип сүт куйганда кымыз болгон — көрсө ал сабаа экен. Ошон үчүн сабаа төрт бурчтуу болуп калыптыр.

Күлүк чапканда, кыбыланы каратып туруп, көкүлүн, куйругун шүүйт дагы, кошуп жиберет.

Айгыр койгондо маңдайына кебез байлап коет.

Чыккан күлүккө тумар тагат

Көп малдан бирөөн «мал башы» — деп жакшы багат.

Ат бычканда, колу жеңил болсун деп жоолук байлап коет. Козу биттегенде, анын жумурткасын бир аяк айранга салып кийин бышырып жеп алуучу.

Көгөөндүн башына таш коюлат.

Жорго кулундарга коңгуроо тагып коет. Тайгак болот деп, туур менен таманын тырмайт. Бышылдак болот деп колун байлап, мурдуна салат.

Тайлактын мурдун тешип, эки карала жип менен эки кулагына байлап коет. Тайлак бычканда, бычкан кишинин колуна дагы жоолук байлап, жети күндөн кийин бир улак союп, түлөө берет.

Төө ургаачы тууса дагы эркек тууду дейт, ал энесинин жүгү жеңилденип калсын дегени.

Эгерде мал өлүмдүү болуп, зыянга көп учурай бере турган болсо, мазарга алып барып түлөө кылып, мал союп, малды ошол жерге түнөтөт.

Желин чочуганда эки эмчектин ортосундагы кара тамырды жарып, уюган эски канды алып таштайт. Кайта эмчекти жууп, карышкырдын чүкөсүн тийгизип ырымдар коет. Жууганда туз менен жууйт.

Унутчаак — түлкүнүн мурдун тагынып жүрүш керек.

Оозул — көбүнчө балдардын тиш этине чыгат. Саргайып канайт. Муну дарымчылар дарымдайт:

Лай-лай кут калем,
Мухамбети банткелем,
Куртту курутка байладым,
Ыбыр-ыбыр ат байладым,
Буту-колун тыбыратпай байладым.
Картты катыра байладым,
Куртту кутура байладым,

Мергенчиликке берилген ырым бата — эгерде мергенчиликке шыктанган бала болуп, биринчи жолу кийик атса, кийиктин үстүнө бир козу союп, мергенчилерди чакырып алардан бата алган. Мергенчилер «өңүтүмдү бердим» — деп балага бармагын тиштеткен, ок-дары ж.б. керектүүлөрдү берген.

ЧАНЧАК

Адамдын денесинин бир жерине жел туруп калганда эмчи мылтык менен үч жерге тийгизип эмдейт.

Сен качан чанчак болчу элең, мен качан эмчи элем — деп жерге тийгизип, үч жолу кишиге тийгизет. Ал мылтык аюу аткан мылтык болууга тийиш.

КЫЛОО

Музоону ууз менен кылоолойт.

«Илгери барсаң ууру алат,
Кийин калсаң карышкыр жейт,
Орто жерден чыкпагын,
Кылоо, кылоо —

дейт дагы музоонун үстүнө ууздан бир тамызып коет.

«Чөөнүн баскан изин карышкыр кечип өтпөйт» — деген макал боюнча, чөөнүн терисин баканга сайып туруп короонун жээгине илип койсо, карышкыр тийбейт дешет.

Кар жиликти көзөнөк чөп өткөрүп туруп, керегенин башына илип коет (малды аман сакташ үчүн). Койдуку, эчкиники жана башкалары да ушундай.

Жылкынын башын кызыл жошо менен боеп туруп жакшы чыккан эгиндердин жээгине илип коет (көз тийбес үчүн). Андан башка дагы жаңы салынган үйлөргө, мазарларга күлүк аттардын башын илип коюучу. Жапай айбандардан болсо кочкордун мүйүздөрүн илип койгон.

Жакшы жол болуп, жылдыз жолдосо, адамдын тескери жагында болот. Айдын мезгили боюнча жылып турат.

Кут — түндүк жак.

Күн жүрүш — түштүк.

Кыбыла — батыш.

Күн чыгыш — чыгыш.

Кылыч жаа — жез кемпирдин желеси.

Күн, ай тутулганда — өлдү деп кудайга сыйынышат.

Күн күркүрөгөндө — жер жарылып көк чыкты дейт.

Желин айрылып сүт чыкты — деп, бала-чакалар үйдөгү идиш-аякты калдыратып, үйдү тегеренип жүгүрүшөт.

Узундукту — кулач менен, кадам жана аркан менен ченейт.

Чакырым деп үндүн угулган жерин айтат.

Оордукту — киши көтөрүп билет.

Көптүктү — чарага, капка ченеп билет.

Кыргый. Тогуздун айында куш, жетинин айында (Анжыянды карай учат), торгой жүрө берет. Чабалекей жазында келет, Ала карга кышында келет.

Бештин айында — бел ашпа, безилдеген суук дешет.

Үчтүн айы үйрүлгөн суук, үйдөн чыкпа дейт.

Бирдин айы дагы суук ай, чилденин толук кези.

Чабалекейдин уясын бузбайт, өлтүрбөйт. Катылбоо керек, үйүн бузсаң — үйүң бузулат.

Торгойдукун дагы бузбайт, Сасык үкүнүкүн дагы бузбайт, буларды ыйык куштар деп аташат.

*Үкүев Садыбай — 70 жаш,
Тогуз-Торо Каба.*

ДАЛЫЧЫ

Бала жерге түшөрү менен далы менен оозандырат, дагы ар бир жети күндө бир көргөзүп коюп жүрө берет. 15 жашка чыккандан кийин далы балага берилет. Бала ошол убактан тартып элден мурун ошол далы менен, андан кийин башка далылар менен дале боло- чоктогу нерсени айкын-ачык айта берет. Эгер айткан далычы киши өзү уурулук кылса, калп айтса, анда далы сүйлөбөй калат. Далычыны «көзү ачык киши» деп коет. Далычы ал түгүл коендун далысын да билет. Аркардын далысын дагы билет. Көбүнчө аркардык далысы дурус болот дейт.

ТҮШ ЖОРУУ

Түшүндө кырманда иштеп, эшек минип жүрсө бактылуу болот дейт. Бок жыйнап жүрсө байыйт дейт. Жыланды оюнда көрсөң жанч, түшүндө көрсөң — кенч. Түшүндө бирөө менен кармашып жеңсе, душманын жеңген болот. Жеңилсе жеңилип калат. Орус көрсө — олжо болот. Сары көрсө, сары ат минсе — саналуу болот. Уй көрсө, ит капса — оорунун кырсыгы. Карышкыр көрсө, ар кандай жерге барса жакшы болот. Кызыл көрсө — тил болот (сөз болот). Суу көрсө — өмүрү узун болот. Баткактуу, ылайлуу суу көрсө — дагы бир жаман илдетке жолугат. Ак кийип жүрсө — көңүлү ачылат (бакыт). Ак, сүт айран көрсө — кар жаайт. Жылаңбаш жүрүп, кабагы ачык болсо — бактылуу болот. Боз атка минип жүрсө — жакшы болот. Куш, кыргый, лаачын кармаса — эр- кек балалуу болот. Өсүмдүктөр кирсе — олжо болот. Мышык, ит — жаман.

Жаман түштөр көргөндө — садага берет. 5 — 7 же 11 тыйын берет. Же болбосо кетип баратып жолдун үч кошконуна таштайт.

Түшүндө мурду канаса — олжолуу болот. «Түштүн башы казандай, мойну кылдай, аны жакшы кишиге жорутуш керек. Түштү жоругандан эмес, айткандан дейт. М.: Түшүндө бир киши тамеки тартып жатса, чапанына чок түшүп кетет, аны жолдошу — өзүндөн ыраак төркүнгө дегендей катын-балаңа көрүнөрү ошол — деп жоруйт. Айткандай эле үйүнө келсе эки кызы эки күндө өлөт.

Баабедин — корккондо, сүйүнгөндө оозунан баабедин деп чыгып кетсе, жети нан жасап берет, же аксарбашыл соет, же болбосо акча берет.

Чоң коркунучтуу (өлүм ж.б.) кырсыктан кутулганда, күтүлбөгөн кубанычтуу жакшылык болгондо адамдын оозунан «баабедин» деп же «аксарбашыл» деген сөздөр чыгып кетсе, 7 же 9 нан жасап элдерге берет, аксарбашылга кой же эчки союлат, же жетим-жесирге акча берет.

Садага чабуу ырымы* — алыс сапардан келген же бейтап болгон адамга ырым катары садага чабылат. Садага күн батаар алдында же эртең менен эрте аткарылат. Садаганы ким болсо дагы чаба берет. Салт боюнча садагага улак, эчки жарайт. Муздап туруп боорун жарып өпкөсүн сууруп алат. Ошол өпкөнү садага чабыла турган кишинин башынан үч айлантат да кишинин денесинин ар кайсы мүчөлөрүнө (көбүнчө баш жагына) тийгизип туруп, «балакет-салакеттин баары ушуну менен чыгып кет» деп өпкөнү алыс ыргытып жиберет. Аны ит, куш жеп кетет.

Садагадан кийин бир аяк сууну ошол бейтап кишинин башынан үч айландырып туруп эшикке чыгып жиберет. Ушуну менен садага ырымы бүтөт.

МАЙДА-ЧҮЙДӨ ЗАҢЫТТАР*

Үлүш — кыргыздардын малдары семирп, айран, кымыз көп болгондо ар бир байлар мал союп, кымыз жыйып, айыл, айыл болуп чакырышып түшүрүлөт. Муну «үлүш» деп айтылат.

Өрүлүк — жайлоого көчүп чыкканда, жайлоодон жакага келип конгондо мурун көчүп келип конгон киши кийин көчүп келген кишиге кой союп, этин бышырып алып келүүгө милдеттүү. Башка жерден жаңы көчүп келип тууганга кошулган кишиге да туугандары өрүлүк кылып ат мингизип, эгин берип, жакшы конуш берүүгө милдеттүү болгон. * Тууган арбагын издеп көчүп келди» деп бий да көтөргөн.

Көчүп келген киши да эл чакырып, мал союп даам берген. Аны «өтмөк» деп айтылган.

Белдемчи — эки бала төрөмөйүнчө келиндер белдемчи байланбаган.

Күн оңдулоо — кыргыздар күндү абдан ылгап: жуманы оор, шаршембини жеңил, шейшемби — жалгыз, бейшемби — өлүктөрдүн күнү деген, отко май салып, майга нан бышырып жеп, өлүккө жыт салат.

Жума күнү жолго чыгып, мал биттеп, кишиге мал бербеген. Шейшембиде жалгыздар тилектер тилеген. Шаршембиде мал биттеп, кишиге мал берген. Ишембиде иш баштаган, «иштин башы ишемби» деген.

Эшик ачпоо — кыргыздар конокко түндө эшик ачып чыгарбаган, от да чыгарбаган.

Мал бергенде — кыргыздар бирөөгө мал бергенде желени, көгөөндү үйдүн үстүнө салып койгон. Мал сатканда же бергенде малдын мойнундагы жипти чечип калган.

Оорунун алын сураганда — эртең менен оорунун алы суралат. Түштөн кийин суралбайт.

Көз тийүү — кишиге, малга көз тийүүдөн эң катуу сак болунуп, көк мончок (көз мончок) тагылган.

Күнү катын — күнү катындар жана анын балдары эң душман болушкан. «Күүнүн күлү жоо» деген сөздөр бар.

Бармак тиштөө — адеп эле эң биринчи жолу кийик аткан жигит кой союп, этин элге берип, бир кишиге бармагын тиштетет. Бул кийикчи болуунун бир ырымы.

Кепсен — сузулган эгинден сурап келгендерге «кепсен» деп берилет.

Ат суутуу — кыргыздар жол жүрүп кыйналып келген аттарын таң ашырат. Андай кылбай тез отко койсо, же суу ичирсе жоор чыгып начарлайт. Эң катуу кыйналса таң ашырат. Муну «суутуу» же «таң ашыруу» деп айтылат.

Учуктоо — оору кишилерге күүгүмдө бир темирди отко салып кызартып алып, аякка суу куюп, темирди ооруган кишинин бетине жакын кармап туруп ар ТҮРДҮҮ ырым сөздөрдү айтып суудан ууртап алып бүркөт. «Учук болсоң учуп чык» деп ырым сөздөрдү айтат. Оору кишини сууга түкүртөт.

Суу чачуу — бир киши ыраакы жерге барып келсе, же аттан жыгылса, же балбан жыгып, эр сайса идишке суу куюп ал сууну ошол кишинин башына үн айландырып түкүртүп туруп сууну чачып салат.

Көчөт көчүрүү — бакшы, бүбүлөр куубаш, сары чүпүрөккө ырымдап талаага, жолго таштап, балакетти оодарып көчүрөт. Муну «көчөт көчүрүү» деп айтылат. Көчөттү ким таап алса оору, балакет ошо тапкан кишиге көчүп кетет.

Ок аттап түшүрүү — уруштарда ок жаңылып, тулку бойдун бир жерине ок токтоп калса, ал окту өз күйөөсүнөн башка эч бирөөгө көңүл бурбаган таза зайып аттап түшүрөт. Үч ирет аттайт, ошол үч атоонун биринде ок чөп этип түшүп калат.

МАЛДАРДЫН ПИРИ*

(Ээси)

Малдардын да колдоочу пири, ээси болот. Мал сурагандар ошол ээлерине жалбарат. Койдуку — Чолпон ата, эчкиники — Чычаң ата, уйдуку — Заңги баба, жылкыныкы — Камбар ата, төөнүкү — Ойсул ата.

Баатырлар менен күлүк аттардын милдеттери — баатырлар эл четинде жоолордун беттеринде болушуп, элди кайтарган. Баатырлар жарак-жабдык жана шайдоот жигиттери менен дайыма элди күзөтүп жүргөн.

Күлүк аттарга өз ээси ээ болбостон бир уруу эл ээ болгон. Күлүк аттардын ээлери аттарды өзү байлап, куда, досторуна эч убакта беринчип, алышпаган. Күлүк аттардын кундары да эрдин куну менен тең болгон.

Эр сайыш (уруш) — бир уруу экинчи бир урууну баса келип чыкканда, эки уруунун эр бүлөлөрү беттешип келгенде адегенде эки жактан эки баатыр жекеге чыгышып сайышкан, кээде бирин бири өлтүрүшкөн. Кээде аттан сайып түшүрүлүп аман да калышкан. Урушта эки уруунун туусун эки баатыр кармап туруп, алардын аттары кишендеп коюлган, себеби туу качканда жеңилип качканга эсеп болот деген.

Жеңген жак жеңилген жактан түшүрүлгөн ат, тондорду олжо кылып, үй мүлктөрдү тамам олжолоп жана балдарын, кыздарын да олжолоп алып кетет. Байлап алып кеткен кишилерди кийин ээлери издеп барып тогуздап мал берип кайтарып алышкан. Муну «жылоо» деп айтылган.

Урушта өлгөндөргө кун болбогон.

КЫРГЫЗДАРДА КИШИГЕ КОЮЛГАН ЫРЫМ АТТАР

Кыргыздар көбүнчө ырымдап, баласы токтобогон, же баласыз жүргөн кишилер балалуу боло калышса мындай аттар коюлган: Бокмурун, Боксары, Бокбай, Бок көтөн, Бокчу, Итбай, Итике, Күчүк, Козубек, Текебай, Буурабай, Жылкыбай, Кочкорбай, Кийизбай, Коен, Кулжабай, Бөрү, Жолборс, Жайлообай, Кыштообай, Арпачы, Буудайчы, Күрүчбек, Тайлак, Маралбай, Бугубай, Бектур, Назар, Тыныбек, Акылбек, Боромбай, Көлбай, Багыш, Ормон, Жантай, Дыйкамбар!, Сагымбай ж.б.

Кыздарга: Ардак, Болпош, Апал, Үпөл, Айкан, Сейилкан, Толгонай, Чолпонай, Бермет, Күмүш, Алтын, Наал, Баалы, Телегей, Кусубалды, Машакан, Бурмакан, Тынымкан, Айдай, Дилде ж.б.

XIX кылымдын 60-жылдарынан баштап арабча аттар кире баштайт. Мисалы: Омор, Осмон, Аалы, Сыдык, Ыбрайым, Исмайыл, Исак, Жунус, Абдылда, Абдырайым, Абдрахман, Талып, Нуриддин, Акун, Султан, Акмат, Курман ж.б.

Кыздарга: Зуура, Батма, Ажар, Жамал, Бүбүкан, Нурбүбү, Күлбарам, Айша, Саадат, Зайнап, Ракыя, Күлсүн, Зайра ж.б.

ӨЛҮКТӨГҮ ҮРП-АДАТТАР*

Керээз — адам өлөөрдөн мурун калгандарына аз да болсо бир аз сөздөр айтат. Муну керээз деп айтылат. Эл бийлеген бийлер, баатырлар калкка үгүт насааттар айтып кетүүгө милдеттүү болгон. Калгандар да айтылган керээз сөздү унутпай ыйык тутууга милдеттүү болгон.

Өлүк өлгөндө — эркек кишилерди үйдүн оң капшыт (ээр) жагына, зайыпты сол капшыт (эпчи) жагына коюшат. Өлүктүн үстүнө бир кадырлуу, кымбат баалуу тон жабылат. Ал тон дайыма өлүккө жабылып, түбөлүккө жүрө берет. Мындай тондор эч качан куда-сөөк, досторго берилбейт. Өлүктүн тушуна боз үйдүн сыртына чий же килем тартып, эшик түрүлүп коюлат. Өлүк өлөрү менен бүт айылдагы кишилер жапырт өкүрүп түшөт да, басылгандан кийин өлүк жаткан үйгө бардык баалуу буюмдарды көрүнөөгө чыгарып жыят. Үйдү тазалап, казан-аяктарды башка үйгө алып чыгат. Өлгөндүн үй-бүлөлөрүнө жакшы кийимдер кийгизилет. Көшөгө тартып, зайыптар, өлгөндүн кыз-келиндери, зайыбы ж.б. көшөгөгө тескери карап отурушат. Өлгөндүн зайыбы элечегин бузуп, ээгин ачып, башына кара жоолук салынат. Өлүккө келген эркектер жапырт өкүрүп, зайыптар үн тартып кошуп келишет. Өлгөндүн өз зайыбы, кыздары беттерин тытат. Эркек балдары, жакын туугандары колдоруна таяк алышып эшик алдында, өлүктүн тушунда өкүрүп турушат. Ар бир киши өкүрүп келген сайын зайыптар үн тартып кошуп, таякчандар өкүрүп турушат. Өкүрүп келгендерге бир киши колуна кумган, чылапчын алып беттерин жуудуруп турушат. Эшикке көп кийиздер салынып, келгендер отурат. Бир канча үйлөр тигилип, коноктор киргизилет. Өлгөндүн зайыбы белине каткан кайышты чырмап байлайт. Муну «тасма» дешет.

Кара аш — өлүк өлгөндө кара аш конок ашы деп малдар союлуп, көп аш-тамактар даярдалат. Өкүрүп келгендерге үзбөстөн чай ичирилип турулат.

Көп кишилер өлүк өлгөн жерге конуп, аларга эт тартылат. Эрте таң атарда өлүктүн ага-туугандары бүт бир өкүрөт. Муну таңкы өкүрүк деп коюшат. Кара аштан өлгөндүн үй-бүлөлөрү бир да жебеген.

Мүчө берүү, жуудуруу — өлүктү бир канча кишилерге сөөгүн карматып жуудурат. 4 — 5 — 6 — 7 — 8 — 9 кишиге чейин. Сөөк кармагандарга өлүктүн кийимдерин жана башка чапандар да берилет, муну «өлүк тон» деп айтылат.

Ар бир урууга «мүчө» деп мал, чапан, акча ж.б. берилет. Бул «мүчө» деп айтылат.

Кошумча — өлгөндүн куда, достору, туугандары кошумча кошушат.

Кара ашына ат чабуу (көр байге) — өлүктү койгон күнү ат чабылат. Тогуз атка байге сайылат. Берилген байге «көр байге» деп айтылат.

Өлгөндүн зайыптары, кыздары ар күнү эрте, түш, кечинде үн тартып кошуп ыйлайт.

Суу ууртатуу — өлүк өлгөн үйгө тууганы, дос, сөөктөрү ж.б. мал союп келип тамак ичирет, муну «сууну ууртатуу» деп айтылат.

Ыскаат, буракат — өлгөндүн атына ээр токумун токуп, жайнамаз жана кумган, идиштерден да бардыгынан бирден молдого токуп берилет. Дооран деп да бир топ мал, булду бечараларга берилет. Өлүк өлгөн күндө үч күн өткөндөн кийин «үчүлүгү», жети күн өткөндөн кийин «жетилиги», кырк күн өткөндөн кийин «кыркы» делип, малдар союлуп элге берилип турулат. Молдолорго куран окутулуп турулат.

Аса күтүү — өлгөндүн бир тууганы, баласы чачын, тырмактарын алдырбай, кирлерин жуудурбай, күлбөй, чакырбаган айылдарга барбайт. Зайыбы эшикке чүмкөнүп чыгып, чоочун кишинин карабай, тескери карап отурат. Зайыбы арык болуп, бетин тырманып күйбөсө анда чоң сөзгө калат. Зайыбы арыктоо үчүн кыл аркандын үстүнө жатат.

Бейит башына баруу — өлгөндүн зайып, балдары малды бейитке алып барып союп барган элге берип, куран окутат.

Тул салуу — өлүктү коюп, майда-чүйдө кызмат зыйнаттары бүткөрүлгөндөн кийин өлгөндүн үйүн абдан жасап, асыл буюмдардын бардыгын көрүнөө жыйып, бир туу жасап түндүктөн чыгарылып коюлат. Муну «тул салуу» деп айтылат. Тул салуулар эң чоң бий, чоң байларда гана болот.

Өлүктүн үй-бүлөсү (үйү) көчкөндө ар бир айылга жакындаганда бүтүн зайып, кыздар үн тартып кошот, айылдар суусун алып чыгып баарына жуткурат. Өлгөндүн зайыбы кара нерседен кап сыяктуу кылып башына салынган, муну «кара салынуу» деген. Бул адат XIX кылымдын 60-жылдары ченде жоюлган. «Башы каралуу, бети жаралуу» делген.

АШ ЖАНА АШТЫН БЕРҮҮДӨГҮ САЛТТАРЫ

Өлүк өлгөндөн бир жылга жакындаганда аш берүүгө даярдык көрүлүп, элге кабар берип ашка чакырылат. Эң чоң аштарга Анжыян, Чүй, Ысык-Көл, Ат-Башы, Нарын, Кочкор, Жумгал элдери жана кытай кыргыз- дары жана Казакстанда жашаган кыргыз, казактардан да чакырылган. Аш бере турган уруу чоң даярдык көрүп, соют, аш, тамактарды мол даярдайт. Аштагы ар түрдүү ырым, салт оюндарына берилүүчү байгелер да дайындалат. Эң көп кемегелерди казып даярдап, үйлөрдү тигип, ашка келген конокторду күтөт.

Ашка чакырылган эл келгенде тигилген үйлөргө түшүп, конок алынат. Ашка келгендер да кошумчаларын алып келишет. Ашка келгендер күлүк аттарын таптап, байлап семирткен аттарын, баатыр, балбандарын камдап келишет.

Аш берген киши ашка келген конокторду күтүүгө бүтүндөй милдеттүү болот. Ашта балбан күрөш, жамбы атуу, эр сайыш, ат чабуу, төө чечиш ж.б. салт байгелер жасалат.

Жарчы (ырчылар) аштын тартибин айтып жарыялап турушат.

Жакшы кошокчулар атайын дайындалып келип мактоо кошокторду айтышат.

Кемеге — кемегенин башына эң көп малдар союлуп, кемегеге деп ат чабылат. Тогуз атка байге сайылат. Кемегеге союлган көп малдардын эттерин бышырып, ашка келген элди жапырт түшүрүп табак тар- тып куран окутулат. Кай бир чоң аштардын эттерин туурап да тартышат. Койдун белинен эки бөлүп туюк бышырып эки эле табакка салынып тартылууну «кабылы» деп айтылат.

Эскертүү: XIX кылымдын 60-жылдарынан баштап кемегеге эт салып эт тартуу адаты калып, эл конокко бөлүп алуу адаты тууй баштаган. Ашка келген элди аш ээсинин туугандары конокко бөлүп алып, ар бири өзүнчө кой союп, ж.б. коноктошкон.

Балбан күрөш салты — эки урууга балбан күрөш берилет. Бир төп мал байгеге сайылат. Балбандар күрөшүп жыгышат. Жыккан балбандын эли балбан көтөр кылып балбанды көтөрүп кетишет. Баш аттоо айып болот.

Ырчы (жарчы) — ашта, тойдо ырчылар боло турган тамашаны жана аштын жүрүшүн жарыялап ырдап турушат. Ашта жарчы болгон ырчыга жабуулаган бир жакшы атты биротоло мингизип, үстүнө баалуу бир тонду кийгизет. Башка ырчылар да тулга ырдап өбүлгөлөрүн алышат. Ырчылар ашка келген бий, байларды мактап ырдайт. Алар да ырчыларга жакшылап беришет. Эки ырчы айтышкандары да болот.

Кошок — ашта өлгөндүн зайыбы, кыз, келиндери кошуп отурушат. Өлгөндү кошуу чоң мактоолуу иш жана намыс болот. Чоң ырчыларды багып жатып зайып, кыз, келиндерге кошок үйрөттүрөт.

Таз чабышуу — эки уруудан эки таз чыгып сүзүшүүгө жар салынат. Эки таз чыгып сүзүшүп жеңгени байгени алат. Эки таз өпкө менен да чабышат.

Төө чечиш — жерди орточо казып, түбүнө казык кагып, бир жакшы төөгө килем, кымкап жаап, шурудан буйла тагып байлап коюлат. Ким болсо да, бир зайып жыпжылаңач ортого басып келет. Зайыптын аркасына жибектен чачпак салынат. Зайып көпчүлүктүн ортосуна басып келип, санын шапалактап чаап сөздөр айтат: «Манас, Коңурбайларды тапкан мен өзүм» деп жана өз бетиндеги бийлер, баатырлардын аттарын атап, «бардыгын мен тапкамын» деп айтып, абдан эңкейип туруп тоону чечип алып, кымкапты кийип алып басып кетет.

Эр сайыш — эки даңктуу урууга сайыш берилет. Эки уруу дярдап келген эки баатырын ат, кийимдерин, соот, чопкуттарын шайдоот кылышат. Каттырып даяр кылган жыгач найзалар да даяр болунат. Баатырларга бетке, моюнга сайышууга уруксат кылынбайт. Чоң баатырларга, такоол, жолдош кылып экиден төрт баатыр чыгарылат. Баатырларды уруунун аксакалдары коштоп чыгып беттештирет. Баатырлар ыраактан качырышат. Бир канча найзалар кыйрап сынат, акыры бирөө сайып аттан түшүрөт. Сайган баатырды коштоп «ураан чакырып» алып келинет. Кай убактарда сайылган баатыр өлүп да калат. Өлгөн баатырга кун болбойт. Баатырлардын байгелери төө баштаган бир тогуз жылкы болот.

Жамбы атыш — жамбы 5 кадак күмүш болот.

Эң бийик кылынып шырмый орнотулуп, башына чоң кулактуу жамбыны бекитип байлап коюлат. Каалаган кишилердин бардыгы мылтыктарын октошуп, ыраактан чаап келип жамбыны атып өтүшүп турушат. Жамбыны ким атып түшүрсө ошол алат. Жамбы атып түшүрүлбөй калса ээсине калат.

Ат чабуу — чоң аштарга тогуздан киши кул, күң, миңден жылкы, миңден кой, жүздөн жамбы ат байгеге коюлат.

Аттардын куйруктары, көкүлдөрү түйүлүп, ат чапкан балдардын баштары кызыл жоолуктар менен буулуп, кызылдан кийгизип, аттарды ортого салып ары-бери чубатылат. Сынчылар аттарды сынап: «балаң ат чыгат» деп айтат. Аттарды колуна туу алган бир канча кишилер айдап кетишет. Коно айдаган убактар да болот. Балдардын башындагы жоолук, кийимдерин аш берген кийгизет. Эң четке кеткен сүрөөчүлөр «учтан сүрөөчүлөр» деп айтылат. Сүрөөчүлөр ар жерден күтүп турушат. Бабедин, аксарыбашылдарды чуркурап айтып турушат. Ата-бабанын арбагына сыйынып, төлгөлөр тартылат.

Ат айдагандар аттарды белгиленген жерге барганда токтотуп туруп: «Омийин, жолуңар болсун!» деп айтып кое берилет. Сүрөөчүлөр өз ураандарын чакырып сүрөшөт, аттын барып токтоочу жерине туу сайып коюлат, аны «Сөөрө» деп айтылат. Аттарды уруу, УРУУ болуп, баталашып сүрөшөт. Сөөрөдө аттарды так- тап санап өткөргөн кишини «даекчи» деп айтылат. Даекчи чыккан жана андан кийинки аттардан тиешелүү даекти алат. Байге коого киргизилет. Чыккан атка коо бузган күлүк деп наам берилет.

Кай бир убактарда аттар ачык чыкпастан талаш кирип чоң чатактар болгон. Жолдон ат кошуу да чатактары болгон. Кайсы бир аштарда аттар да, балдар да өлгөн убактар болот. Аттын байгелерин уруунун аксакалдары бөлөт. Соогатчылар соогаттап алышат, ыр- чылар ырдап, мактап алышат.

Кайсы бир убактарда кедейдин аты чыгып байыган учурлар да болгон.

Ат чабылгандан кийин аш тарайт. Өлгөндүн балдары, туугандары, куда, достору, бир уруу бүт бойдон тулга өкүрүп дүңгүрөп түшүп, тууну жыгып, жыгачын отко жагат. Тулду жагып, катындын карасын алат. Аса күткөндөрдүн да чачтары, тырмактары алынып, кирлери жуулуп коюлат. Мындан кийин куда, достор өлгөндүн зайып, балдарын чакырып, баштарына ак жоолуктар салып, кийимдер кийгизип, аттар мингизет. Өлгөндүн үй-бүлөлөрү кадимкидей эл аралап оокаттарына киришет.

Эрге тийүү — өлгөндүн тул зайыптары аш берилгенден бир жыл өткөндөн кийин эрге тийүүгө акылуу. Өлгөндүн белгилүү бир туушканы же ага, ининин балдары алат, башкага берилбейт. Жакындан алары болбогондо зайып төркүнүнө берилет. Төркүнү эрге берет.

Зайыпка да аш берилет. Чоң бий, байлардын зайыптарына чоң аштар берилет, бирок эркектердикиндей даңктуу боло албайт. Зайыптарга жыртыштар, ийне, жиптери берилет.

Карыган абышкаларга да өлүм үстүндө жыртыш берилет.

Уруу намысы — кыргызда уруу намысы эң бир нык коюлган. Мисалы: уруудан бир кишинин сөздөн сынышы, кор болушу, абийир табышы, намыс алышы, намыс кетиши урууга тиешелүү болгон.

Бир уруудан бир кишинин акысы башка урууга кетсе, же башка уруу уруп койсо, же өлтүрсө андай иштерди бүтүн уруу башына туруп доолашкан. Бир киши уруу кылса, эр өлтүрсө айып менен кунду бүтүн уруу төлөп куткарган.

САЛТ

ӨЛГӨНДӨН КАЛГАН МУРАС ЖӨНҮНДӨ

Бирөө өлсө, ал кишиден калган мал, мүлк анын эркек балдарына таандык болуп калуучу. Жесир аял өлгөн кишинин туугандарына тиешелүү болуп, анын жакыныраак дегендердин бирөөнө алып берүүчү.

Балдар жаш болсо, энесин алган тууганын «өгөй ата» кылып карманып, ошол кишинин жакындарынын карамагына өтүүчү. Эгерде жесир аял өлгөн кишинин жакын туугандарынын бирөөнө тийбей, башка бирөөгө кетсе, ал убакта ал аял эринен калган мал-мүлктү жана балдарын ала кетүүгө укугу жок болучу. «Керегенин көзүнөн өтүп» кара башы гана кетүүчү. Жетим балдар, үй, мал-мүлкү менен жакын туугандарынын бирөөндө калуучу. Эс тартып мал-мүлккө ээлик болгуча ошолордун көзөмөлүндө жүрүүчү. Эгерде өлгөн кишинин баласы жок болсо анын мал-мүлкү жакын туугандарына өтүүчү. Өлгөндөн калган малды жакындыктарына жараша, улуусу улуудай, кичүүсү кичүүдөй кылып ылайыктап бөлүп алышчу.

ЖЕСИР ДОО, ЖЕТИМ АКЫ

Жесир аял башка бирөөгө барып тийип алса, өлгөн кишинин жакындары кетип калган аялдын төркүндөрүнөн жетим акы доолачу. Анткени аялдын төркүнү, аял экинчи бирөөнө тийгенде да андан калың алуучу. Эгер тиги кетип калган аялдын төркүнү өз ниети менен доодон кутулбаса, а өлгөн кишинин туугандары:

— Өлгөндөн өлүү, тирүүдөн тирүү ажырадык, эч болбогондо жетим акыбызды бер, — дешип бийге чейин даттанып жүрүп, жетим акы албай тынуучу эмес. Эгерде жесир аял өлгөн кишинин туугандарынын бирөөнө барбай, алысыраак туугандарынын бирөөнө тийип кетсе, анда деле аялдын өз эле башы кетүүчү. Жесирди алган алыс тууганы тиги өлгөн кишинин жакын туугандарына доолуу болуп, тартуу тартып, жесир доосун берүүгө милдеттүү болуучу. Жесир тууралуу өз ара мамилелер башка жолдор менен бүтүүчү. Учурга туура келип, жесир келген айылдан эри өлгөн аял чыгып калса жесирин алдырып жиберген айылдагылардын бирөө тигилердин жесирин алууга акылуу болучу.

Аш берүү — шарт боюнча өлгөнүнө алты ай болгондон кийин чоң ашын берүүгө руксат. Андан башка майда аштар да болот. Кишинин өлгөнүнө үч күн болгондон кийин үчүлүгүн, жети күндөн кийин жетилигин, 40 күндөн кийин кыркын берет. Кыркын бергенде молдолорду жыйып куран түшүрүүчү. Молдолорго куран түшүрүү акыларын тапшырып, андан тышкары ат да токуп берүүчү. Өлгөн кишинин жакшы аты болсо, ошол атка өлгөн кишинин ээр токумун токуп, жайнамазын бөктөрүп, чынысын кабына салып, канжыгасына байлап, канжыгасын ээрдин кашына кыстарып куран түшүргөн молдолордун бирөөнө, албетте, чоңураак, атактуураак молдосуна берүүчү. Жогоруда айтылгандай алты айдан кийин чоң ашын — акыркы ашын берет. Аш берилээрде өлгөн кишинин бүтүн кудак-сөөгүнө, дос-тамырларына кабар берилет. Кудак-сөөгүнүн, дос-тамырларынын кай бирөө кабар албай калса катуу таарынуучу, айрымдары ашына чакыртпады дешип нааздашып, ажырашып, кол үзүшүп да кетүүчү.

МИЛДЕТТЕНҮҮ, КОНОК ЖАНА КОШУМЧА

Өлүк ашы байга байдай, жардыга жардыдай берилүүчү. Эгерде өлгөн адам атактуу бай киши болсо, өлүк салттарына чыккан чыгымдын баары ошол өлүк өлгөн айылдагылардын милдети деп эсептелүүчү. Өлгөндөгү конок ашы: өлгөн кишиге өкүрүп келген кишилерге союлган мал, берилген чай жана башка каражаттарды өлүк өлгөн айыл бай жана жарды дебестен түтүнгө бөлүп алуучу. Эгерде өлгөн киши жарды жана катардагы кишинин бири болсо, өлүк салттарын өтөөдөгү бүтүн каражаттар өлгөн кишинин өзүнөн чыгуучу. Кудак-сөөк, дос-тамырлары, жакын тууган- дары азын оолак кошумча кошуучу. Ашын бере турган киши атактуу бай болсо, ага бериле турган аш да ошондой даңазалуу

болуп өткөрүлүүчү. Ашка 5 — 6 ай мурда камынышчу. Ашты башкаруучу кишилер айылдын баш кишилерин чакырып аш берүү кеңешин кылуучу. Андан соң аш бериш үчүн түтүнгө бай- жарды дебестен ашка кете турган чыгымдар: байгеге сайыла турган мал, акча, өлүү дүнүйө жана башкалар белгиленип, тийиштүү кишилерге бөлүнүүчү. Ар ким өзүнө милдеттүү конокторду күтүү үчүн конокко союла турган мал, чай-чамегин белендечү. Милдеттүү коноктун салты төмөнкүдөй болучу.

Кайсы айыл милдеттүү конок алып аш берсе, келген коноктор ошол айылдын түтүнүнө бөлүнөт.

Милдеттүү коноктор кандай тамак жейбиз десе, үй ээси ошону орундоого милдеттүү.

Эгерде милдеттүү коноктор кыйкым таап конгон үйүндөгүлөрдү уруп, сабап койсо да үй ээси макул боло берүүгө тийиш, кол кайтарууга, каяша айтууга укук берилбеген.

Милдеттүү конок алып аш берген айыл өзүнөн

чыккан чыгымы үчүн эч кимден эчтеме ала албайт. Кай бир учурда милдеттүү конокко келгендер шылтоо таап, бирдеме өндүрүп алып кетүүгө да аракеттениш- кен. Арык тукуму элинин бир Быйтыман деген болуш болуп жүргөн кишиси өлүп аш бергенде келген шапак эли «бизди конокко эрте бөлүп албайт» деп таарынган бойдон аш берген айылдын жылкысын тийип кеткен.

Милдеттүү конок күткөн үйдө чоң аштарда ар кандай тентектик, бейбаштыктар көп болучу. Конгон үйүндөгү кишинин тамагынан кыйкым таап, үй ээсин кызыл-ала кылып сабагандар да көп болгон.

ӨЛҮК ӨЛГӨНДӨГҮ ДИНДИК АДАТТАР ЖАНА ЭЛДИК САЛТТАР

Киши жаны кыйналып, үзүлүп бара жатканда ыйман айттырат. Ыйманды молдо айтат. Өлгөн кишинин эти сууганча тийбейт. Эти суугандан кийин жерге алып коет да, катындары кошок кошуп, эркектери өкүрүп сала берет. Өкүрүк угулгандан кийин айланадагы айылдын аялдары кошок кошуп, эркектери өкүрүп келе баштайт. Өлүктү көмүү жана келген элди коноктоо өлүк өлгөн айылдын жалпы милдети деп эсептелет. Өлгөн кишинин малынан мал союлат. Чай, нанды алы келгенинче аянбастан келген элге берет.

Өлүм бардын малын чачат,

Жоктун абийирин ачат, —

дешүүчү.

Өлгөн киши малдуу, бардар болсо — малын чачып, өлүк өлгөндөгү элдик салттардын, диндик адаттардын баары иштелүүчү. Эгерде өлгөн киши жарды болсо — элдик салттар, диндик адаттар толук орундалбай, же өлүк өлгөн үй өтө кыйналуучу.

Сөөк жуудуруу — сөөк жуудуруш үчүн өлгөн кишинин куда-сөөктөрүнөн, кызынын, уулунун кайындарынан, дос-тамырлары, алысыраак туугандарынан кылып 9 же 11 кишиге чейин киргизет. Эң аксакалы башын жууйт, андан кийинкилери өз ирети менен улам төмөн жактарын жууйт. Сөөк жуугандар өлгөн кишинин кийимин бөлүп алышат. Ошондуктан, буюм-тайым алсамбы деп ниеттенип жүргөн, бирок сөөк жууга кирбей калган куда-сөөк, дос-тамырлары, алысыраак туугандары «сөөгүн жуудурбады» дешип таарынган учурлары да болот. Эгерде өлгөн киши аял болсо анын сөөгүн кудагый, илик-жиликтеринин аялдары жууйт, сөөк жууга киргендер да сакалдуулашып өлгөн аялдын кийимин бөлүп алышат.

Мүчө берүү — киши өлүптүр деген кабар угулса, уккан жердеги кишилердин баары эле келүүчү. Келгендер өлгөн жерден олжо-мүчө алуучу. Кишиси өлгөн айыл келген элди урук-урукка, айыл-айылга бөлүп мүчө берүүчү. Тийген мүчөнү эл өз ара олжолоп бөлүп кетүүчү. Өлгөн киши бардар болсо, мүчөнү көбүрөөк, жарды болсо өз алына жараша берүүчү.

Жыртыш берүү — эркек өлсө барган аялдарга эчтеме берилүүчү эмес. Эгерде өлгөн киши аял болсо, анын эри бардар болсо, эркектерге мүчө, аялдарга жыртыш берүүчү. Жыртышка жыртып бөлүп алгандай кездеме, учук жибек жип сапталган ийне, шакек коюлуучу. Аялдар жыртышка тийген олжону талап бөлүп алышчу.

Дооран — дооран берүү элдик салт эмес, диндик адат. Доорандын максаты өлгөн кишини «күнөөсүнөн куткаруу». Доорандын акысын молдолор алуучу. Дооран өткөрүүнүн тартиби: өлүктү кепиндеп алып жөнөөгө даярдагандан кийин чогулган молдолор өлүк жаткан үйгө барышчу. Алар өлүктү коюп кырка тар- тып отурушат. Бирөөнө дооран өткөрүү табышталат. Адатта мурдатан колунда бары бардай, жогу жоктой кылып мал, дан багыштап коет. Дооран башталарда атайы дооранга багышталган малдын чылбырынын учу дооран өткөрүүгө дайындалган молдонун колунда болот. Ал молдо өлгөн киши «балакатка» киргенден берки

жашынын эсебин тактай. Маселен, өлгөн киши 60 жашка чыккан болсо, 12 жашын алып таштап, калган 48 жашына дооран өткөрөт. Дооран өткөргөн молдо ушу кишинин 48 жыл ичинде кылган күнөөлөрүн көтөрүп алдыңбы? — деп отурган молдолорго, улам кыдыртып дооранга байланган малдын чылбырынын учун сунат. Дооран алууга отурган молдолор — «Өлгөн кишинин мүчөсүн көтөрүп алдык» — дешип дооранга байланган малды, койгон эгин, акчаны бөлүп алышат.

Бет тытуу, кара кийүү, аза күтүү, тасма курчануу — каза болгон киши эркек болсо, анын аялы жана жакын аялдар беттерин тытышат. Өлгөн кишинин аялы чачын жазып, башына кара салуучу. Ашын бергиче дайыма тескери карап, аза күтүп отурат. Күнүнө үч маал кошок кошот. Кээ бирөө эринин аркасынан өлүш үчүн белине ичке тилинген кайыштан жасалган тасма байлануучу. Адатта аял эч кимге билгизбей чылгый кайыштан тилинген тасманы жалаң этине курчанып алып күнүгө жылдырып бекитип кое берет.

Тасма бара-бара белин кыйып ошондон зыян тарткандар да болуптур.

Чың-чың жаман, чың жаман, Чыңырып чыккан үн жаман. Табактай бетке так жаман, Тасмадай белге кур жаман — деп, далай аялдар эри өлгөндө бетин тытып, эрине күйбөй койду деп эл жаманатты кылбасын деп белине тасма байлап, күнүнө үч маал кошок кошуп, какшанып ыйлап кыйналган экен, өлгөндөрү да болуптур.

Талып молдо (Талып Байболот уулу).

ӨЛҮК ӨЛГӨНДӨГҮ ДИНДИК АДАТТАР ЖАНА ЭЛДИК САЛТТАР*

Адамдын денеси муздап, сезүү тамырлары кыйсылдабай, тамактан калып кыркыроо киргенде эски адат боюнча бир молдолугу бар адам даарат алып ыйман айтып турат. Ошол убакта кебез менен оозуна суу тамызып турат, тартип боюнча аялы тамызып туруш керек.

Өлгүчө өзүнчө тамда жаткан жеринде эле жатыш керек. Адам коркута баштаганда эле үй тигилип даярдалып коюлат. Өлгөнгө чейин ал үйгө кийрилбейт. Өлгөндөн кийин ошол өлгөн жерде «арам сууга» («майрам сууга») алынат. Эки-үч киши жууйт. Жуугандар жакындардан болот. Кары адам болсо кары кишилер, жаш болсо жаш адамдар жууйт. Аял кишини аялдар, эркекти эркектер жууйт. Анан өлүк ороочу атайын жасалган ак кийизге жылаңач ороп коет. Ал кийиз бир атанын балдарына бирөө болот да, дайыма этияттык менен

таза сакталат. Ошого ороп алып барып баягы тигилген үйгө кийрилет. Ал үйдүн эр киргенде сол жагына коюп «сооп болот» деп бедеден төшөп, анын үстүнө башка кийиз салынып туруп ошонун үстүнө орогон кийиз менен жаткырылат, бетине ак жоолук жабылып, эки көшөгө тартылат, анткени баш-аягы көрүнүп калса күнөө болот дешет.

Үйдүн ичине шырдактар салынып, туш кийиз, килемдер тартылып кооздолот. Шырдактар салынган себеби келген аялдар отурат. Булардын бардыгы бүткөндөн кийин эркектер өкүрүп, аялдар (өзүнүн жакындары) ыйлашат. Анткени айыл-апага өлгөндүгүн ошентип билдиришет.

Анан сөөк-тамырларга, жакындарына киши жиберилет. Ал киши «кабарчы» деп аталат.

Мүрзө казууга үчтөн алтыга чейин киши жиберилет. Кандай киши болсо да боло берет. Аларга тартип боюнча акы төлөнөт.

Аялы, кыз-келиндери дайыма ошол үйдө отурат. Анткени эл өкүрүп келгенде ыйлап отурушат.

Уулдары менен инилери өлүк жакка салынган шырдакка колуна таяк алып күтүп отурушат да, эл келгенде өкүрүп турушат.

Өлүк турган жак сыртына чырмаган кызыл чий каланат, ал өлүктүн белгиси болот. Өкүрүп тургандар таякты бооруна таяп, жерди карап, эшикти беттенип турушат. Өкүрүп келгендер өкүрүп тургандарга улана сыңар тизелеп отурушуп, өкүрүп бүткөндөн кийин өлүк ээси атайы коюп койгон киши суу алып келип, ыйлагандардын жүзүнө суу куюп берет да, тамак берүүчү экинчи үйгө ээрчитип келип чай берет.

Аялдарга аял киши суу куят.

Өлгөн киши жаш болсо, тамак (чай) берилбейт.

Алыстан чакырылган сөөк-тамырларды «конок алып» кондуруп калат. Сөөк жерге (мүрзөгө) коюлмайынча макүрү деп куран окулбайт. Конокторго мал союлса деле куран окулбайт. Муну «коногу» деп атайт.

Нээти жакшы, ак ниеттүү киши эле деген сыяктуу гана сөздөр айтылып, калганы башка жалпы сөздөр эле болот. Салт боюнча карыянын өлүгү той катары болуп анча кайгы болбойт.

Тамак-ашты жеп бүткөндөн кийин кепин бычып тигүү болот. Кепинге тайпы (дакеден), марли сыяк- туу материалдан 13 метр кетет. Кепинди молдо бычат.

Эр кишиге үч катар, аял кишиге беш катар кепин бычылат. 1) эң ичкиси моюндан тизеге чейин, 2) төбөдөн буттун учуна чейин, 3) баш-аягына бир тутамдан эки тутам (бууш үчүн) артык кылып жасалат. Кездеменин эни 7 же 8 карыш болуш керек. Бул эр кишиге бычылган кепин. Айпооч (алдын жапчуу белдемчи) аялдарда гана болот. Кумтулашы тескерисинче болуш керек.

Келген эркек, ургаачылардын бардыгына жыртыш берилет. Анан өлүк жаткан боз үйгө молдо жана анын жолдоштору: молдо, сопулар жана мискин жакырлары болуп төрт киши болот. Булар үйгө кирип өлүктүн жанына отуруп, молдосу аят окуп дооранды шарыят боюнча кабыл алдырып, анан эшикке чыгып, дооранга коюлган акча ж.б. бөлдүрүп алышат.

Анан намаз окуп жүргөн, даарат алган кишилер жаназага турушуп, молдо окуп, алар кулак кагып турушат.

«Ассалоту жаназа!» дегени жаназага келгиле дегени болот. Жаназа окулгандан кийин үч баканга (табытка) салып өлүктү баш жагы менен эшикке чыгарат да шарият боюнча жаназа окулат. Төрт киши көтөрүп жөнөйт. Аялдар ыйлап калат, эркектер (жакындары) өкүрүшөт.

Мүрзөгө койгондо өлүктү аяк жагы менен көргө кийиришет. Ага чейин баш-аягындагы жана белиндеги буунчактарын чечип кырынган жаткырышат, бир жагына топурак желөп коет. Анан эл бир уучтан топурак алып «Кулхуалла ахатты» үч сыйра айтып дем салып «сүф» деп туруп, топуракты бирөөнүн этегине жыйнап туруп аны тегерете себет. Анткени ажыдаар жана ошо сыяктуулардан коргоп калат деп билишет. Казанактын оозуна кыш тизип, топурак менен көмө баштайт.

Чала көмгөндө бир куран, бүт көмгөндө бир куран окуп туруп «Жакшы киши эле ээ!» деп молдо айтканда, калгандары да ошол сөздөрдү кайталашат. Анан кырк кадам басып туруп дагы бир куран окушуп, андан кийин жалпы дагы бир куран окуп бата кылып, анан үйдү көздөй жөнөшөт.

Жарым чакырым калганда сөөкчүлөр өкүрөт да, аялдар ыйлайт. Молдо эркектер үчүн эшикте, анан аялдар үчүн үйдө эки жолу куран окулат. Ошону менен бүтөт.

АРБАК*

Дене эмес, жанды арбак дейт. Түшкө кирсе үйдө же үйдүн жанында көзгө көрүнбөй арбак чыртылдайт. Анда мал союп, же бир тамак жасап, ошол ар-

бакка атап куран окуйт. Арбак түшкө киргенден кийин тез эле жакшылык болсо — «арбак колдоду» дейт. Ал эми жамандык болсо — «каарына алды» дешет. Экөөндө тең куран окутат. Арбак колдоп жүрүш үчүн өзү таза, ак, намаз окуп, ыкылас менен жүрүш керек да, жума сайын колдон келсе, мал союп, келбесе бир тамак кылып арбакка атап куран окуп (окутуп) жүрүш керек.

Жогоркудай кылбай койсо, жардам кылбай, колдобой калат. Кыргыз арбак балан жерде турат деп белгилебейт, бирок бейитке барып куран окуп, арбакка сыйынат.

Адам, мал көп ооруп өлүмдүү болсо, бир атанын балдары мал союп бейитке барып, бирден үч күнгө чейин конот да, куран окуп, шам жагып, топурагынан чылап ичип, ооруга эзип сыйпайт. Ооруган малды короосу менен айдап барып түнөтүп, айлантып (тегеретип алып) келишет. Муну арбакка сыйындык дешет.

Балбанга түшкөндө, жоого беттешкени баратканда, калган эл «оомийин алла акбар, ата-бабаңдын ар- багы колдосун» деп бата беришет. Жакшылык же жамандык үчүн — экөөндө тең «ата-бабаңын арбагы урсун» — деп арбакка ант берип бата кылышат. Убададан тайса ант урду деп айтышат, арбак урду дешет.

Өлүк жаткан үйдө жарык болот, бирок от жагып, тамак бышырбайт, анткени — сасыбай музтак турсун деген мааниде болот.

Качан коюлушу кабар кылынган эл келгенде же алардан кабар келгенден кийин гана өлүк коюлат.

Өлүктү эшикке жууган кишилер алып чыгат, анан жакын өзүнүн кишилери көтөрөт.

Мүрзөгө жыйналган эркектин бардыгы барат, аял барбайт. Мүрзөгө жакындары кийирет.

Тартип боюнча өлүккө эч нерсе кошо көмбөйт, Казганда чыгып жаткан буюмдар калмактардыкы.

Кадырлуу киши өлсө, чоң казанак кылып ага жакындарынан бир нерсесин кое берет.

Чоң кадырлуу киши өлсө алардын кепининин сыртынан булгаары менен ороп көмөт. Ал ноо болуп катып калат экен. Аны чирибес үчүн жасаган болот. Тайлак баатыр ушундай коюлган. Бул шарыяттан тышкары иш.

Чоң кадырлуу кишилерге күмбөз салып, анын ичине боек менен периште, пайгамбар жана өзүнүн кесибине ылайык сүрөттөр тартып, бысмылдадан

баштап сөз менен түшүнүө жазуу жазат. Бул да шарыяттан тышкаркы иш болуп эсептелет.

Бир уруу — бир кыштак, бир кыштакка — бир мүрзө болуп, бир уруктун кишилери бир ыңгай коюлат. Мүрзөдө жана ага карап даарат уштпайт.

А дүйнөгө баргандагы турмуш бүт эле шарыяттагыдай болот.

Ибрагимов Турсунбек 38 жаш

Тянь-Шань обл. «Жаңы-Талап» колхозу. 1946-ж.

АНТТАН КОРКУУ* (ЖАН БЕРҮҮДӨН)

Кыргыздар анттан (жан берүүдөн) эң жаман корккон. Ак ишке бирөө жан берсе ал тез аранын ичинде эле бир чоң зыянга учурап, бала-чакасынан майып болуп, кайсы бир учурда өзү да өлүп калган учурлар болгон. Чындык ишке да жан бербестен мал эле берип кутулууга аракет кылган. Бир урууга бир кишинин касамы суралса, ал кишинин өзүнө билдирбестен бир дөңгө алып барып түшүрүп, доо алуучулар жагына көргөзгөн. Касам бергени ошол болот экен, жан берүүгө алып баргандыгын билгенде чочуп кетип, үйүнө ооруп түшүп өлгөн учурлар болгон. «Жан бергендин жанына турба» деген сөз таасирлүү түрдө айтылган. Жан берилсе доо атказ болгон.

Ата-бабанын арбагы урсун, арбакка койдум деп карганган. Арбакка урунду деген, арбактан катуу корккон.

КӨҢҮЛ АЙТУУ*

Тезек төрөнүн баласы өлгөндө Сүйүнбай акын жаш экен. Ошонун көңүл айтканы.

— Каза шумкар каз алса,
Канабын канга тийгизбейт.
Кан башына иш түшсө,
Кайгысын журтка билгизбейт.
Көпүрөө ооп көлгө кетти,
Улар учуп чөлгө кетти.
Сенин уулуң солго эмес оңго кетти,
Баарыбыз бара турган жолго кетти.

УГУЗУУ*

Эселбай, Эселбай

Бирөөнүн жалгыз бир тууганы Эселбай эжесине жетпей, агын суудан өтпөй калып, сууга кирсе өтүгүнө суу толуп, сууну кечип өтө албай ошондон өлөт. Эжесине инисинин өлгөнүн бир комузчу комуздун күүсү менен угузат.

Эсел-Эселбай,

Эки өтүгүн чече албай,
Агын суудан өт албай,
Агып өлгөн Эселбай.
Эселбай өлдү мен уктум,
Сүйлөбөстөн тумчуктум.
Тили жок жоо дегенге,
Эми ишенип унчуктум.

Эсел-Эселбай,

Эжесине жеталбай,
Эки өтүгүн чече албай,
Агын суудан кечалбай,
Агып өлгөн Эселбай.

Эсел-Эсел-Эселбай,

Жан берген суунун ичинде,
Жаныңа болбой мен шыпаа,
Угузду сени күүгүмдө.

Айланайын Эселим,

Айланбастан айрылдым,
Баласыз деп атантып,
Ата-энеңди кор кылдың!

КӨҢҮЛ АЙТУУ*

Алтынды тапкан сүйүнөт,
Тааныган алат деген.
Ак куу учуп көлгө кетти,
Шумкарың учуп,
Колуңдан качты.
Көрүнбөстөй жерге кетти.
Кудай үчүн Ыбырайым байгамбар,
Ысмайылды курбан этти.

Өлбөсө Адам ата кайда кетти?
Туягы бүтүн тулпар жок,
Канаты бүтүн шумкар жок,
Туягы бүтүн тулпарыңдан айрылды.
Канаты бүтүн шумкарыңдан айрылды.
Калганыңды кудай оңдосун. Кантебиз эми.

*Сүйүнбек Ыйса уулунан,
1943-жыл 8-июль.*

ЖОКТОО*

Күлүктү чапсак бир сыноо,
Акелер сизден бир суроо.
Алтындын кени кайда экен?
Баатырым акем кайда экен?
Аргымак чапсак бир, сыноо,
Отургандар бир суроо.
Алтындын кени кайда экен?
Жалгызым акем кайда экен?
Кара чепкен дубайна,
Кайрыларга тууган жок,
Кашкарда болду убайна.
Кызыл чепкен дубайна,
Кылчаярга тууган жок,
Кытайда болду убайна.
Кызыл макмал эн деген,
Кыраан баатыр мен деген.
Кара макмал эн деген,
Кашкайган баатыр мен деген,
Менден баатыр ким деген.
Кара жорго минсеңчи,
Кашкайган баатыр болгуча,
Калкыңа келип жүрсөңчү.

Эки жорго минсеңчи,
Элиңден баатыр болгуча,
Элиңе келип жүрсөңчү.

Улуу тоонун боорунан,
Улар учуп үн салат.
Карыганда энеңиз,
Жалгызым деп муңаят.

Карарган зоонун боорунан,
Карчыга учуп үн салат.
Карыганда энеңиз,
Баатырым деп муңаят.

Улуу тоонун боорунан,
Улар учуп конбой кал.
Кагылсам тагам баатырым,
Уядан жалгыз болбой кал.

Карарган зоонун боорунан,
Карчыга учуп конбой кал,
Канатсыз жалгыз болбой кал.

Кагылсам, тагам баатырым,
Кызыл оттой жангандыр.
Ким деле болду душманы,
Ичинде кетти бушманы.

Аскерлер келип кармады,
Эки колун байлады.
Карыган энем калды деп,
Ошондо көзү жайнады.

Атка салган көнчүктөй,
Тагам, Манастын улуу Төштүктөй.

Оогандын жолу он терек,
Ону бирдей майдан миш.
Оо дүйнө кеткен тагамды,
Эми көрмөк кайда миш!

Мениндик жолу беш терек,
Бешөө бирдей майдан миш.
Бейишке кеткен тагамды,
Эми көрмөк кайда миш!

Кытайдан келген овайым (попона),
Кылчайып атка чабайын.
Баатырым тагам өтүптүр,
Кайгырып кайдан табайын.

Кашкардан келген овайым,
Кайрылып атка чабайын.
Жалгызым тагам өтүптүр,
Кайгырып кайдан табайын.

Айткан Абдыкадырова Үрү.

ЭЖЕКЕМ МЕНЕН ЖЕЗДЕКЕМ*

Өлөңдүн сазы эжекем,
Өрдөктүн казы жездекем.
Тулаңдын сазы эжекем
Турпанын казы жездекем.
Өлөңдүн сазын өрт алды,
Өрдөктүн казын куш алды.
Тулаңдын сазын өрт алды,
Турпанын казын куш алды.
Оролмо тоодо он теке,
Оролто аткан жездекем.
Он текенин терисин,
Оймолоп тиккен эжекем.
Кыраанда турпан кырк теке,
Кыйрата аткан жездекем.
Кырк текенин терисин,

Кыймалап бычкан эжекем.
Шыралга деген адамга,
Шыйрагын кесип бергеним.

Рас экен өлгөнүң,
Канаке сенин келгениң.

Айткан Перимбердиев Боромбай.

ЖОКТОО*

(Бектемир деген бүркүтчүнүн бүркүтү
өлгөндөгү жоктогону)

Күмпөй болгон күнү жаап,
Бүркүтүм өлгөн түнү жаап,
Чыгарга адам зар болуп,
Үзөңгүдөн кар болуп.
Же жолго чыгып чаба албай,
Чоң молдону таба албай,
Аруу жууп кепиндеп,
Айтпагыла секин деп,
Алып койдум жайына,
Бапан (кишинин аты) түштү пайыма.
Абдымомун, Сыдыкты,
Тажияга чакырбай,
Таң атканча бакырбай,
Бир арманым мында бар — дейт.
Бүркүтүң эмне болду деп эл сураса:
Алкымынан жуткузуп,
Ала албай койдум түтүктү.
Ачыгынан айтканда,
Анын ажалына бүтүптү.
Көмөкөйдөн жуткузуп,
Көрө албадым түтүктү.
Көрүнөөсүн айтканда,
Анын ажалына бүтүптү.

Эл бүркүттүн атын сураса, Бектемир «Молор» эле деп жооп берет да:

Капталдан түлкү көрүнсө,
Качууга койбой шыпырган.
Кыйындан түлкү көрүнсө,
Кыраңга жетпей шыпырган.
Молорум, ушинтип көөнүм толтурган.

Алты күндүн ичинде,
Алты калтар, он түлкү,
Алганын айтып жоктоюн.
Жыл айланбай Молордун,
Жылас болуп кокустан,
Өлгөнүн айтып жоктоюн.
Текөөрлөрүн арбайтып,
Качырганын калтырбай,
Алганын айтып жоктоюн.

Алты түлкү саттырсам,
Күрөң кашка бээ болду.
Күзгө жетпей Молорум,
Күйгүзүп өлүп жок болду.

Тогуз калтар саттырсам,
Тору жорго бээ болду.
Тополоңдуу Молорум,
Чилдеде өлүп кээ болду —

деп, андан ары кимден алганын айта баштады:

Күн асмандын боору экен,
Күндө жаркын жүргөнүм.
Күлүп шаңшып жүргөнүм,
Күйөөрүм агам доору экен.

Ай асмандын боору экен,
Айда жаркын жүргөнүм,
Асылды кийип жаркылдап,
Айдыңым агам доору экен.

Кол темир эле билегим,
Калтылдак болду жүрөгүм.

Сом темир эле билегим,
Солкулдак болду жүрөгүм.

Бурурма батпас билегим,
Муңга толду жүрөгүм.

Дарайы болбос билегим,
Дартка толду жүрөгүм.

Каттаганда кан жолум,
Кармаганда оң колум.
Оң колум сынса жеңим бар,
Эми сиздей кимим бар.

Көрүңдүн оозун ким ойду,
Көтөрүп жерге ким койду.
Жайыңдын оозун ким ойду,
Жайлап жерге ким койду.

Түнөрүңкү көрүнгөн,
Турган жериң караңгы.
Эркелетип өппөдүң,
Эрмегиң жалгыз балаңды.

Карайып чыккан өрттөйүм,
Кара кулак лөктөйүм.
Кызарып чыккан өрттөйүм,
Кызыл кулак лөктөйүм.

Башыма сайган тарагым,
Ар убак чачым тарадым.
Келеби деген ой менен,
Кеткен жолуң карадым.

Буруксуп турган көп гүлдү,
Буралып басып жулбасмын.
Кетсе да муң ичимден,
Мурункудай болбосмун.

Арылат десе арманым,
Үстү-үстүнө ашынат.

Арманым кетип алыстап,

Качан көңүл ачылат.

Көмүркөй толгон көп алтын,

Көл жакалай чачайын.

Көкүрөк толгон көп дарттын,

Кайсы бирин айтайын.

Сандык толгон сары алтын,

Сай жакалай чачайын.

Санаам толгон көп дарттын,

Кайсы бирин айтайын.

*Ата Мекендик согушта өлгөн агасын жоктоп кошкон Исакова Сабиркандан
жазылды. Ош шаары. Жыйнаган Тайгүрөңов А. 1947-жыл.*

БИР КЕМПИРДИН АБЫШКАСЫН ЖОКТОГОН КОШОГУ*

Ийри-Сууну бойлогон,

Ителги салып ойногон.

Кара-Сууну бойлогон,

Карчыга салып ойногон.

Карала каймал жетелеп,

Как талаадан өтпөй кал.

Каралдыңды калтырып,

Какшатып таштап кетпей кал.

Бозала каймал жетелеп,

Боз талаадан өтпөй кал.

Араң көргөн балаңда,

Бозортуп таштап кетпей кал.

Карадан кылган желдигиң,

Аман болсун эмдигиң.

Карадан кылган желдигиң,

Кубат болсун эмдигиң.

Курандын сөзүн байкаңыз,

Кутмандуу болсун аркаңыз.

Төө баласы басаган,
Төгөрөктүн төрт бурчун,
Шум кара жер ашаган.
Нар баласы басаган,
Ай ааламдын баарысын,
Бул кара жер ашаган.

Ашаган менен тоёбу,
Өлүм азайтканын коёбу.

Өлүм деген өрт экен,
Өзөккө түшкөн дарт экен.
Өлбөймүн деген жалганда,
Күнөкөрлүү мас экен.

Жабыгынан ай өткөн,
Жалпы атасы бай өткөн.
Түндүгүнөн ай өткөн,
Түпкү атасы бай өткөн.

Ак-Суу районунан.
Кыргыз оозеки эл чыгармачылыгынан.

ЖОКТОО ЫРЫ*

Сандыкта пулуң мен элем,
Сайраган булбул сен элең,
Сандыкта пулуң куурады,
Сайраган булбул сулады.

Кайкы кулак кара атың,
Айды көздөй кагынат,
Атакем качан келет деп,
Балдарың сени сагынат.

Камыш кулак кара атың,
Күндү көздөй кагынат,
Күндө атам келет деп,
Балдарың сени сагынат.

Кашкардан алган карала ат,
Калмакка барып пул болсун,

Кас санаган Германдын,
Катыны мендей тул болсун.

Эңкейиште эки тал,
Эстесем кыяк болот го,
Артыңда калган балдарың,
Сактасам туяк болот го.

КАЙДАСЫҢ АТА*

(Жоктоо)

Буруксуп турган кең жайлоо,
Бугунун малы жайласын,
Мусапыр болдум мен мында,
Булбулум атам, кайдасың?

Толукшуп турган кең жайлоо,
Тоолуктун малы жайласын,
Томсоруп турам мен мында,
Торгоюм атам кайдасың?

Керилип турган кең жайлоо,
Кеңештин малы жайласын,
Кейиште турам мен мында,
Карчыгам атам кайдасың?

Ак-Суунун башы шыргалаң,
Мен атамды эстесем,
Арык койдой ыргалам.
Көк-Суунун башы шыргалаң,
Мен атамды ойлосом,
Көтөрүм койдой ыргалам.

Б. Садыков, Ачы району.

ЭЛДИК КАЗЫНАДАН*

Кыргыз элинин кылымдар бою түзгөн, жараткан оозеки поэтикалык мурастарын жыйноо дале болсо улантылып жатат. Төмөндө окурмандарга сунуш кылынып отурган саптар ошол океандай казынанын бир кичинекей тамчысы. Бул ыр соңку учурларда Совет районундагы Ленин колхозунда жашаган Назаров Мурзамат карыядан жазылып алынган.

БАЛАСЫ ӨЛГӨНДӨГҮ ЖОКТОО

Кайырмалуу тереңде,
Карыганда мен атаң,
Кайгыңды тартып жүрөмбү.

Бурулмалуу тереңде,
Буркураган мен атаң,
Мунуңду тартып жүрөмбү.
Карарган дарак мен элем,
Каралдым уулум сен элең.
Каралдым уулум сулады,
Карыганда мен атаң,
Кайгыңды тартып куурады.
Бозоргон дарак мен элем,
Боларман уулум сен элең.
Бозоргон дарак куурады,
Болоорман уулум сулады.
Буркураган мен атаң,
Күйүтүң тартып куурады.
Кайгымды муңга толтурам,
Кайратымдын жогунан.
Каралдым уулдан ажырап,
Карыганда мен атаң,
Кайгыңды тартып олтурам.
Ойду эле муңга толтурам,
Кулунум сенден ажырап,
Куруп калган мен атаң,
Күйүтүң тартып олтурам.
Карай тоо башы сейдана,
Карыган кургур атаңа,
Кайрылып кайра келбестен,
Кайрылбай кеттиң бейгана.
Кызыл тоо башы сейдана,
Мен куруган атаңа,
Кылчайып кайра келбестен,
Кылчайбай кеттиң бейгана.
Алтынды жезге бурармын,
Айланайын кулунум,

Арманың айтып кууармын.
Күмүштү жезге бурармын,
Кагылайын кулунум,
Күйүтүң айтып кууармын.
Теректин түбү бошосо,
Темирден кырчоо болууга,
Теңирден ажал келген соң,
Мен атаң алып калалбай,
Алып бир калар күн болсо,
Болбойт бир белек садага.
Чыт чынарың бошосо,
    Чылбырдын кырчоо болууга,
Чындап бир ажал келген соң,
Жан апаң алып калалбай,
Алып бир калар күн болсо,
Болбойт бир белек садага.
Ойноп бир баскан жерлериң,
Көзгө эле көркөм көрүнөт.
Жалгыз уул деп сыздасам,
Оюм бир үчкө бөлүнөт.
Буркураган мен атаң,
Көнөктөй жашым төгүлөт.
Көйкөлө баскан жерлериң,
Көзгө эле сонун көрүнөт.
Карыганда мен атаң,
Карай бир жашым төгүлөт.
Ойдон бир жылан октолот,
Орду бир мага жоктолот.
Жалгызым деп сыздасам,
Жүрөгүм күйүп чок болот.
Буркураган мен атаң,
Бул абалым не болот?
Кырда эле жылан октолот,

Кылыгы мага жоктолот.
Жалгызым деп сыздасам,
Ичим бир күйүп чок болот.
Карыганда мен атаң,
Энди абалым не болот>?
Текечер сындуу бир атты,
Теңирим берди Зыйнатты,
Теңтушуң балдар ичинде,
Жалгыз бир уулум суратты.
Кулжачар сындуу тор атты,
Кудайым берген Зыйнатты,
Курдашың балдар ичинде,
Бир гана уулум суратты.
Жалгызым алган жалаңкыч,
Жетти бир бекен максатка,
Ойлономун боло албайм.
Ойлоп-ойлоп олтурсам,
Кулунум деп сыздасам,
Отурсам жерден кобо албайм,
Кайрат кылам болор албайм.
Санап-санап отурсам,
Жалгызым деп сыздасам.

Зал болуп жерден кобо албайм,
Эсил бир жалгыз макулум,
Эс үйрөтөр акылым,
Акылым кетти эсимден,
Кебим бир кетти оозумдан,
Жалгызым кетти колумдан.
Жаңы арыктуу кыядан,
Жалгыз уул элең уядан.
Жаңы арык кыя бузулду,
Жалгыз уул жерге коюлду.
Жалгыз уулдан ажырап,

Карыганда мен атаң,
Кара эле көзүм оюлду.
Будуруктуу кыядан,
Бир уул элең уядан,
Будурук кыя бузулду,
Бир уулум жерге коголду.
Бир уулумдан ажырап,
Бугуруган мен атаң,
Бир гана көзүм оюлду.
Эмилдүү булак эки ай суу,
Эрибей жатып муздады.
Эс үйрөтөр акылым,
Эси кеткен мен атаң,
Кулунум деп сыздады.
Кайыңдуу булак кашка суу,
Кашкайып жатып муздады.
Кеп үйрөтөөр акылым,
Карыганда мен атаң,
Каралдым деп сыздады.
Изине илбирс жатаарбы,
Илбирсти кудай атаарбы,
Каралдым уулдан ажырап,
Карыган шордуу мен атаң,
Ырысым мындай катаарбы.
Жолуна жолборс жатаарбы,
Жолборсту кудай атаарбы,
Кулунумдан ажырап,
Куруп калган мен атаң,
Шорум бир мындай катаарбы.
Карарып жаткан чок беле.
Кан эгем берген дарт беле,
Кагылайын каралдым,
Мени эле коюп сени алды,

Мен курган атаң не калдым?
Айланайын кулунум,
Ажалым жетип мен барсам,
Колтуктап сүйөп колумдан,
Тосуп бир алчы жолумдан,
Күйгөн менен айла жок,
Куран менен аяттан башка пайда жок!

*Ош областынын Совет районунун
Ленин колхозунда жашоочу
Назаров Мурзамат карыядан 1967-жылы,
80 жашында жазып алынган.
1984-жыл, 16-январь.*

ЖОКТОО*

Мама Саат Аалы фронтко кетип дарексиз жок болгондо, аялы Султанова Сырганын жоктогону.

Алтын саат колго алып,
Бурай келчи алтыным!
Айчылык калган уулуңду,
Сурай келчи алтыным!

Күмүш саат колго алып,
Бурай келчи алтыным!
Күнчүлүк калган уулуңду,
Сурай келчи алтыным!

Ак кагазга жаздырган,
Сөзүм жетпей алтыным!
Көк кагазга жаздырган,
Катым жетпей алтыным!

Алма аралаш бак экен,
Алтын сууга так экен.
Аскерлик милдет бүткөрүп,
Алышып ойнор чак экен.

Алтыным жүргөн жерлери,
Гүл аралаш бак экен.

Аскерлик милдет бүткөрүп,
Күлүшүп жүрөр чак экен.

Көгөрүп аккан көк көлгө,
Көп айланат бөктөргө.
Көрүнөө кетип алтыным,
Көп эле мени ойлобо.

Агарып аккан ак көлгө,
Аз айланат бөктөргө.
Акылдаш зейрек алтыным,
Арман бир мени ойлобо.

Почта бир жолуң көп карап,
Кат салган күнүң болгондур.
Уруштун камын сен ойлоп,
Ач калган күнүң болгондур.

Алты атар мылтык колго алып,
Алты бир белес кыр ашып,
Качырган күнүң болгондур.
Асмандагы жылдыздай,
Атышкан октор чачылган,
Германия шашылган.

Беш атар мылтык асынып,
Беш катар белес кыр ашып,
Германия качкандыр,
Куралдарын ташташып,
Алтыным сенден жашынып.

Карарган дарак башына,
Торгой конуп сайрасын.
Кайра бир үйгө келбеген,
Кабылан алтын кайдасың?

Буралып чыккан даракка,
Булбул конуп сайрасын.
Бурулуп үйгө келбеген,
Муңдуу бир алтын кайдасың?

Тескейде булак тоңбосун,
Тербелтип элди жөнөткөн,
Германия оңбосун!
Күңгөйдө булак тоңбосун,
Күлдү бир элди жөнөткөн,
Герман эли оңбосун!

Күлүктү минсе бели бош,
Күнчүлүк кетсең кайыр кош,
Аргымак минсең бели бош,
Айчылык кетсең кайыр кош!

Султанова Сырга, Чоң-Алай, Жекенде с/с.,

Кызыл Майрамдан.

*Эскертүү: Султанова Сырганын акындыгы эч кимден калышпайт.
Жоктоосунун үчтөн бири гана жазылды.*

К. Мифтаков.

ЭСЕПЧИЛИК*

Куран айдын 20сында шамал болуп ачылса, анда жылдагы күн дагы, эгин дагы жакшы болот. Эгерде Теке айынын 20сында болсо, анда жыл жаман болот. Ай кай бирде которулуп жаңырат. Ал эми күн менен түндүн теңелиши болсо 22-сентябрда тең болот. 22- апрелде да теңелет.

Тогоол — Ай менен Үркөр абдан жакындашып калса, тогоолдун башталганы. Теке айында Үркөр чыгат. Тогоолдун башталышы. Бир жылда ай менен Үркөр жети жолу жакындашат. Тогоолдон кийин коюп болуп жанаша жүрүп калат. Чын куран — беш тогоол дейт. Жалган куран — жети тогоол, Бирдин айы — тогуз тогоол, Үчтүн айы — он биринен тогоол. Тогуздун айы — он жетисинен тогоол. Аяк оона — 19нан, Баш оона — 21нең. Теке, — 23нөн, Бугу — 3нөн, ал эми Кулжа айында тогоол жок, чыкпайт. Тогоол болгондо күн жаайт же суук болот.

Үркөр чыккандан кийин суугуна тартат.

Үркөрдөн кийин үч аркар чыгат.

Аяк оонада — сумбала чыгат.

Сумбала чыгып суз болот,

Булактын башы муз болот.

Алтын казык Жетигендин жогор жагында.

Сары жылдыз — таңга маал чыгат.

Чолпон жылдыз маңдайга келип калса, адамга каршы болуп калат.